
СОЦІОЛОГІЯ: ТЕОРІЯ, МЕТОДИ, МАРКЕТИНГ

2019/2
КВІТЕНЬ — ЧЕРВЕНЬ

Науково-теоретичний
часопис

Заснований
Інститутом соціології
НАН України
в липні 1997 року

ISSN 1563-3713

ЗМІСТ

Круглий стіл “Формування відповідального суспільства: можливості, обмеження, перспективи”	5
Наталія Костенко (Київ) Публічне і приватне: реконфігурація взаємодій у громадянському акті.....	53
Юрій Савельєв (Київ) Інклюзивна модернізація і суперечності ціннісних змін у країнах Східної Європи у 1990–2000-х роках	70
Георгій Дерлуг’ян (Абу-Дабі, ОАЕ) Соціальна нерівність в еволюції людських суспільств	98
Валерій Пилипенко (Київ) Соціологічне метатеоретизування у 1980–1990-х роках: філософські аспекти деяких альтернатив позитивістської специфікації.....	121
Олександр Рахманов (Київ) Механістичні перспективи метатеоретизування в соціології.....	143
Олександр Вишняк (Київ) Зміни ставлення громадян України до різних типів партійних систем.....	160
Анатолій Арсеєнко (Київ), Віталіна Буткалюк (Київ) Реформи під егідою МВФ в Україні: бійтеся данайців, що приносять дари	169
Ol’ha Maksymenko (Kyiv) Demoralised but not depraved: Why societal lack of norms disheartens people but does not necessarily make them commit moral transgressions	187

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Алла Лобанова (Кривий Ріг) Про взаємовплив суспільства і природи.....	191
---	-----

НАШІ ЮВІЛЯРИ

Олена Мурадян (Харків) Невпинне серце соціології. <i>До дня народження Людмили Сокурянської</i>	194
Наталія Черниш (Львів) Про роль особистості в соціології	197
Олександр Голіков (Харків), Олена Мурадян (Харків) “Мені щастить на учнів, студентів, вчителів”. <i>Інтерв’ю з Людмилою Сокурянською</i>	199

Нагадуємо!

Журнал “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”
розповсюджується тільки за передплатою.

Передплатити часопис можна в будь-якому відділенні зв’язку.

Передплатний індекс за Каталогом періодичних
видань України 2019 року — **74276**.

SOCIOLOGY: THEORY, METHODS, MARKETING

2019/2
APRIL — JUNE

Academic
Journal
Established
by the Institute of Sociology,
National Academy of Sciences
of Ukraine
in July 1997

ISSN 1563-3713

CONTENTS

“Building a responsible society: Opportunities, constraints, and prospects” (<i>A round-table discussion</i>).....	5
Natalia Kostenko (<i>Kyiv</i>) The public and the private: Reconfiguring the interrelationship during a civil act	53
Yurii Savelyev (<i>Kyiv</i>) Inclusive modernisation and contradictions of changes in value systems of Eastern European countries in the 1990s and 2000s	70
Georgi Derluguian (<i>Abu Dhabi, UAE</i>) Social inequality in the evolution of human societies	98
Valerii Pylypenko (<i>Kyiv</i>) Sociological metatheorising in the 1980s and 1990s: Philosophical aspects of some alternatives to the positivist specification	121
Oleksandr Rakhmanov (<i>Kyiv</i>) Mechanistic perspectives in sociological metatheorising	143
Oleksandr Vyshniak (<i>Kyiv</i>) Changes in the attitudes of Ukraine’s citizens towards different types of party systems	160
Anatolii Arseienko (<i>Kyiv</i>), Vitalina Butkaliuk (<i>Kyiv</i>) Reforms under the auspices of the IMF: Beware of Greeks bearing gifts.....	169
Ol’ha Maksymenko (<i>Kyiv</i>) Demoralised but not depraved: Why societal lack of norms disheartens people but does not necessarily make them commit moral transgressions	187

ACADEMIC LIFE

Alla Lobanova (<i>Kryvyi Rih</i>) The mutual impact of nature and society.....	191
---	-----

JUBILEES

Olena Muradian (<i>Kharkiv</i>) The indefatigable heart of sociology: <i>On the occasion of Liudmyla Sokurianska's birthday</i>	194
Natalia Chernysh (<i>Lviv</i>) On the role of personality in sociology.	197
Oleksandr Holikov (<i>Kharkiv</i>), Olena Muradian (<i>Kharkiv</i>) "I have good luck with teachers, students, and followers": <i>An interview with Liudmyla Sokurianska</i>	199

Підписано до друку 14.06.2019 р. Формат 70 × 108/16.

Ум. друк. арк. 13,12. Обл.вид.арк. 13,1. Тираж 300 прим. Зам. № 5647.

Оригінал-макет підготовлений редакцією журналу "Соціологія: теорія, методи, маркетинг"

Віддруковано ВД "Академперіодика" НАН України

вул. Терещенківська, 4, м.Київ, 01004

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 544 від 27.07.2001

Круглий стіл “Формування відповідального суспільства: можливості, обмеження, перспективи”

Відповідальність — це здатність соціального дієвця усвідомлювати можливі наслідки своїх (не)прийнятих рішень, (не)зроблених виборів, (не)вчинених дій, (не)виконаних обов’язків та (не)дотриманих зобов’язань, а також готовність і спроможність брати на себе весь тягар їх.

М.Вебер вважав відповідальність індивідуальних та колективних дієвців однією з важливих передумов та підвалин впорядкованої життєдіяльності суспільства¹. Він вів мову не лише про одноосібну, а й про солідарну відповідальність соціальних дієвців². Така відповідальність передбачає передбачуваність, узгодженість, сумісність та взаємну доповняльність соціальних дій різних дієвців, їхню координацію та кооперацію як запоруки існування та поступу суспільства. Варто відзначити, що Веберова праця, в якій про все це йшлося, свого часу посіла першу позицію в рейтинговому списку “Книга XX століття” Світової соціологічної асоціації (ISA), що містив назви 100 найвідоміших книг у царині соціології³. Зауважена обставина засвідчує фунда-

¹ Вебер, М. (2012). *Господарство і суспільство: нариси соціології розуміння*. Київ: Всесвіт. — (сс. 57, 163, 196, 235, 237, 359, 506–507, 525–526, 559, 563–564, 609, 614, 674, 857, 895, 916, 925, 976, 1028, 1042, 1046, 1063, 1065–1066, 1079).

² Там само, сс. 136, 296, 303, 321–322, 524, 530, 546, 549, 564–565, 750–751, 1023.

³ Books of the XX Century (2015). International Sociological Association (ISA). Retrieved from: http://www.isa-sociology.org/books/vt/bkv_000.htm. Цей рейтинг став одним із підсумків роботи Всесвітнього соціологічного конгресу Світової соціологічної асоціації, що відбувся в Монреалі 1998 року. Однією з головних цілей конгресу була критична оцінка соціологічної спадщини XX століття. Відтак Комітет з програм цього Конгресу у 1997 році провів опитування членів Світової соціологічної асоціації з метою визначення 10 найвпливовіших книг для соціологів. Опитуваним було запропоновано зазначити 5 книг із соціології, що вийшли друком у XX столітті й були, на їхню думку, найвпливовішими у роботі їх як соціологів. Було опитано 16% Світової соціологічної асоціації (455 з 2785).

ментальність поняття відповідальності у соціології й виняткову значущість цього соціального феномену в житті суспільства.

В Україні соціологічні дослідження відповідальності започатковували у попередні роки М.Шульга, О.Злобіна, О.Безрукова та ін. Накопичено чималий досвід концептуалізації, теоретичного осмислення та емпіричного аналізу особливостей формування відповідальності в сучасному українському суспільстві. Але з огляду на властиву йому наразі безпрецедентну динаміку соціальних процесів наявні трактування відповідальності соціальних дієвців можуть виявитися недостатньо релевантними.

Нез'ясованість тенденцій формування відповідального суспільства в Україні останніми роками внеможливіює оцінку релевантності поширених та усталених у нас концептуалізацій механізмів цих процесів. Ця обставина актуалізує відповідну наукову проблематику. Для її вивчення в Інституті соціології НАН України започаткована та виконується науково-дослідницька робота “Формування відповідального суспільства: держава, політичні рухи, бізнес”, що продовжує напрацювання попередніх досліджень. Метою роботи є дослідження чинників та сучасного перебігу формування відповідального суспільства в нашій країні за безпосередньої участі української держави, політичних рухів та бізнесу. Адже передусім саме ці дієвці повинні адекватно реагувати на сучасні виклики існуванню українського суспільства — загрози з боку зовнішнього агресора, економічний розлад та необхідність докорінного інституціонального перетворення країни.

26 березня 2019 року у конференц-залі Інституту соціології НАН України відбувся круглий стіл, на якому відповідальні виконавці зазначеної вище науково-дослідницької роботи презентували своїм колегам поточні результати власних досліджень в її рамках. Оприлюднюємо виступи учасників цього круглого столу для ширшого загалу.

МИКОЛА ШУЛЬГА,

доктор соціологічних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Інституту соціології НАН України, Київ

Що таке соціально відповідальне суспільство?

Сьогодні найбільше досліджень з теми відповідальності припадає на економічну сферу суспільства. Достатньо переглянути бібліографію публікацій з цієї теми в останні десятиліття. Вчені переважно обговорюють проблему соціально відповідального бізнесу. На другому місці за кількістю публікацій перебувають праці з правової відповідальності. Значно менше досліджень, присвячених прояву цього феномену в інших сферах: в етиці, політиці, культурі та інших царинах. Найменше робіт з теми відповідаль-

ності на соцієтальному рівні. Тож у пропонованій розвідці варто окреслити, принаймні в цілому, тему соцієтально відповідального суспільства.

На нашу думку, на круглому столі порушено вельми змістову, масштабну і складну тему для обговорення. Це насправді тема соціології (я спеціально сказав “тема соціології”, а не соціологічна тема, адже в сьогоденнішньому суспільному контексті слово “соціологічний” асоціюється або з вузькими, обмеженими темами, або, у ліпшому разі, із темами галузевої соціології, і переважно — емпіричної).

Коли ми говоримо тут про відповідальність, то звертаємося до такої соціальної якості, присутність якої передбачається в усьому просторі суспільства, в усіх його сферах, у всіх його інститутах, на всіх його рівнях, тобто в усьому сприйманому і усвідомлюваному нами соціальному просторі.

Соцієтально відповідальне суспільство — це ідеальна модель, в якій представлена гармонія соціально відповідальних відносин різних рівнів, узгоджена система відповідальних зв’язків між інститутами і суб’єктами відносин. Це свого роду утопія та ідеал, якого прагнуть. Відповідальні відносини є неодмінними умовами таких якостей суспільства, як його цілісність і сталість. Отже, найважливішими для існування суспільства, вочевидь, будуть відповідальні відносини на рівні системотвірних зв’язків.

Міру реалізації ідеалу соцієтально відповідального суспільства на кожному конкретному історичному етапі його існування можна розглянути через поняття зрілості суспільства, що передбачає різні ступені розвиненості.

Соцієтально відповідальне суспільство — це соціум з дуже високою суспільною рефлексійністю в плані функціювання, публічного прояву всіх соціальних груп та інститутів. Під рефлексійністю ми розуміємо усвідомленість і певний рівень пізнаності тих відносин, процесів, що відбуваються в суспільстві. У соцієтально відповідальному суспільстві як ідеальному типі, своєю чергою, передбачається максимальна пізнаваність і розуміння (досягнуті наукою на даний момент) соціальних процесів, у які залучені члени даного суспільства.

Відповідальність — це не лишень одна із якостей суспільства, а й одна з головних умов його існування. Суспільство може існувати тільки за наявності в ньому відповідальності, що пронизує всі сфери — в системі загалом і в її ланках та елементах.

Реальним суспільствам властиві такі системи соцієтально відповідальних відносин, що коливаються в діапазоні від узгоджених до абсолютно неузгоджених і розбалансованих.

Соцієтально відповідальне суспільство — це суспільство, в якому є розгалужена, щільна мережа горизонтальних і вертикальних усвідомлюваних соціумом, контрольованих і регульованих ним відповідальних відносин, а також наявні адекватні таким відносинам соціальні інститути. Чи можливе існування суспільств, яким бракує таких інститутів? Мабуть, суспільств із повною відсутністю соцієтальної відповідальності не існує. Але суспільства із конче низькою соцієтальною відповідальністю існують. Як правило, в історичних масштабах термін їх існування короткий. Без такої системної якості, як відповідальність, суспільство існувати не може.

Соціетально відповідальне суспільство — це таке суспільство, яке свідомо й відповідально ставиться до теперішнього, майбутнього і минулого, в якому існують інститути, що здійснюють науковий діагноз його реального стану в поточний час, виявлення й осмислення викликів, прогноз — тобто відповідальне розуміння свого майбутнього. Так само відповідальною і науково обґрунтованою має бути й картина минулого — історична пам’ять.

Важливо зрозуміти межі, коли суспільство ще перебуває в тих рамках, коли його можна назвати відповідальним, а де проходить той рубіж, після якого суспільство набуває нової якості — стає безвідповідальним. Постулювання зазначених меж підштовхує до необхідності визначення соціальної якості суспільства. Наш колега В.Тарасенко запропонував ввести у науковий обіг категорію “якість соціального”. Насамперед він звертав увагу на те, що соціальне ми розглядаємо абстрактно, позаісторично, що воно для нас однакове і сьогодні, і сто, і двісті років тому. На його думку, **“соціальне (як особлива складова і властивість суспільства, що існує разом з іншими його складовими і властивостями — економічними, політичними, духовними, моральними, природними процесами та явищами) залежить від свого прямого продуцента — групи взаємодіючих індивідів, умов їхньої взаємодії і зникає разом із завершенням їхнього життєвого процесу”**¹. Конкретним проявом якості соціального є стан соціальної відповідальності суспільства як цілого.

Соціетально відповідальне суспільство як модель, як ідеальний тип науково керованого суспільства передбачає, що воно реалізується на підставі мегапроекту, в якому чітко окреслено цілі його розвитку, й ці цілі поділяються його громадянами. За умов приватної власності, коли суперечливими стають інтереси суспільства як цілого та його окремих елементів, кожен з яких має свій приватний інтерес, реалізація ідеального типу внеможливіюється. Вищий рівень розвиненості соціальної відповідальності в такому суспільстві можливий у формі правової держави, в якій досягнуто відповідальне ставлення до виконання законів усіма соціальними інститутами, всіма посадовими особами та всіма громадянами.

Більш небезпечна ситуація складається в тих країнах, де у громадян не розвинене відповідальне ставлення за справи в суспільстві. Вони живуть просто як свідки наростання загроз і небезпек для свого цілого, але не як громадяни. Прикладами соціетальної безвідповідальності українського суспільства є нинішній стан довкілля, мовчазне, байдуже ставлення громадян до витіснення з вітчизняного виробництва природних сільськогосподарських продуктів і тотальної заміни їх генетично модифікованими, стан інженерної інфраструктури (теплотраси, шлюзи на греблях річок, мости, автомобільні шляхи тощо) на рівні суспільства й на рівні поселень, відсутність у суспільстві найпершого і невіддільного інституту громадянського суспільства — профспілок. Це лише окремі приклади, але вони свідчать про те, що у нас посилюються риси соціетально безвідповідального суспільства.

¹ Тарасенко, В. (2014). Бісоціальний характер українського суспільства. Вектори змін українського суспільства (с. 136). Київ: Інститут соціології НАН України.

Феномен якості відповідальності суспільства допомагає зрозуміти його антипод — безвідповідальність. Деякі дослідники заперечують такі категорії, як відповідальність і безвідповідальність суспільства, на тій підставі, що суспільство ніколи не виступає як свого роду Левіафан. Утім, на нашу думку, не тільки в теоретичному, а й у практичному плані доречно говорити про відповідальність суспільства. В історії окремих суспільств трапляються ситуації, коли воно виступає згуртовано і в єдності. Так буває під час відбиття зовнішніх нападів, під час революцій. У сучасних демократичних суспільствах існують механізми уявлення волевиявлення всіх членів суспільства — референдуми, плебісцити. Нерідко вони засвідчують багатоманіття думок у суспільстві, але трапляються й випадки неабиякої однастайності людей з якогось доленосного питання, що постає перед суспільством. У контексті теми соціальної відповідальності приклади референдумів свідчать про відповідальність суспільства, навіть якщо думки громадян не збігаються. Проте вони виявляють власне ставлення до долі суспільства як цілого. Так, попри весь драматизм Брекзиту, британське суспільство продемонструвало соціальну відповідальність — більшість громадян висловили своє ставлення до проблеми.

За уважного аналізу феномену відповідальності також вочевиднюється, що поряд з відповідальністю та безвідповідальністю існує ще один поширений соціальний феномен — невідповідальність. Невідповідальність виявляється як відсутність відповідальності через її повну нерозвиненість. Така невідповідальність дістала назву суспільної інфантильності. Головними її рисами є затримка в розвитку тих соціальних рис суспільних суб'єктів, наявність яких об'єктивно потрібна для нормального, усталеного функціонування соціуму. Суспільна інфантильність виявляється як політична, економічна, соціальна, культурна, морально-духовна інфантильності.

Прикладом соціальної інфантильності є така поведінка мас, коли вони легко приймають абстрактні гасла соціальної справедливості — рівність, демократія, свобода, незалежність, суверенітет тощо — і не співвідносять ці цінності з реальною ситуацією в конкретному суспільстві, не співвідносять з можливостями їхньої реалізації у сформованих на даний момент умовах. Водночас цих людей мало цікавлять можливість задоволення їхніх поточних нагальних інтересів: їхній рівень добробуту, рівень інфляції вітчизняної валюти в її співвідношенні з іншими валютами, реальна можливість отримання медичної допомоги, дотримання прав людини на вільний вибір інформації й можливість її одержання з будь-яких наявних каналів комунікацій, задоволення прав на висловлення своїх думок, у тому числі й політичних, невтручання держави в релігійні процеси й багато інших життєво важливих питань.

Складність суспільних відносин утворює хитросплетення правових, політичних, економічних, культурних відносин, що постають як деяка конкретна соціальна ситуація соціетальної відповідальності. Зі зміни таких послідовних соціальних ситуацій і складається історичний процес розвитку суспільства. Згадані ситуації по-різному впливають на результати розвитку суспільства. Іноді в соціумі складаються такі обставини, результат розв'язання яких може призвести до краху і катастрофи. Так, певні політичні, ідео-

логічні, економічні суб'єкти своїми діями можуть створити таку ситуацію, коли будь-який із варіантів її розв'язання є згубним, деструктивним, проґрашним для суспільства. Інакше кажучи, для суб'єктів прийняття рішень не залишається вибору — обставини не залишають для вибору потрібного, необхідного, корисного для суспільства як цілого. Скажімо, у разі політичних ігор, підтасовувань у законах, маніпуляцій із громадською думкою, виконаних в інтересах олігархів, у процесі загальнонаціональних виборів у виборців залишається суто формальний вибір варіантів. А насправді будь-який із виборів веде країну в глухий кут.

З цього випливають, принаймні, два висновки. Це можна сприйняти як щось на кшталт благих намірів, але все одно соціальна відповідальність суспільства передбачає таке. Перший висновок — держава і громадянське суспільство мають завжди прогнозувати своє майбутнє. Виходячи з прогнозів, суспільство не має права допускати утворення таких ситуацій, що паралізують можливість змістовного вибору проекту майбутнього, нейтралізують соціальну відповідальність суспільства.

По-друге, саме суспільство має розвивати у своїх громадянах такі якості, які б навіть у разі виникнення форс-мажорних соціальних ситуацій змогли б не допустити ризиків і загроз для існування самого суспільства.

СЕРГІЙ МАКЕЄВ,

доктор соціологічних наук, професор, завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України, Київ

Секвестрування економічної нерівності: утопії спів-відповідальності та розподіленої відповідальності

Констатації щодо поглиблення глобальної та локальної економічної нерівності, що спираються на дедалі більш методично ретельні статистичні й соціологічні спостереження і вимірювання, набули статусу неспростовності. Причини нестримності зростання розриву в добробуті між непристойно багатими і безнадійно бідними верствами в конкретному суспільстві та між народами, так само як і зумовлювані цим негативні соціальні ефекти, назагал відомі. Найчастіше мають на увазі непродуктивність відповідної політики держави, егоїстичність бізнесу, що прагне максимізації прибутку, зміну структури зайнятості внаслідок глобалізації економіки, ослаблення ролі й значущості політичних партій і профспілок в обговоренні гострих соціальних проблем та способів їх розв'язання.

Нікого, схоже, вже не потрібно переконувати, що посилювана економічна і соціальна (у доступі до життєво значимих благ та послуг) нерів-

ність — це погано і дуже погано. Пропозицій щодо того, як виправити ситуацію, аж ніяк не багато. Але вони є. Могутні, але не всемогутні, інстанції, такі як Міжнародний валютний фонд, охоче, наприклад, видають рекомендації щодо боротьби з бідністю — значущим ефектом нерівності. В академічному середовищі Е.О.Райт покладав надії на “реальні утопії”, на альтернативи нинішнім станам і процесам, що сфокусовані на нормативних повсякденних практиках учасників і не мають нічого спільного з прожектами радикальної перебудови спільного існування людей¹.

У науковій літературі знаходимо також пропозиції стосовно перспектив секвестрування нерівності на підставі систематичного вивчення стану справ у глобальному і локальному аспектах. Розглянемо дві схожі праці, виконані авторитетними спеціалістами. Монографію Е.Аткінсона² про те, що в наших силах зробити з нерівністю, а також збірку інтерв’ю з політиками та бізнесменами з проблеми економічної нерівності, зібраних та опублікованих співробітниками Стенфордського центру досліджень бідності та нерівності³. А позаяк жоден уряд у світі не ризикнув узятися за здійснення на практиці подібних розробок, тож їхній статус залишається цілком утопічним.

Утопія спів-відповідальності Е.Аткінсона

Будучи, за власним визнанням, обережним оптимістом, Е.Аткінсон вважає підходить до перспективи розподіленої між основними соціальними інститутами, а також організаціями відповідальності за скорочення розривів у добробуті сімей і доходах різноманітних категорій зайнятого населення. Блага мета і ліберальна вимога моменту очевидні: взяти під контроль розбурхану стихію нерівності й запропонувати певні інструменти для скорочення розривів у заробітках і винагородах.

У п’яти параграфах другого розділу обґрунтовано необхідність і практичну реалізовуваність висунутих 15 рекомендацій, що здатні, на думку автора, поліпшити наявний стан справ: не тільки перервати, а й радикально змінити напрямок багаторічної тенденції. Реалізація їх дасть змогу обговорювати плани на майбутнє додаткових п’яти специфічних політико-економічних ідей, переведення яких у практичну дію є справою віддаленішого майбутнього⁴.

Із соціологічної точки зору важливими є не так конкретні запропоновані заходи, як зсуви в пріоритетах діяльності інститутів та організацій. Скажімо, зовсім не нова ідея “соціального армрестлінгу”. Згідно з нею невидимий, але відомий своєю загрозою “руці” ринку варто протиставляти “руку” держави, що виборює спільні, справедливі та гуманістичні цінності. І

¹ Wright, E.O. (2010). *Envisioning Real Utopia*. S.l.: VERSO.

² Atkinson, A.B. (2015). *Inequality: What Can Be Done?* Cambridge, MA: Harvard University Press.

³ Berger, R., Grusky, D., Raffel, T., Samuels, G., Wimer, C. (2010). *The Inequality Puzzle: European and US Leaders Discuss Rising Income Inequality*. Berlin: Springer.

⁴ Atkinson, A.B. (2015). *Inequality: What Can Be Done?* (pp. 113–239).

тому Е.Аткінсон пропонує (рекомендація 1) жорсткіше контролювати на-прямок технологічного розвитку задля недопущення масового витіснення працівників автоматами та самокерованими машинами. Держава, не бізнес, зобов'язана бути головним інвестором наукових досліджень і розробок, фактично виступати в ролі “держави-підприємця” в тому, що стосується технологічного й наукового прогресу, заразом створюючи робочі місця, що вимагають високої кваліфікації. Бізнес (приватний сектор) залишається головним агентом перетворення розробок на кінцеві інноваційні продукти. Водночас соціальна політика виходить із зобов'язання підтримувати баланс влади між усіма зацікавленими сторонами, в тому числі з допомогою профспілок, “соціальних та економічних рад” найманих працівників на підприємствах і в компаніях, неурядових організацій і фондів (рекомендація 2).

Як заведено говорити, впливові фірми та банки слід “приручати, одомашнювати”, прищеплюючи їм навички соціальної відповідальності, що вкрай рідко виникають і утверджуються емерджентно, а ареал їхнього поширення залишається обмеженим без зовнішнього стимулювання та вивіреного тиску.

Структура ринку праці була і залишається одним із джерел нерівності внаслідок асиметрії між тими, хто має роботу, і тими, хто її не в змозі отримати. Крім того, останніми десятиліттями сегментація національного ринку праці набуває нових обрисів за рахунок швидкого зростання сектору нестандартної/часткової зайнятості, самозайнятості та трудової міграції на позанаціональні ринки праці. Тому відповідальний уряд просто зобов'язаний мати ясний план/програму скорочення безробіття і створення нових робочих місць із деякою мінімальною заробітною платою для тих, хто її потребує. Така програма виводила би їх зі стану бідності, в тому числі шляхом організації суспільних робіт, гарантуючи зайнятість і створюючи шанси працевлаштуватися (рекомендації 3, 4).

Якщо підсумувати, не вдаючись до подробиць, інші рекомендації Е.Аткінсона, що мають переважно економічний характер і стосуються податкової політики, рівня пенсій та індексації заощаджень, більш рівномірного розподілу створюваного національного багатства, ринку кредитів, то їхня суть зводиться до такого. Держава та її виконавчі структури (уряд, банки) є головною умовою і механізмом не фінального, але помітного вирівнювання шансів усіх верств населення на забезпечене життя і подолання бідності. От чому нагальною потребою стає підвищення компетентності цього соціального інституту як щодо розпорядження та управління наявними ресурсами, так і стосовно інноваційного конструювання нових.

Вихідний пункт руху до ефективної компетентності полягає в якомого точнішому оцінюванні поточного стану справ і наявності ресурсів досягнення реальних цілей, обґрунтованих таким оцінюванням. Оскільки спроба втручання в процеси відтворення економічної нерівності неминуче загострить конфлікт інтересів залучених учасників (перелік їх не очевидний і становить окреме ускладнення), тому зростає значення процедур узгодження інтересів через компроміси та поступки. Кінцевим продуктом досягнення консенсусу у вигляді програми діяльності виявляється розподіл від-

повідальності (спів-відповідальність) між учасниками, а також між рівнями державного управління (центр, територія, типи поселень) — те, що іменують демасштабізацією завдання. І тоді повідомлення від Е.Аткінсона прочитується ще й так: компетентність визначає відповідальність, виконана відповідальність свідчить про рівень компетентності.

Успішні в житті про розподілену відповідальність

Улітку 2009 року, одразу після рецесії й фінансової кризи попереднього року, Фонд Роланда Бергера і співробітники Стенфордського центру досліджень бідності та нерівності провели 13 інтерв'ю з політичними лідерами, очільниками корпорацій і профспілок США та Європи. Предметом було зростання нерівності, його причини та місце в сучасному порядку денному. Респонденти були згодні в тому, що нерівність належить до “природного соціального порядку речей” і проблема не в нерівності як такій, а в її надмірності, непомірності, незрідка перебільшуваній у медіа¹.

Утім, заковика, на їхню думку, не в тому, що хтось (нечисленні, 1%) збагачуються нечувано, а в тому, що багато хто винагороджується надто мало. Причому концентрація багатства на одному полюсі супроводжувалася звільненням від моральних зобов'язань стосовно злидінних анонімних “інших”. У результаті, вважають опитані, зростання диспропорцій у винагородах ставало наслідком автономізації відповідальності, розпаду тієї співвідповідальності, що буцімто була властива “добрим старим часам”. Домінантою стала *розподілена відповідальність* — фундаментальна обставина, з якою мають співвідноситися всі проекти секвестрування нерівності.

За інтерпретацією лідерів партій і бізнесу корінь зла полягає у відсутності відповідної етики, в домінуванні безоглядної жаги збагачуватися, попри будь-що, у практично тотальному дефіциті готовності до самоосуду. Але вони також визнають, що імплементація суворої трудової етики, яка уґрунтована на дисципліні, сумлінності, наполегливості й дає змогу заробляти багато, а також не викликає публічного осуду споживання (витрачання заробленого), являє собою проблему, можливості впоратися з якою далеко не ясні.

Підсумувавши почуте від учасників інтерв'ю, автори реферованої роботи рекомендують у подоланні нинішньої асиметрії в економічній нерівності дотримуватися п'яти принципів: забезпечувати рівність можливостей; удосконалювати соціальну мобільність; пропагувати етичну поведінку; переглянути практику винагороджування вищих службовців; виважено балансувати податкову політику². Таким є бачення проблеми, що відкривається згори, з погляду людей, дуже успішних у бізнесі та в управлінні.

Сюжетові про економічну нерівність з перспективи академічної науки (Е.Аткінсон), а також баченню з перспективи топ-менеджменту властива низка спільних рис. Обидва з дещо дивною постійністю, нічим не обґрунто-

¹ Berger, R., Grusky, D., Raffel, T., Samuels, G., Wimer, C. (2010). *The Inequality Puzzle: European and US Leaders Discuss Rising Income Inequality* (pp.157–160).

² Ibid., p. 199.

вуваною, обходять тему взаємозв’язку відповідальності із загрозами і невизначеностями, часто для стислості йменованих ризиками. Утім, і спів-відповідальність, і розподілена відповідальність неодмінно стикатимуться із загрозами й невизначеностями, стало відтворюючи те, що й без того має бути — емансиповану безвідповідальність.

Отже, в контексті економічної нерівності ідеї спів-відповідальності та розподіленої відповідальності хоча й обговорюються, але бодай якісь реалістичні проекти їхньої імплементації перебувають, схоже, на початковій стадії розроблення. Нез’ясованими залишаються й соціальні умови переведення імперативності ідей із царини бажаного в практичну площину здійсненого.

ОЛЕНА ЗЛОБІНА,

доктор соціологічних наук, професор, завідувач відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України, Київ

Суспільні рухи в сучасному соціально-політичному контексті України

Історія української незалежності досить тісно пов’язана з колективними діями масового характеру. І хоча першими спадають на думку Майдани, на справді біля витоків сучасної країни стояв громадсько-політичний рух — Народний Рух України за перебудову, створений ще у 1989 році. Об’єднання навколо ідеї державної незалежності виявилось масовим, і вже на виборах 1990 року Рух отримав помітну підтримку, в результаті чого у Верховній Раді України було створено впливову фракцію Народна рада. Масові колективні дії й надалі помітно впливали на розвиток країни, зокрема визначаючи поступовий перехід від радянського минулого до європейського майбутнього. Водночас соціальна ситуація, що виникла в період виборів 2019 року, має свої особливості й потребує спеціального аналізу. Щоб здійснити його, визначимо попередньо необхідні теоретичні підвалини.

Відправним у цьому аналізі має стати визначення суспільного руху, як “сукупності поглядів та переконань групи людей, які прагнуть змінити певні елементи соціальної структури або розподіл благ в суспільстві, або і того й іншого водночас”¹. Традиційно виникнення суспільних рухів пов’язувалося із станом депривації, який, з одного боку, є виявом структурної напруженості соціальної системи, а з іншого — виливається в індивідуальне

¹ Zald, M.N., McCarthy, J.D. (1987). Social Movements in an Organizational Society: Collected Essays. New Brunswick, N.J.

незадоволення, що знаходить вихід у протестній активності. Проте у другій половині ХХ ст. постають нові соціальні рухи (екологічний, боротьби за мир тощо), а разом з тим виробляються і нові теоретичні підходи. Зокрема, теорія нових суспільних рухів переносить акцент з безпосередньої депривації учасників суспільних рухів на можливість для громадськості висловити в колективних діях свою незадоволеність або стурбованість щодо дотримання прав, благополуччя та добробуту¹. Оскільки сама по собі невдоволеність як підґрунтя будь-якого соціального руху є в кожному суспільстві, а отже, нею можна маніпулювати, створюючи умови для організації та підтримки соціального руху з використанням різноманітних ресурсів², доволі популярною стає і теорія мобілізації ресурсів, націлена на аналіз способів ефективного мобілізування учасників руху для досягнення бажаних соціальних змін. Відповідно для аналізу нам знадобиться доробок Ч.Тилі, згідно з яким “мобілізація — це процес, просування групи від пасивного зібрання індивідів до активної участі в суспільному житті”³. Це водночас “процес, через який група набуває колективний контроль над ресурсами, необхідними для дій. Цими ресурсами можуть бути робоча сила, товари, зброя, голоси виборців і будь-які інші речі, якщо тільки вони можуть використовуватися для реалізації спільних інтересів”⁴. Нарешті, ще один важливий теоретичний доробок сучасної концептуалізації суспільних рухів пов’язаний із намаганням глибше зрозуміти їхню динаміку. Йдеться про концепцію колективної ідентичності, яка розглядає мобілізацію прихильників рухів крізь призму ідентифікації самих себе з цілями та смыслом руху⁵.

Важливо також зазначити, що хоча суспільно-політичний рух завжди пов’язаний з колективними діями, це не тотожні поняття. За М.Діані, йому обов’язково мають бути притаманні такі ознаки: 1 — наявність певного соціального конфлікту; 2 — наявність колективної ідентичності учасників колективних дій; 3 — постійний обмін матеріальними та символічними ресурсами через неформальні мережі, що відбувається на підставі доброї волі учасників⁶.

Тепер, спираючись на ці ключові тези, спробуємо хоча б попередньо осмислити ті колективні рухи, що виникли у країні на тлі президентської виборчої кампанії 2019 року. Йдеться про соціальну групу, що підтримувала одного з кандидатів — Володимира Зеленського, та про групу підтримки

¹ Snow, D.A., Soule, S.A., Kriesi, H. (2004). Mapping the Terrain. In: D.A. Snow, S.A. Soule, H. Kriesi (Eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements* (pp. 3–16). Oxford.

² Zald, M.N., McCarthy, J.D. (1987). *Social Movements in an Organizational Society*. Collected Essays.

³ Tilly, Ch. (1964). *The Vendue: a sociological analysis of the counterrevolution of 1793* (pp. 69). Cambridge, MAS: Harvard University Press.

⁴ Tilly, C. (1977). *From Mobilization to Revolution* (pp. 1–10). S.I.: University of Michigan.

⁵ Whooley, O. (2007). Collective Identity. In: G. Ritzer (Ed.). *The Blackwell Encyclopedia of Sociology* (pp. 586–588). S. I.

⁶ Diani, M. (2011). Social Movements and Collective Action. In: *The SAGE Handbook of Social Network Analysis* (pp. 223–234). S.I.: Sage Publications Ltd.

іншого кандидата — Петра Порошенка, яка виникла пізніше але так само сконсолідувалася навколо спільного інтересу, намагаючись мобілізувати прихильників до спільної колективної дії — обрання власного кандидата.

Хоча традиційною для виборчих перегонів є радше колективна дія, суб'єктом якої є політичні партії, які, до речі, і висунули обох кандидатів, в традиційному перебігу кампанії відбулися суттєві зміни через те, що один з кандидатів, хоча і був формально підтриманий політичною партією, фактично виступав як позасистемний, а тому міг досягти успіху лише через мобілізацію колективних дій потенційних виборців саме у формі суспільно-політичного руху. І хоча головною метою партії на відміну політичного руху є якраз участь у виборах, у цьому випадку суспільно-політичний рух формувався навколо підтримки саме певного кандидата, з обранням якого пов'язувалися очікування соціальних змін.

Для виконання цього завдання одразу були задіяні в якості головного медіатора соціальні мережі. Насамперед вони були використані для розбудови спільноти волонтерів, які долучилися до кампанії Зеленського в інтернеті. Наступного дня після оголошення наміру балотуватися сайт команди Зеленського (Зе2019) опублікував звернення до прихильників, яке містило заклик “Приєднуйся до команди Зеленського і твори історію разом з нами!”. Вже другого січня кількість зареєстрованих становила 213 тисяч і згодом зросла до 600 тисяч, стільки ж було на Інстаграмі. За оцінкою М.Федорова, який займався соціальними мережами, спільнота волонтерів, які долучилися до команди Зеленського, становила майже 600 тисяч¹. Оцінити масштаб зробленого хоча б приблизно можна виходячи з масштабів та якості сегментації потенційної аудиторії, а саме було виокремлено 32 сегменти зацікавлених користувачів і з 7 ключовими велася цілеспрямована робота².

Виходячи з теорії мобілізації для успішності колективних дій необхідно мобілізувати чотири головні ресурси: 1) культурний (поняттєві інструменти, спеціалізовані знання), 2) суспільно-організаційний (інфраструктура, соціальні мережі та організації), 3) людські ресурси, 4) матеріальні ресурси³.

У випадку з Командою Зе можна констатувати наявність усіх перелічених компонентів. Насамперед існувало ядро руху, в ролі якого виступив 95-й квартал. Саме там концентрувалися ресурси та визначалася стратегія і тактика мобілізації. Команда мала певні матеріальні ресурси (фінансовий капітал, офісний простір та ін.). Аналіз сторінок Команди Зе в мережах дає можливість побачити, як використовувався культурний ресурс, орієнтований на залучення до виборчої кампанії абсолютно нових, політично неза-

¹ За такої підтримки нам не потрібні були боти — керівник діджитал-кампанії Зеленського. Одержано з: <https://hromadske.ua/posts/za-takoyi-pidtrimki-nam-ne-potribni-buli-bogi>

² У нас есть проект Черная библиотека Порошенко: онлайн-стратег Зе. Одержано з: <https://tech.liga.net/technology/interview/pochemu-poroshenko-proigral>

³ Шульц, Э.Э.(2014). Теория социальных движений: проблемы теории и практики. *Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки*, № 4. Одержано з: <https://cyberleninka.ru/article/n/teoriya-sotsialnyh-dvizheniy>

ангажованих учасників руху. Саме для них проводилися конкурси — на кращі стікери, на зустріч із кандидатом у президенти, на чашку, футболку, за рахунок яких зростала аудиторія. Так само і людський ресурс накопичувався через мобілізацію у мережах. Ось приклад одного з коментарів на сторінці: “Друзья!! Мы уже осознали, что явка на выборах должна быть высокой, но важно сохранить наши голоса и не допустить фальсификаций! В день выборов, 31 марта 2019 года, ВАЖНО 20 000 наблюдателей, на сегодняшний день в команде ЗЕ есть только 11200!!! ДАВАЙТЕ ОТПРАВИМ ПО ДРУГИМ ЗЕ ГРУППАМ ЭТОТ ПОСТ”.

Головний мобілізаційний посил кампанії повністю відповідав суті соціально-політичного руху і був прямо сформульований як необхідність колективної дії, спрямованої на соціальні зміни. Причому це подавалося саме в ключі відповідальності кожного за зроблений вибір. Як ілюстрацію наведемо одне з типових звернень Команди Зе до прихильників. “За 28 років люди зневірилися в системі: молодь, дорослі упевнені в її цинічності. Прийшов час змінювати встановлені системою правила, і це твій обов’язок перед країною! Ти готовий це змінити! Приходь на вибори 31 березня 2019 року! Змінюй!”.

У ході мобілізації було задіяно всі класичні способи формування мотивації до дій. На сторінках Команди Зе з’являлися пости й коментарі, спрямовані на підсилення незадоволеності, протестних настроїв щодо “старої влади”. Наведемо лише один приклад. “Одни силы зла объединяются, інші заливають рани і перегруповуються. Наближається фінальна битва. Цього разу сили зла мусять бути знищені. 27 років загнивання наплодило величезну армію жирних пацюків, які вже давно гризуться між собою за право поводитися нами і пити нашу кров. Вже пролилися ріки крові і народ обдертий і бідний. А вони ніяк нажертися не можуть. Армія, мова і віра стають джерелом наживи, а людські життя — розмінною монетою. Вони снуть нам в вуха не зважаючи на те, чи віримо ми їм чи не віримо. Сміються нам в очі, зриваючи шапки і тягаючи за носа. Лідери, які сьогодні об’єдналися, не являються меншим злом, ніж той, проти кого вони об’єдналися. У них ще не було можливості дорватися до того корита, в яке перетворилася наша держава. Давайте їх зупинимо разом. Попробуємо перемогти їх спочатку цивілізованим способом. Якщо не дадуть нам права чесного вибору — знищимо їх безжалісно і остаточно. КРАЇНО, ПРОСИПАЙСЯ! БО ЗАСНЕШ НАВІКИ!”.

Водночас вони межували з постами, що формували та підживлювали позитивні очікування та активність на виборах. Наприклад такими — “нам потрібна оптимістична філософія. Тому я за ЗЕленського”, або “идет на выборы вся моя семья. Дочь 20 — впервые. Сначала она говорила, что всё равно выберут “кого надо” и без неё, но я сказала, что мнение каждого очень важно, особенно выбор молодёжи. 5 наших голосов у В.Зеленского. Хочу для своих детей другую Украину!!! Давайте менять её вместе”.

Сумніви, на кшталт “хоть би один аргумент хтось привів — чому за ЗЕленського. Багато людей в роздумах. Чому вибирати його? Ви ж про щось думали, коли так писали. Один аргументик маленький — і буде ясно”, розвіювалися чіткими меседжами типу “Вова Зеленский: народний. Крапка”.

Особливо плекалося і підживлювалося відчуття належності до спільноти, колективна ідентичність, яка формувалася на підставі унікальності влас-

ного внеску кожного в історію країни. Ось типовий пост такого спрямування: “Это будут самые крутые выборы за всю историю! Впервые в жизни мы им радуемся, у нас появилось желание туда идти, потому что есть достойный человек, за которого хочется поставить не одну галочку в бюллетене!”

І цей самий меседж став ключовим у зверненні до спільноти після перемоги у другому турі: “Ми не зупиняємось на досягнутому — ми йдемо далі! Сьогодні перший понеділок нової історії — вже розроблюємо нові проекти, пишемо стратегію та проводимо аналіз зробленої роботи. Зустрічі, плани, розбір нововведень. Нам доведеться зробити більше, ніж багато. І ми зробимо це разом! Вперед до змін! Володимир Зеленський об’єднав країну! Тепер ми всі разом відповідальні за цю історію, що почалась ще чотири місяці тому! І ми зробимо все, щоб ця історія була найяскравішою!” Сформовану під час передвиборчої кампанії колективну ідентичність ядро буде намагатися використовувати й надалі для забезпечення електоральної підтримки на парламентських виборах.

Водночас у таборі іншого кандидата П.Порошенка між першим та другим туром виборів зростала неформальна комунікація його прихильників у соціальних мережах. Такий рух на підтримку чинного Президента консолідувався і після його поразки став набирати обертів також у певних організованих формах. Як приклад можна навести виникнення “Руху 25%”, відкритої групи на фейсбуці, колективна ідентичність якої усвідомлюється як єдність “відповідальних ціннісноорієнтованих громадян... які хочуть і роблять реальні реформи, прагнуть побудувати чесне, європейське суспільство в Україні”. Декларована мета об’єднання “не “сидіти в куцах”, а працювати заради успіху України”, але поки що це радше спроба збереження єдності, що сформувалась на тлі протистояння у виборчій кампанії. Засновники групи прямо зазначають: “Нехай поки що нас лише 25%, але такої кількості вже може бути достатньо, щоб зберегти країну. Тримаймося разом!” Але без формування організаційного ядра, рух навряд чи виконає цю місію.

Іншу спробу створити осередок активної підтримки курсу країни, що проводився П.Порошенком, здійснила група активістів, створюючи громадську організацію “Справа Громад”. За своїм головним посилом вона мало чим відрізняється від “Руху 25%”. На сайті громадської організації головна мета сформульована як захист найвищої цінності — сильної української держави, яка спирається на вільних та відповідальних громадян. Організатори прямо констатують, що об’єднуються “довкола Петра Порошенка, щоб провести ефективну реформу народовладдя в Україні”, а своє завдання вбачають у тому, щоб “розбудовувати чималенький громадський рух”.

Наскільки ефективними будуть зусилля з обох боків, чи збережеться активність Команди Зе, чи стануть дієвими суспільно-політичні рухи, що формуються навколо П.Порошенка, як відбуватиметься їхня взаємодія з відповідними партійними рухами, покаже кампанія з виборів до Верховної Ради. Однак можна констатувати, що на сьогодні в країні має місце неформалізована суспільно-політична активність двох великих соціальних груп, які мають різні очікування щодо подальшого розвитку країни, проте їх колективна ідентичність ґрунтується в обох варіантах на відчутті власної відповідальності за майбутнє України.

ОЛЕКСАНДР ВИШНЯК,

доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України, Київ

Політична відповідальність органів держави: напрямки дослідження

У сучасних політичних науках та соціології поняття політичної відповідальності вживається для позначення відповідальності органів влади за виконання політичних програм, і за їхні рішення, які належать до компетенції відповідних органів влади, та відповідальність за дії, спрямовані на реалізацію цих рішень.

При цьому йдеться про політичну відповідальність органів виконавчої влади (урядів, адміністрацій) перед представницькими органами влади (парламентом, місцевими радами тощо), передбаченими Конституціями та законами тої чи тої країни. Ця відповідальність законодавчо у більшості випадків сформована. Складніше виглядає питання про відповідальність президентів (у країнах, де існує інститут президентської влади) та представницьких органів влади. Фактично відповідальність органів влади реалізується тільки шляхом виборів, коли виборці можуть висловити довіру чи недовіру до цих органів на чергових чи позачергових виборах. Кабінет Міністрів України як вищий орган виконавчої влади фактично несе подвійну політичну відповідальність як перед Президентом України, так і перед Верховною Радою України (хоча в редакції Конституції України 2004 року механізм реалізації політичної відповідальності перед Президентом України юридично не прописаний).

За період чинності Конституції України в редакції 1996 року, тобто у 1996–2005 роках та з жовтня 2010-го по березень 2014-го одного разу Верховна Рада України (у травні 2001 року) висловила недовіру Кабінетові Міністрів України (кабінет Віктора Ющенка), а 1996-го Президент України відправив у відставку уряд Павла Лазаренка.

За період чинності Конституції України в редакції 2004 року (з 2005-го по жовтень 2010-го та з 2014-го по нинішній час) Верховна Рада в березні 2010 року відправила у відставку, висловивши недовіру, уряд Юлії Тимошенко, а президенти жодного разу Уряд у відставку не відправляли, бо не передбачено механізмів політичної відповідальності Уряду перед Президентом.

Що стосується політичної відповідальності обласних державних адміністрацій перед відповідними місцевими Радами, то кілька разів за цей період місцеві ради висловлювали двома третинами голосів їм недовіру, але всупереч Конституції президенти Л.Кучма та В.Ющенко жодного разу не виконували своїх конституційних обов'язків та не відправляли у відставку голів ОДА.

Згідно з редакцією Конституції України 1996 року Верховна Рада могла понести політичну відповідальність тільки за свою бездіяльність (якщо вона впродовж 30 днів не могла зібратися на пленарне засідання), а тому президенти жодного року в цей період не припиняли достроково повноважень ВР України і не призначали дострокових виборів.

Згідно з редакцією Конституції України 2004 року Президент України (Віктор Ющенко) двічі припиняв повноваження Верховної Ради України — в 2007 та 2008 роках. Хоча у 2007-му конституційних підстав для припинення повноважень не було, дострокові вибори було проведено. А 2008 року конституційні підстави були, але ще не спливав перший рік повноважень новообраної Верховної Ради, а тому Вищий адмінсуд України скасував Указ Президента про розпуск Верховної Ради України.

Політична ж відповідальність Президента України реалізується тільки шляхом чергових виборів, якщо чинний президент балотується на другий термін. За період дій чинної Конституції (і в редакції 1996-го, і в редакції 2004-го) одного разу (2010 року) виборці висловили недовіру чинному президентові Віктору Ющенку (який посів тільки 5-е місце у I турі голосування), у 1999 році на повторних виборах Леонід Кучма у II турі переміг лідера КПУ Петра Симоненка. Але не тому, що мав високий рівень довіри виборців, а тому, що мав менший рівень недовіри. А в 2014 році Президент В.Янукович втік із країни після Майдану 2013–2014 років.

Тобто не можна говорити, що українські виборці не готові вимагати політичної відповідальності від своїх президентів.

А ще більшою мірою вони притягують до політичної відповідальності партії на парламентських виборах, адже жодна з партій-переможців на парламентських виборах 1998 року не змогла перемогти на позачергових 2004 року. При цьому політичну відповідальність на наступних виборах несуть не тільки партії, представлені у владі, а й ті, хто в парламенті декларує свою опозиційність.

ГУЛЬБАРШИН ЧЕПУРКО,

доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу соціальної експертизи Інституту соціології НАН України, Київ

Роль держави у формуванні відповідального суспільства

Одна з гострих проблем сьогодення України — це криза відповідальності. Наявні в українському суспільстві соціальні, економічні, політичні та екологічні проблеми, нерозвиненість громадянських структур є наслідком безвідповідальності різних суб'єктів соціально-політичного простору: гро-

мадян, політиків, державних і громадських діячів, державних службовців, власників, підприємців, що керують соціально-політичними, економічними й культурними процесами.

Формування відповідального суспільства в Україні можливе лише за умов сформованості соціальної відповідальності в усіх суб’єктів соціальної взаємодії. У цьому контексті особливої значущості набуває соціальна відповідальність держави як необхідна умова забезпечення сталого розвитку, ґрунтованого на узгодженні інтересів держави, людини, суспільства та бізнесу. Лише на підставі посилення соціальної відповідальності держави та її органів, політиків, громадських діячів та органів місцевого самоврядування за свої дії можна досягти нового якісного рівня розвитку суспільства.

Теоретичним і практичним питанням соціальної відповідальності держави присвячено наукові праці вітчизняних учених¹. Однак у роботах цих авторів відповідальності держави у формуванні відповідального суспільства приділяється недостатньо уваги.

У тріаді “суспільство — держава — бізнес” чільну роль відіграє суспільство як складна соціальна система, основним елементом якої є люди з безліччю їхніх зв’язків, відносин і взаємодій. Важливою підсистемою суспільства є держава як його спосіб організації, як підсистема суспільства, що управляє. Як суб’єкт управління держава реалізує свої повноваження через законодавчі, виконавчі й судові органи, тобто через систему державного управління.

Державні органи відповідають за ухвалення та реалізацію законів і законодавчих актів, дотримання конституційних прав і свобод громадян, за реалізацію розроблених ними соціальних програм; мають забезпечувати ефективне функціонування всіх царин соціальної інфраструктури (освіти, науки, охорони здоров’я, культури та ін.); контролювати дотримання державних соціальних стандартів, витрату бюджетних коштів, призначених на соціальні потреби; виконувати інші функції соціального характеру, передбачені законодавством, угодами й договорами соціальних партнерів.

¹ Амоша, О., Новікова, О. (2011). Соціальна відповідальність в контексті розвитку людського потенціалу. *Держава і суспільство*, 1 (5), 122–127; Баюра, Д.О. (2012). Соціальна відповідальність як інструмент удосконалення корпоративного управління в Україні. *Теоретичні та прикладні питання економіки*, 27(1), 204–210. Отримано з: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Trpe_2012_27%281%29__27; Грішнова, О.А. (2011). *Соціальна відповідальність у контексті подолання системної кризи в Україні*. Отримано з: dse.org.ua/archiv/15/3.pdf; Дейч, М.Є. (2014). Соціальна відповідальність національної еліти: проблеми становлення. *Вісник ОНУ імені І.І.Мечникова*, 19 (3/1), 155–160; Дейч, М.Є. (2014). *Становлення та розвиток багаторівневої системи соціальної відповідальності: управлінський аспект*. Донецьк: Ін-т економіки пром-сті НАН України; Новікова, О.Ф., Дейч, М.Є., Панькова, О.В. (2013). *Діагностика стану та перспектив розвитку соціальної відповідальності в Україні (експертні оцінки)*: монографія. Донецьк: Ін-т економіки промисловості НАН України; Колот, А. (2012). Соціальна відповідальність людини як чинник стійкої соціальної динаміки: теоретичні засади. *Україна: аспекти праці*, 3, 3–9; Охріменко, О.О., Іванова, Т.В. (2015). *Соціальна відповідальність навч. посіб.* Київ: НТУУ “Київський політехнічний інститут”.

Розподіл соціальної відповідальності між різними рівнями державної влади й місцевого самоврядування здійснюється відповідно до національного законодавства країн.

Утвердження принципів соціальної відповідальності у системі державного управління нерозривно пов'язане з формуванням соціальної держави. Соціальна держава не тільки концентрує в собі консенсус суспільних інтересів, забезпечення рівних прав та свобод, а й спирається на фундамент соціальної відповідальності всіх членів суспільства за добробут та розвиток країни¹. Тобто взаємоузгодженість суспільних інтересів у соціальній державі трансформується у консенсус щодо необхідності забезпечення соціальної відповідальності всіма причетними до суспільного розвитку в країні: державою, особистістю, бізнесом та суспільством у цілому. Отже, саме соціальна відповідальність усіх суб'єктів об'єднує учасників суспільного діалогу навколо пріоритетних напрямів державної політики, а її правова визначеність та запитованість характеризує країну як соціальну державу².

Україна, відповідно до ст. 1 Конституції, вважається соціальною державою³, але, як слушно зазначає В.Бабкін, бракує розроблення концепції соціальної держави, усвідомлення значення гуманізації суспільства, забезпечення людського виміру політики та права⁴. З цим важко не погодитися, адже розроблення концепції соціальної держави не завершено, нормативна база не є досконалою, а практична реалізація концепції соціальної держави викликає низку питань, відповіді на які не можна вважати позитивними.

Реалізація принципів соціальної держави передбачає відповідальність суспільства за умови існування кожного громадянина і водночас відповідальність кожного громадянина за формування власного добробуту. В цьому контексті в Основному законі та інших нормативно-правових актах затверджені базові положення, що фіксують зобов'язання держави в соціальній сфері, в інтересах добробуту громадян загалом і різних соціальних груп⁵. Ідеться не тільки й не стільки про створення нової системи соціальних гарантій, а насамперед про задіяння соціальних чинників забезпечення

¹ Охріменко, О.О., Іванова, Т.В. (2015). *Соціальна відповідальність*: навч. посіб. (с. 24). Київ: НТУУ “Київський політехнічний інститут”.

² Новікова, О.Ф., Дейч, М.Є., Панькова, О.В. (2013). Діагностика стану та перспектив розвитку соціальної відповідальності в Україні (експертні оцінки): монографія.

³ Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. (1997). Київ: Преса України.

⁴ Бабкін, В.Д. (1998). Соціальна держава та захист прав людини. *Правова держава*, 9, 3.

⁵ *Декларація Верховної Ради УРСР від 16.07.1990 р. №55-XII “Про державний суверенітет України”*. Отримано з: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-12>; Основні напрями соціальної політики на 1997–2000 рр. (1997). Затверджені Указом Президента України від 18 жовтня 1997 р. № 1166/97. *Урядовий кур'єр*, 202–203; Основні напрями соціальної політики на період до 2004 року (2000). Схвалено Указом Президента України від 24 травня 2000 року № 717/2000. *Офіційний вісник України*, 21, 11–32.

економічного зростання в системі мотивації соціально відповідальної поведінки суб’єктів господарювання та найманих працівників¹.

Соціальна відповідальність держави є одним із механізмів забезпечення якості та ефективності державного управління. Реалізація соціальної відповідальності держави залежить від якості та ефективності державного управління, модернізації економіки, суспільних відносин та управління, його націленості на збереження і розвиток людського потенціалу, на формування і створення умов для запровадження соціальної відповідальності особистості, суспільства, бізнесу.

Оновлення стилю мислення державних службовців та переорієнтація вимог щодо ефективності їхньої діяльності з матеріально зорієнтованих кількісних показників на врахування якісних чинників життя суспільства можуть бути одним із вагомих важелів підвищення якості життя суспільства. Визнання взаємопов’язаності економічних (кількісних) та соціальних (якісних) процесів передбачає і наступний крок — визнання гуманітарної складової фундаментальним критерієм ефективності діяльності державної влади.

Найбільш складним і найбільш необхідним у просуванні соціальної відповідальності в системі суспільних відносин для держави є завдання, яке полягає у формуванні в особистості рис соціально-відповідальної людини з високими моральними якостями, з прагненням додержання соціальних норм і реалізації визнаних у суспільстві цінностей.

Людина є головним аспектом державного управління, на неї впливають всі інститути суспільства. Нерозвиненість соціальної відповідальності в особистості є наслідком їхньої неефективної діяльності. Соціальна відповідальність держави зобов’язує створити умови для формування і становлення соціальної відповідальності в тих інститутах, де відбувається безпосередній вплив на свідомість людини, її цінності, потреби та інтереси.

Інститут економіки промисловості НАН України здійснив наукове дослідження, яке передбачало проведення експертного опитування. В опитуванні взяли участь 158 експертів; серед них п’ять академіків НАН України; сім членів-кореспондентів НАН України; 79 докторів наук; 58 кандидатів наук; держслужбовців, представників урядових структур, а також науковців без ступеня — 21. Експертне опитування проводили з жовтня 2012 року по липень 2013-го. Найбільша кількість експертів припадає на м. Київ (46) та м. Донецьк (47). А в подальшому розподіл експертів визначився таким чином: Черкаси (14), Харків (13), Львів (7), Хмельницький (5), Одеса (5), Дніпропетровськ (4), Вінниця (3). По два експерти у Полтаві, Чернігові, Чернівцях, Луганську, Рівному, по одному — в Запоріжжі, Сумах, Северодонецьку, Севастополі, Сімферополі, Житомирі. Мають учений ступінь доктора наук 50%, кандидата наук — 35,4%, інші — з вищою освітою. Чоловіків серед тих, хто взяв участь в експертному опитуванні, 37%, жінок — 63%.

За результатами цього опитування, найбільшу міру впливу на свідомість людини має родина (88,0%), на другому місці — засоби масової інфор-

¹ Деєва, Н.М. (2016). Соціальна функція держави: практика і завдання бюджетного забезпечення. *Демографія та соціальна економіка*, 3 (28), 83–93.

мації (48,1%), на третьому — система вищої освіти (44,3%), на четвертому — трудовий колектив, підприємство (42,4%), на п'ятому — система середньої освіти (41,8%)¹. Саме на ці інститути має бути спрямована діяльність держави щодо формування соціальної відповідальності особистості.

Також за результатами експертного опитування було визначено високий рівень впливу нерозвиненості соціальної відповідальності на рівень корупції (73,6%), конкурентоспроможності (52,5%), розвитку людського потенціалу (61,4%), виконання міжнародних зобов'язань щодо сталого розвитку (59,5%), упровадження Глобального договору ООН — Україна (39,3%), а також ступінь реалізованості міжнародного стандарту ISO-26000 (55,7%) та вимог зовнішніх інвесторів щодо розвитку корпоративної культури (48,1%)².

Найвагомішими перешкодами становлення соціальної відповідальності держави експерти вважають домінування особистісних інтересів і лобіювання інтересів бізнес-структур у системі державного та регіонального управління (73,4%), низький рівень духовно-моральної культури владної еліти (63,3%), концептуальну несформованість і нереалізованість принципів соціальної держави (46,2%)³.

Принципи соціальної держави є основою конструювання дій щодо регулювання суспільних відносин, їхній зміст деталізується в актах національного законодавства і міжнародних угодах. Одним із таких принципів є взаємна відповідальність, яка передбачає чітке визначення та розподіл сфери соціальної відповідальності всіх рівнів влади й управління, соціальних партнерів, суспільства та кожного громадянина, залучення громадян до участі в управлінні державою, створення умов саморегуляції соціальних процесів з боку індивідів та їхніх громадських об'єднань.

Одним зі способів залучення населення до управління суспільством та державою є громадський контроль як різновид соціального контролю. Він є важливою формою реалізації демократії, оскільки дає можливість населенню брати участь у державному управлінні та у владнанні державних і громадських справ, а також активно впливати на діяльність органів державної влади і місцевого самоврядування. Суб'єктами громадського контролю можуть бути як окремі громадяни, так і їхні об'єднання. Відсутність ефективного громадського контролю діяльності органів влади на думку 43,7% експертів є однією з важливих перешкод становлення соціальної відповідальності держави.

Близько третини експертів (від 38% і до 33,5%) визначили такі суттєві перешкоди на шляху становлення соціальної відповідальності держави, як нерозвиненість важелів мотивації та стимулювання для активізації процесів соціального інвестування; відсутність ефективних стимулів і регуля-

¹ Новікова, О.Ф., Дейч, М.Є., Панькова, О.В. (2013). Діагностика стану та перспектив розвитку соціальної відповідальності в Україні (експертні оцінки): монографія.

² Там само, с. 113.

³ Там само, с. 113–114.

торів підвищення соціальної відповідальності бізнесу; нерозвиненість законодавчого й договірної регулювання соціальної відповідальності¹.

Соціальна відповідальність держави має базуватися на визначенні та конкретизації обов’язків держави та її інститутів щодо ухвалення та виконання законів, нормативно-правових документів, спрямованих на збереження й ефективне використання людських та природних ресурсів, додержання в повному обсязі державних соціальних гарантій та державних соціальних стандартів; створення умов та можливостей формування й накопичення людського та соціального капіталу тощо².

Взаємодія суб’єктів соціально-політичного простору — громадян, політиків, державних і громадських діячів, державних службовців, власників, підприємців — на засадах підвищення рівня соціальної відповідальності є одним із найефективніших способів розв’язання соціальних проблем у різних царинах суспільного життя. Відповідальні дії суб’єктів соціально-політичного простору є необхідною умовою формування відповідального суспільства й консолідації української нації. Саме громадяни, які відчують соціальну відповідальність перед суспільством і майбутніми поколіннями, здатні долати власну відчуженість від суспільно-політичних процесів і брати активну участь у захисті соціальних та громадянських прав, контролі за діяльністю влади. Водночас соціальна відповідальність держави полягає в тому, що вона сприяє консолідації суб’єктів українського соціуму задля досягнення спільної мети — утвердження в суспільстві соціальної справедливості й солідарності, громадянських прав і свобод, розвитку нації.

ІГОР МАРТИНЮК,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України, Київ

НАТАЛЯ СОБОЛЄВА,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України, Київ

Специфіка життєвого вибору в нестабільному суспільстві: діалектика свободи та відповідальності

¹ Там само.

² Амоша, О., Новікова, О. (2011). Соціальна відповідальність в контексті розвитку людського потенціалу.

Відповідальність — це засадова категорія, на якій ґрунтується вся система суспільних відносин. Довіра, справедливість, солідарність, рівність, толерантність — усе це підвалини певного типу соціальної взаємодії, кожна з них за своїм історичним змістом є сутнісною характеристикою епохи, однак саме відповідальність нарівні зі свободою є первинними цінностями щодо інших, похідних від них. У сучасному світі, що відрізняється посиленням взаємозалежності локальних і глобальних проблем, акторові дедалі важче відгородитися від проблем війни та миру, історичної перспективи та раціонального використання природних ресурсів, соціальної нерівності та напруженості тощо. Відповідальність стає тим фундаментом, на якому будується соціальність в сучасному розумінні, що відповідає динамічному світові ризиків. Підвищення та ускладнення технічного й технологічного рівнів буденного життя, зростання насиченості й інтенсивності впливу інформаційних потоків, підвищення повсякденних психологічних навантажень зумовлюють посилення вимог відповідального ставлення до життя акторів на всіх без винятку рівнях соціальної реальності.

У філософському дискурсі ідея відповідальності є складовою уявлення про свободу волі в контексті потрактування свободи прийняття рішень з погляду їх обов’язковості. Розуміння відповідальності задається розумінням свободи: якщо свобода — одна з передумов відповідальності, то відповідальність, своєю чергою, є одним із проявів свободи; відповідальність передбачає, що актор, вчиняючи певну дію, робить це свідомо, із власної волі, маючи змогу зважити характер уможливлених дією наслідків. Доцільно нагадати метафоричний вислів В.Франкла, який, наголошуючи на взаємозв’язок відповідальності зі свободою, стверджував, що варто було б водночас зі статуєю Свободи на східному узбережжі Сполучених Штатів спорудити статую Відповідальності десь на західному.

Антична філософія виводила відповідальність з особистих моральних чеснот, вважаючи її проявом моральності. Такий досить спрощений підхід залишав відкритим питання щодо природи і розвитку суспільних норм як критеріїв оцінювання.

Теологічна версія відповідальності, провідна за доби Середньовіччя, апелювала до Бога як головної моральної інстанції. Співвіднесення своїх дій із моральним виміром Бога, як його розуміє людина, слугувало остаточним і достатнім доводом в системі, де панував не доказ, а віра. Така система визначення джерел і умов відповідальності набула довершеності у протестантській моралі, що робила непотрібним посередництво інституту церкви у стосунках людини із Богом, а відтак перетворювала питання про відповідальність на засіб саморегуляції й самоконтролю.

Для філософського дискурсу сучасності центральним моментом в праксеологічній системі соціальної регуляції і далі залишається діалектика адекватного співвідношення свободи і відповідальності.

Для соціології та соціальної психології це втілюється в понятті життєвого вибору. Онтологічне розуміння свободи як відносно самостійного життєвого вибору, з одного боку, ґрунтується на свободі волі, що визначається світоглядом та самосвідомістю особистості, опосередковано зумовлюваними особливостями процесу соціалізації, тобто габітуальними властивостями

ми індивідуального актора. З іншого боку, відповідальність як засіб упорядкування взаємодій із соціальними акторами різного рівня спирається на суспільні залежності, закладені суспільно-історичними умовами, що мають певні ціннісні підстави (політичні, економічні, ідеологічні, морально-правові, культурні). Підґрунтя суб'єктивності, як правило, утворюють вимоги, приписи, норми, очікування, правила, не позбавлені певного люфту, а відтак і простору для варіативності й мінливості порівняно з ціннісними уявленнями, офіційно легітимованими в соціумі.

У цих концептуальних рамках світ приймається в його реальності, з усіма суперечностями та вадами, тому алгоритм пізнання закономірностей формування і функціонування принципу відповідальності включає аналіз інтересів, потреб, цілей акторів, засобів їх задоволення за умови повної готовності суб'єкта нести відповідальність за ті наслідки своїх дій, які він мав чи міг передбачити. Діалектика формального і неформального, злободенного й історичного, термінального і повсякденного схоплена тут в усій її багатогранності.

Залишається тільки дивуватися обмеженості досліджень відповідальності в соціологічній царині, бо права, обов'язки та відповідальність — то “три кити”, на які спирається вся система соціальної взаємодії. Відповідальність — відношення залежності актора від когось або чогось, що сприймається ним як підвалини прийняття рішень і/або здійснення дій, спрямованих на втілення у життя обраних ціннісних пріоритетів. Сферою застосування принципу відповідальності є весь простір життя: від проблем навколишнього середовища, вершин пізнання і майбутнього прийдешніх поколінь до повсякденних буденних практик на зразок вигулу домашніх тварин чи піклуванню про квіти. У результаті складного переплетіння економічних, політичних, культурних, інформаційних, технологічних та багатьох інших чинників, що діють на сферу як міжособистісної, так і надособистісної, інституціональної взаємодії соціальних суб'єктів, виникає чимало принципово нових життєвих ситуацій, коригуються в бік збільшення міри відповідальності засоби життєвого вибору, змінюється характер функціонування моральних цінностей, спадкоємність і накопичення соціального досвіду.

Сучасність диктує акторам свої закони відповідальності, згідно з якими вони повинні стати більш самостійними, рішучими, самостійними, вміти обирати рішення в умовах дефіциту часу та нелінійності, невизначеності ситуації й відтак нести відповідальність за здійснений вибір. Водночас дедалі більш неприпустимими стають непродумані й легковажні дії, оскільки технічна потужність людства зросла такою мірою, що помилкове, безвідповідальне рішення, може мати масштабні наслідки та призвести до незворотних у своїй згубності результатів. Згадаймо відомі техногенні катастрофи, хоча б той самий Чорнобиль, щоб наочно продемонструвати тривалість і всеохопність наслідків безвідповідальних дій, безвідносно до “благих намірів” тих, із чияї вини виникли ці обставини.

Характерною ознакою сучасного етапу суспільного розвитку є те, що внаслідок стрімкого пришвидшення темпів суспільного життя набирають сили численні суперечності, зокрема й у царині духовного розвитку люди-

ни. Норми, традиції, приписи і експектації, цінності, культурні поведінкові патерни, стигми, що зумовлюють соціальну поведінку індивіда, змінюються з певним лагом стосовно виробничого, культурного і навіть інституційного середовища, залишаючись багато в чому спадщиною соціальних практик попередніх поколінь. Людина сучасності опиняється у бурхливому вирі різнопланових подій, і зафіксовані в соціальній пам’яті традиції, кодекси, накопичений за інших суспільних умов життєвий досвід неспроможні слугувати ефективними саморегуляторами. За цих умов центр тяжіння зміщується в бік універсального засобу адекватного реагування на калейдоскопічні зміни конфігурацій соціальних умов і ситуацій — в бік відповідального ставлення до життя.

Своєрідність сучасного творення духовного світу людини полягає в тому, що постійні енергетичні, інформаційні, екологічні ризики та кризи постійно породжують нові проблеми, що не можуть бути якісно розв’язані з суто прагматичного підходу, а потребують ширшого ціннісного обґрунтування. Перетворення при цьому життя індивіда на предмет його свідомої й відповідальної творчої діяльності підкреслює особливе значення саме творчого потенціалу в поєднанні особистісних можливостей і наданих суспільством життєвих шансів. Саме відповідальність за отриману змогу реалізувати себе є протигаю прагматичному вимірові життя. Уміння опанувати власну долю, обирати пріоритети й підкоряти їм обставини власного життєвого шляху зростає, коли потреба у творчості, самореалізації не тільки виходить на перший план, а й підкріплюється навичками відповідального ставлення.

Кульмінацією цього творчого пошуку, його вузловими моментами є здійснення життєвих виборів. Життєвий вибір позначає біфуркаційну точку в розвитку особистості, коли приймаються рішення з кардинальних проблем свого подальшого життя, особистісний спосіб залучення до суспільних культурних цінностей і практик. Предметним полем життєвого вибору здатна слугувати будь-яка зі сфер життя, будь-яка із соціальних чи групових ролей з усім комплексом пов’язаних із нею норм, приписів, санкцій та очікувань, бо раніше чи пізніше людина змушена самовизначитись щодо типового набору соціально-вікових функцій. Життєвий вибір може бути здійснений миттєво, особливо у критичній, екстремальній ситуації, проте частіше це розгорнутий у часі процес “роботи душі”, моральної рефлексії, що веде зазвичай до змін у суб’єктивній соціальній реальності. Так чи так, ідеться про вибір однієї з ліній розвитку особистості (громадянської, професійної, матримоніальної тощо) чи загальної орієнтації щодо подальшого життєвого шляху, про процес, у якому в підсумку інтегруються моральнісно-світоглядний, ціннісно-цілераціональний і діяльнісно-поведінковий аспекти. Однак у будь-якому разі в якісному вимірі їхнє поєднання безпосередньо залежатиме від міри відповідальності суб’єкта при здійсненні вибору.

Соціальна відповідальність передбачає, що людина може вибирати саму роль, але вибравши її, далі зобов’язана підпорядкувати себе її функціоналу. В разі рольової відповідальності особистість обмежується одним вибором тої чи тої ролі від самого початку, а потім живе за сценарієм цієї ролі. Специфічною рисою сучасності є те, що усталений рольовий набір змінюється

на динамічний, суб’єктові доводиться обирати життєво важливі рішення за умов постійного цейтноту, а часто й суперечності вимог різних виконуваних ролей. Тому свобода вибору покладає й підвищену відповідальність на її суб’єкта, а відповідальність, своєю чергою, накладає певні обмеження на свободу його дії внаслідок зробленого вибору.

ОЛЕКСАНДР РАХМАНОВ,

доктор соціологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України, Київ

Методологічні проблеми дослідження соціальної відповідальності бізнесу в Україні

Після набуття незалежності перед Україною постало завдання реалізації ринкових перетворень. Лібералізація економічного життя дала змогу активним людям зайнятися дрібним і середнім бізнесом. Тіньова приватизація державного майна породила великий бізнес. І впродовж десятиліть приватний сектор поступово витіснив державний. Внаслідок цього бізнес став ключовим гравцем у взаємовідносинах із державою і суспільством. Відтак відповідальна роль суттєво зросла. Попри зміни у структурі економіки залишається актуальним питання про відмінності між приватним і державним секторами у здійсненні заходів соціальної відповідальності бізнесу.

Соціальна відповідальність бізнесу (у західній літературі більш поширений термін — корпоративна соціальна відповідальність) означає, що підприємства повинні збалансувати діяльність, що приносить прибуток, з діяльністю, яка приносить користь суспільству. Це передбачає розвиток бізнесу з позитивним ставленням до суспільства, в якому він діє.

Із соціологічної точки зору, сутність соціальної відповідальності бізнесу полягає в досягненні комерційного успіху шляхом дотримання етичних цінностей та поваги до людей, громад та природного середовища. Термін “соціальна відповідальність бізнесу” позначає дії, що відповідають правовим, етичним, комерційним та іншим очікуванням, які суспільство має щодо бізнесу. Крім того, соціально відповідальними є ті рішення, які спроможні збалансувати претензії всіх ключових зацікавлених сторін, дотичних до функціонування бізнесу. В цьому сенсі соціальна відповідальність бізнесу розглядається як комплексний набір політик, практик і програм, які є інтегрованими в бізнес-операції, ланцюжки поставок і процеси ухвалення рішень у компанії і визначається відповідальністю за поточні та минулі дії, а також майбутні наслідки. Проблеми, на які компанії сфокусовані у сфері

соціальної відповідальності, відрізняються залежно від типу бізнесу, його розміру, сектору економіки та регіону. У своїх найширших категоріях соціальна відповідальність бізнесу зазвичай охоплює питання, пов'язані з діловою етикою, інвестиціями в громади, навколишнім середовищем, управлінням, правами людини, ринком і робочим місцем. У перехідних суспільствах поряд із цими питаннями особливу роль відіграє співвідношення бізнесу із політичним середовищем.

Дослідження соціальної відповідальності бізнесу в Україні переважно зосереджені в царині економічної дисципліни. Ті поодинокі спроби, які на підставі соціологічних опитувань прагнуть вивчити мотивацію бізнесу щодо соціальної відповідальності на тлі українських реалій, лише частково верифікують західні напрацювання у соціологічному контексті. Зокрема, вітчизняні опитування представників бізнесу показують динаміку впровадження українським бізнесом політики соціальної відповідальності, а саме уявлення його представників щодо змісту соціальної відповідальності бізнесу, фактичного впровадження соціально відповідальних заходів, чинників та мотивів реалізації, наявності стратегій впровадження в організаційному управлінні підприємств. Також можна виявити співвідношення політики соціальної відповідальності бізнесу за критеріями масштабу підприємств, форми власності, сфери діяльності тощо.

Відмінності у підґрунті формування великого, середнього та малого бізнесу, державної чи приватної форми власності відображають особливості їхніх цінностей та практик у здійсненні відповідних заходів. У широкому значенні відповідальність бізнесмена вказує на його здатність як соціального суб'єкта відповідати за свої вчинки та стан справ у середовищі життєдіяльності. Бізнесмен у перебігу своєї професійної діяльності не лише перебирає на себе відповідальність за свої результати у вигляді отримання або неотримання зиску, а й стверджує таким чином ціннісне ставлення до себе як суб'єкта дії у певному середовищі та як громадянина країни, в якій він мешкає. Дослідники часто зосереджують увагу на психологічних аспектах схильності підприємців до відповідальності, використовують методіку визначення локусу контролю. Існує низка досліджень локусу контролю підприємців; результати їх показують відмінності в цьому вимірі між підприємцями і непідприємцями, а також дають змогу диференціювати успішних підприємців від невправних. Виявлено, що успішні підприємці проявляють значно більшу інтернальність, ніж ті, хто в результаті діяльності розорився.

І нарешті, соціологічний підхід має зосереджуватися на громадських очікуваннях суспільства стосовно місця бізнесу у соціальній структурі та на його діях в економіці й публічній сфері країни. Регуляторний тиск державних органів змушує бізнес різного масштабу звертати увагу на такі аспекти, як етична поведінка, правила охорони здоров'я та безпеки, а також мінімальна заробітна плата та робочий час. Крім того, нова ера сучасних технологій, таких як інтернет та мультимедіа, забезпечила споживачам та групам тиску можливість невинно спостерігати за діяльністю бізнес-корпорацій. У масовій свідомості сформувалися певні стереотипи “соціально відповідальних” підприємств. Внаслідок цього, підприємства, які сприймаються

як “соціально відповідальні”, можуть зміцнювати свій бренд і підвищувати продуктивність своєї організації. Тобто їхня прихильність до політики соціальної відповідальності робить продуктивність їхніх підприємств більш прибутковою та надає їм конкурентні переваги.

ЮРІЙ САПЕЛКІН,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціальної експертизи Інституту соціології НАН України, Київ

Відповідальність держави

Дослідження відповідальності держави, по-перше, є однією з актуальних проблем сучасної науки, одним із напрямів теоретичної роботи, здобутки якої являють собою методологічну основу для професійного управління соціальними процесами¹, по-друге, це необхідно для вдосконалення процесу державного управління, який є безперервним, незавершуваним і таким, що не залежить від рівня розвитку країни. Для прикладу, наразі “у 20 із 27 держав — членів ЄС актуальними є ініціативи щодо реформування державного управління, оскільки перед кожною з них стоїть багато викликів щодо ефективності та дієвості власного управління, на які треба відповідати”². Слід також зазначити, що прийнята в Україні Стратегія реформування державного управління на 2016–2020 роки, за оцінкою експертів Реанімаційного пакета реформ (РПР), “станом на 31 березня 2018 р., виконалася на 47%”. На їхню думку, схоже на те, що “бліцкриг реформи державного управління в Україні насправді не стався, тому слід готуватися до тривалої окопної війни за її реалізацію”³.

Ця проблема багатогранна (розглядається в рамках різних наук — соціології, політології, конфліктології, соціології управління, менеджменту тощо) і складна. Останнє вочевидноється з можливих відповідей на низку питань.

¹ Шульга, М. (2015). Ідентичнісна безвідповідальність як перешкода на шляху соціальної інтеграції. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2 (16), 268–269. Київ: Інститут соціології НАН України.

² Сикс, У., Вирант, Г. (2018). Что означает отчет SIGMA для государственного управления в Украине? *Зеркало недели*, 37, 3.

³ Сорока, С. (2018). Реформа государственного управления — пройти точку невозврата до выборов. *Зеркало недели*, 47, 4.

По-перше, якщо відповідальність держави, то якої держави? Відповідальність авторитарної держави абсолютно відмінна від відповідальності держави демократичної, особливо в разі сучасних розвинених країн західноєвропейської цивілізації. До того ж якщо взяти до уваги, що політичні (демократичні та авторитарні) режими дуже різноманітні, то *питання про суб'єкт відповідальності* в рамках держави значно ускладнюється. Воно ускладнюється і через те, що питання про відповідальність держави (як і сама відповідальність) складається із питань про відповідальність її інститутів, органів та організацій. Так, питання про довіру населення в моніторингу, від 1992 року здійснюваному Інститутом соціології НАНУ, передбачає певні державні органи — поліцію (міліцію), прокуратуру, суд, президента, парламент, уряд, місцеві органи влади, армію, банки (державні).

Друге найважливіше питання про відповідальність держави: *відповідальність держави перед ким? Точніше: перед ким і чому?* В соціології, політології та інших науках у різних формах та інтерпретаціях домінує найабстрактніша відповідь: народ є джерелом державної влади; саме між народом і державою укладається суспільний договір, першою чергою, за допомоги конституції як основного закону та бази законотворчості, договору про стабільність держави та її відповідальність перед народом.

У рамках конституції встановлюються і юридично фіксуються взаємні права та обов'язки обох сторін: держави перед народом (населенням і громадянами) і народу перед державою. Якщо конкретніше, держава зобов'язується забезпечити народові гідний рівень добробуту та існування, а також безпеку населенню — як внутрішню (наприклад, від злочинності), так і зовнішню (від агресії зовнішніх ворогів). З одного боку, ці завдання передбачають усунення різного роду ризиків, викликів і небезпек. З іншого боку — за допомоги ефективного розвитку держави (зростання ВВП й т.ін.).

Це реалізується через організацію і реалізацію адекватної внутрішньої та зовнішньої політики держави. Такі політики передбачають дотримання державою законів (особливо конституції), встановлення нею певних рамок свободи, прав людини та громадянина, можливості виконання індивідом тих чи тих функцій (у сучасний період, першою чергою, економічних) і конкретних дій. Тобто в найабстрактнішому і найзагальнішому сенсі держава несе відповідальність перед народом.

Однак народ має складну структуру — соціально-класову, соціально-політичну, етнокультурну тощо. В ньому можуть виникати й формуватися різні відносно самостійні частини. Наприклад, говорять про велику частину народу, його меншу частину, активну та пасивну, мовчазну (мовчазну більшість), розгублену¹, деморалізовану², аморальну більшість³, а також про ре-

¹ Головаха, Е. (1999). Анкета “Дня”. Евгений Головаха: Эгоизм элиты приводит к красно-коричневой альтернативе. *День*, 5 октября.

² Головаха, Е. (2010). *Игра с классиком. Книга для думающих людей* (с. 40). Киев: Ин-т социологии НАН Украины.

³ Трофимова, Н. (2003). Феномен “аморального большинства”. *День*, 28 января.

гіональні частини (донецькі, вінницькі, київські...), про мовні частини (україномовні, російськомовні) й ін. Кожна з таких частин народу, маючи своє представництво у верхах державного апарату та в політичному класі, маючи деяку підтримку з боку інших частин народу, проявляючи активність, може привласнити собі статус народу як такого, виступати від його імені і нав'язувати державі себе в якості позивача.

Власне держава в деяких, можливо, обмежених сферах починає нести відповідальність передусім не перед народом, а перед іншими суб'єктами, включно з окремими особами. Так, у рамках авторитарних і диктаторських політичних режимів держава несе відповідальність перед диктатором, хоч би як його називали — президентом, прем'єр-міністром чи якимось інакше.

Слід зазначити, що у держави є й міжнародна відповідальність — перед іноземними позивачами, наприклад, у держави Україна — перед МВФ. Зазначене розщеплення суб'єкта відповідальності і позивачів створює умови для зниження міри відповідальності, появи безвідповідальності, що виявляється в конфлікті інтересів, подвійних стандартах, корупції тощо.

Найважливішим третім питанням щодо відповідальності держави є таке: *за що має нести відповідальність держава?* Варіанти найзагальніших і найабстрактніших відповідей викладено вище (добробут, безпека, розвиток тощо). Однак ці стратегічні цілі не відображають конкретики та історичності; вони не відбивають безпосередні потреби та інтереси конкретного населення (народу) як основного позивача до держави. В цьому плані важливою є інформація, отримувана через проведення Інститутом соціології НАНУ зазначеного вище моніторингу.

Моніторинг уможливорює встановлення зворотного зв'язку: “держава — населення (народ)”, але за бажання і волі обох сторін, що, безперечно, має сприяти ефективності та професіоналізму управління. Зокрема, стає зрозумілим, за що має нести відповідальність держава в конкретний момент часу. Наприклад, запитання “Як Ви вважаєте, чого люди побоюються зараз найбільше?” передбачає 17 можливих конкретних варіантів відповіді (зростання злочинності, безробіття, напад зовнішнього ворога на Україну тощо), і відповіді опитуваних дають змогу зрозуміти, які найбільші й найактуальніші небезпеки для населення існують, на їхню думку, тобто на що має спрямувати свої зусилля держава, щоб реалізувати свою відповідальність перед народом і цим довести, обґрунтувати свою спроможність. Серед відповідей на це запитання у моніторингу 2017 року переважає (77,2%) думка, що: “люди найбільше зараз побоюються зростання цін”; 62,8% опитаних побоюються “невиплати зарплат, пенсій тощо”; далі мірою значимості: “побоювання безробіття” — 60,6%; “побоювання зростання злочинності” — 42,8%; “побоювання нападу зовнішнього ворога на Україну” — 38,4%¹.

¹ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін (2017). Київ: Інститут соціології НАН України, 4(18), 548.

Відповіді респондентів на інше запитання моніторингу: “Що, на Вашу думку, найбільшою мірою впливає на зростання напруженості в суспільстві останнім часом?”, — розширюють поле розуміння і, як і відповіді на попереднє запитання, вказують на те, за що конкретно на цей момент, з погляду опитуваних, має нести відповідальність держава. Натомість відповіді на запитання: “Хто, на Вашу думку, своїми діями (бездіяльністю) найбільше впливає на погіршення ситуації в нашій країні?” — допомагають зрозуміти, які органи держави (керівництво держави — президент, уряд, Верховна Рада; політики; судді; співробітники правоохоронних органів — поліції та прокуратури) виявляють найбільшу бездіяльність і безвідповідальність в рамках своїх статусних і посадових повноважень при виконанні своїх функцій та обов’язків. Звідси можна дійти висновків про необхідність зміни кадрового складу органів державної влади або ж зміни їхніх функцій. За даними моніторингу 2017 року, більшість респондентів покладають відповідальність за погіршення ситуації в країні на президента, уряд та Верховну Раду (74,3%); на політиків (51,5%); на олігархів (42,2%); на суддів (20,8%). Цікаво, що незважаючи на розв’язану війну Росією проти України, тільки 27,8% респондентів вважають, що саме керівництво Російської Федерації своїми діями впливає на погіршення ситуації в Україні¹.

Відповіді респондентів на запитання: “Що, на Вашу думку, найбільшою мірою сприятиме зниженню напруженості в суспільстві на даний момент?”, — націлюють на розуміння того, що і як, на думку народу, необхідно зробити, щоб сприяти спроможності держави та її відповідальності, і хто це має зробити. Зокрема необхідні: викорінення корупції у владній верхівці країни (і винні мають зазнати реального покарання) — на це у моніторингу 2017 року вказали 61,8% респондентів; реалізація проектів, спрямованих на поліпшення матеріального становища та умов життя людей (відновлення державного контролю над цінами, тарифами, підвищення зарплат і пенсій, реальні зміни в сфері медицини та освіти і ін.) — 49,8%; досягнення реального прогресу в ситуації на Донбасі (припинення військових дій, звільнення полонених, розведення сторін зіткнення на найбільш безпечні позиції й т. ін.) — 40%; відставка Кабінету Міністрів — 14,4%; проведення найближчим часом позачергових виборів президента — 11,6%; проведення позачергових виборів до парламенту — 7,4%².

Зазначимо, що наведений вище матеріал, по-перше, не вичерпує всіх можливостей для дослідження відповідальності держави за даними моніторингу. По-друге, він не охоплює всіх реальних і можливих аспектів відповідальності, наприклад, пов’язаних з вирубуванням лісів, станом автомобільних доріг, забрудненням води тощо.

Важливою проблемою (питання четверте) відповідальності держави є з’ясування механізму реалізації (здійснення) її відповідальності перед народом-позивачем, або яким чином і яку конкретну відповідальність несе держава як суб’єкт відповідальності. Найзагальніша відповідь — вибори або

¹ Там само, с. 528.

² Там само, с. 529.

електоральний бойкот. Держава, влада, всі суб'єкти відповідальності держави зацікавлені в якому-то вищій явці електорату на вибори, інакше вони можуть бути визнані такими, що не відбулися (через поріг явки), як і сама конкретна держава, що існує в момент виборів у країні. Власне, складається ситуація, коли населення, не виконуючи свій громадянський обов'язок (участь у виборах), відмовляється від відповідальності й тим самим протестує проти безвідповідальності держави, її відмови від виконання своїх обов'язків (зокрема, від створення населенню сприятливих умов життя). Населення відмовляє в легітимності державі, посідає позицію абсентеїзму. І цю позицію її прихильники пояснюють аргументом: “Я не сподіваюся на вибори, бо не вірю, що від їхніх результатів зміниться моє життя”. Повністю згодними із цим аргументом у 2017 році були 35,9% опитаних, а ще 31,6% були радше згодні¹.

З іншого боку, беручи участь у виборах і реалізуючи протестний потенціал, населення може проголосувати проти всіх (відмова від такого пункту в бюлетені спотворює волю виборців, обмежує їхню свободу і є політичною помилкою, виявляючи відмову держави від своєї відповідальності). Крім того, виборці можуть свідомо і мають намір (з певним мотивом) “псувати” бюлетені, неправильно заповнюючи їх. Однак найважливішою складовою протестного голосування є відмова в довірі неефективним суб'єктам відповідальності державного управління, які відсторонилися від своїх прямих обов'язків (функцій), — президентові, Верховній Раді, урядові, партіям, що входять до коаліції, окремим депутатам тощо. В такому разі голосуванням проти них стає голосування за опозиційних кандидатів.

Але існують також інші механізми реалізації відповідальності: усунення недоторканності, відкликання депутатів, відмова в довірі уряду, імпічмент президента, з'ясування відносин з суб'єктами відповідальності в суді й т.ін.

Суттєвою складовою механізму відповідальності держави є наявність в країні громадянського суспільства, що протистоїть державі. Саме цей механізм через ініційовані ним громадські та юридичні процедури може стати актуалізатором протестних акцій. Проте, на думку багатьох дослідників, в Україні громадянське суспільство перебуває на початковій стадії становлення, позаяк відсутня його масова соціальна база — середній клас.

Відмова виборців від участі у виборах є лише одним з аспектів ширшого феномену — відмови громадян від участі в політиці загалом. Виникнення цього феномену пояснюється невідповідністю суб'єктів відповідальності держави своїм прямим функціям. Так, на запитання “Якою мірою Вас цікавить політика?”, у 2016 році 26% респондентів відповіли, що “зовсім не цікавить” і тільки 13% — що “дуже цікавить”. Подібні опитування проводилися Інститутом соціології НАНУ з 1992 року, і слід зазначити, що із часом частка тих, хто цікавиться політикою, значно коливалася — від 30,4% у 1996 році до 11,3% у 2005-му. Число респондентів із протилежною позицією також ко-

¹ Там само, с. 496.

ливалось за цей період — від 21,1% у 2005 році до 7,1% у 2013-му¹. Окрім того, у 2016 році 82,1% опитаних заявили, відповідаючи на запитання: “Членом якої з громадських або політичних організацій Ви є?”, — що “не належать до жодних громадських, політичних організацій чи рухів”².

Власне, в рамках виборів відбувається артикуляція і презентація інтересів населення, а також оцінка ними ступеня відповідальності/безвідповідальності держави.

Вважається, що такого роду звітність означає оцінювання стану справ у царині державного управління України. В рамках дебатів із приводу таких оцінок “більшість експертів погоджується, що реформа державного управління — одна з найважливіших в Україні, основа всіх змін. Адже важко розробити й запровадити будь-яку важливу реформу, якщо державна служба нездатна розробляти якісні плани та пропозиції й ефективно керувати їх запровадженням”³.

Наостанок слід зазначити: проблема аналізу відповідальності держави залишається актуальною для наукових кіл будь-якої держави, оскільки має праксеологічне значення. В поле дослідження їх потрапляють численні й різноманітні питання, коло їх постійно розширюється, як розширюється і система використовуваних понять. У цій розвідці було порушено лише обмежену кількість питань, які видаються найбільш значущими, а відповіді на них можуть бути дуже різними, ба й суперечливими.

Запропоновані відповіді на обрані до розгляду питання можуть сприяти підвищенню ефективності державного управління країною, а також послугувати методологічною базою його реформування.

ВОЛОДИМИР РЕЗНІК,

*доктор соціологічних наук, доцент, завідувач
відділу історії та теорії соціології Інституту
соціології НАН України, Київ*

Динаміка соціальної відповідальності проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих громадян України у 2013–2018 роках

¹ *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (2016). Київ: Інститут соціології НАН України, 3(17), 431.

² Там само, с. 433.

³ Сикс, У., Вирант, Г. (2018). Что означает отчет SIGMA для государственного управления в Украине? *Зеркало недели*, 37, 13.

Дані соціологічного моніторингу та омнібусу Інституту соціології НАН України¹ показують, що впродовж 2013–2015 років зросли відсотки опитуваних, які декларують часткову власну відповідальність за стан справ в Україні загалом та у своєму “місті чи селі” (рис. 1 і 2).

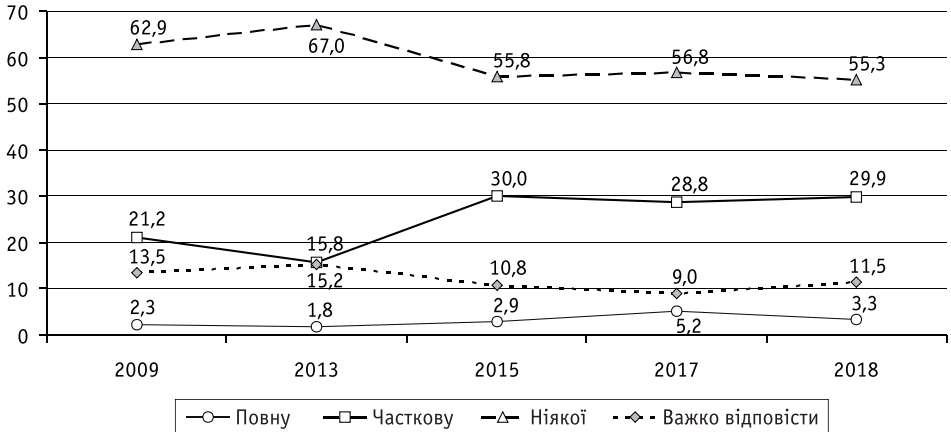

Рис. 1. Динаміка розподілу відповідей на запитання “Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ загалом в Україні?” (% до кількості опитаних)

Не виключено, що сприйняття та усвідомлення екстремальних обставин у житті суспільства на зламі 2013–2014 років, необхідність адекватно реагувати на виклики існуванню української держави могли відбитися на рівні відчуття власної відповідальності громадянами. Але на цій загально-суспільній тенденції також відбулося розмежування соціального загалу на проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих громадян. Серед підстав цього розмежування в сучасному українському суспільстві — геополітичний європейський або євразійський напрям інтеграції його та статус російської мови в Україні.

¹ Загальнонаціональний соціологічний моніторинг з 1992 року проводить Інститут соціології НАН України у рамках багаторічного проекту “Українське суспільство: моніторинг соціальних змін”. Керівник проекту — В.Ворона, автори програми проекту — Є.Головаха і Н.Паніна. Вибірка загальнонаціональних моніторингових опитувань 1992–2018 років пропорційно репрезентує доросле (віком від 18 років) населення 24 областей України (у 2015–2018 роках опитування не охопило окремі райони Донецької та Луганської областей (ОРДЛО), що потрапили під контроль сепаратистсько-терористичних угруповань), АР Крим (за винятком 2014–2018 років, коли опитування у Криму після його анексії Росією не проводилось) та м. Києва. Вибірка триступенева, стратифікована, випадкова, із квотним скринінгом на останньому щаблі (автори вибірки: Н.Паніна, М.Чурилов). Опитування проведені за методом самозаповнення анкет у травні 1992 р. ($N = 1752$), травні 1999 р. ($N = 1810$), січні 2000 р. ($N = 1810$), січні 2001 р. ($N = 1800$), лютому–березні 2002 р. ($N = 1799$), лютому 2003 р. ($N = 1800$), лютому 2004 р. ($N = 1800$), березні 2005 р. ($N = 1800$), квітні 2006 р. ($N = 1800$), квітні 2008 р. ($N = 1801$), березні–квітні 2010 р. ($N = 1800$), квітні–травні 2012 р. ($N = 1800$), червні–липні 2013 р. ($N = 1800$), липні–серпні 2014 р. ($N = 1800$), червні–липні 2015 р. ($N = 1802$), червні–липні 2016 р. ($N = 1802$), червні–липні 2017 р. ($N = 1800$) та вересні–жовтні 2018 р. ($N = 1800$). У 1992–2014 роках польовий етап дослідження організовував центр “СОЦІС”, у 2015–2018 роках — Благодійний фонд “Інтелектуальна перспектива”.

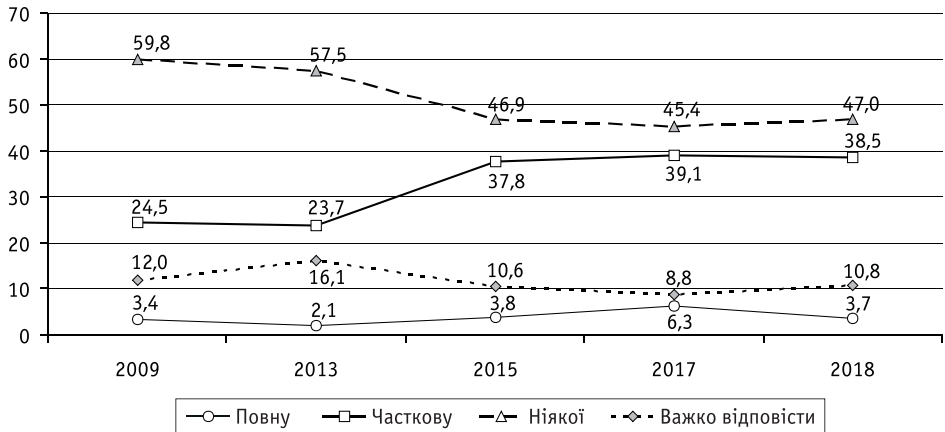

Рис. 2. Динаміка розподілу відповідей на запитання “Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ у Вашому місті чи селі?” (% до кількості опитаних)

Інструментарій соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України містить показники, що вможливають відстеження ставлень до ідей “приєднання України до союзу Росії і Білорусі” (далі — “союз Росії і Білорусі”) та “вступу України до Європейського Союзу” (далі — “Євросоюз”) та думки стосовно необхідності “надати російській мові статус офіційної в Україні” (далі — “Російська мова”). Відтак з’ясування особливостей диференціації опитуваних за мірою їхньої проросійської або проєвропейської зорієнтованості має враховувати локалізацію їх в умовному просторі самовизначень, що його моделюють шкали вихідних зазначених показників моніторингу (рис. 3).

Горизонтальні осі-виміри цієї просторової моделі становлять шкали показників геополітичних орієнтацій опитуваних. Перетин цих горизонтальних осей утворює своєрідну “площину” геополітичного (цивілізаційного) самовизначення опитуваних. Таке самовизначення може бути: а) однозначним — передбачати орієнтацію на “союз Росії й Білорусі” та виключати орієнтацію на “Євросоюз” або навпаки; б) менш однозначним — поєднувати орієнтацію “союз Росії і Білорусі”/“Євросоюз” із позицією невизначеності “Важко сказати” щодо альтернативного геополітичного напрямку; в) відсутнім — у випадку вибору середньої позиції шкал “Важко сказати”; в) амбівалентним — поєднувати водночас орієнтації на “союз Росії і Білорусі” та на “Євросоюз”. Вертикальну вісь-вимір становить шкала показника самовизначення щодо статусу “російської мови” в Україні. Перетин цієї осі із двома іншими довершує модель тривимірного простору класифікації опитуваних за мірою їхньої проросійської зорієнтованості.

Спробу такої класифікації шляхом швидкого кластерного аналізу (метод К-середніх) здійснено раніше¹. Тобто процедура кластеризації була застосована у просторі шкал безпосередньо вимірюваних показників мовних

¹ Резнік, В. (2017). (Де)легітимація соціального порядку та уподобання щодо модернізації його засад в сучасній Україні: передумови і тенденції. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 65–102.

та геополітичних уподобань (рис. 3). При цьому позиціям шкал відповідали такі значення балів: а) показник “союз Росії і Білорусі”: 1 бал — “радіше позитивно”, 2 бали — “важко сказати”; 3 бали — “радіше негативно”; б) показник “Євросоюз”: 1 бал — “радіше негативно”, 2 бали — “важко сказати”; 3 бали — “радіше позитивно”; в) показник “російська мова”: 1 бал — “так”, 2 бали — “важко сказати”; 3 бали — “ні”. Наразі таку спробу кластеризації відтворено із розширенням емпіричної бази моделювання за рахунок долучення нових даних моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України за 2017 та 2018 роки. У такий спосіб отримано класифікацію у вигляді 2-клас-терного рішення (табл. 1).

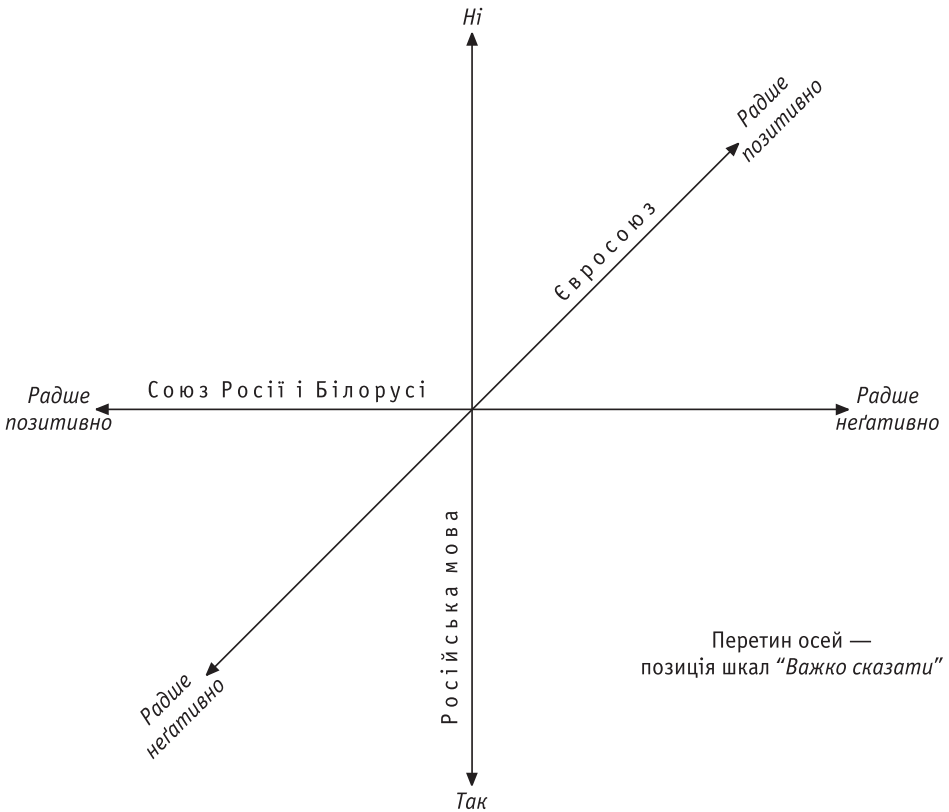

Рис. 3. Модельований тривимірний простір мовно-геополітичного самовизначення опитуваних

На кожному масиві даних опитувань 2000–2018 років виокремлено по 2 кластери, що внутрішньо однорідні та суттєво відмінні між собою. У рішеннях із більшими кількостями кластерів останні виявилися порівняно менш внутрішньо однорідними і менш відмінними між собою. Інтерпретація отриманих 2-кластерних змінних кожного року можлива на підставі порівняння фінальних центрів їх кластерів — середніх значень (балів) безпосередньо вимірюваних вихідних показників кластеризації для кожного клас-тера (табл. 2).

Таблиця 1

Результати кластерного аналізу: наповненість кластерів, класифіковані та некласифіковані об’єкти (опитувані), n

Рік спостереження	Наповненість		Класифіковані об’єкти	Об’єкти, що залишилися поза класифікацією
	Кластер 1	Кластер 2		
2000	957	841	1798	12
2002	737	1044	1781	18
2004	724	1059	1783	17
2005	1095	700	1795	5
2006	781	1019	1800	0
2008	756	1039	1795	6
2010	843	950	1793	7
2012	1001	787	1788	12
2013	787	1003	1790	10
2014	726	1056	1782	18
2015	659	1096	1755	47
2016	720	1078	1798	4
2017	1118	635	1753	47
2018	1068	732	1800	0

Таблиця 2

**Фінальні центри кластерів, М
(діапазон шкал вихідних показників: 1–3 бали)**

Рік	Російська мова		Союз Росії і Білорусі		Євросоюз	
	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 1	Кластер 2
2000	1,30	2,62	1,32	2,69	2	3
2002	2,65	1,24	2,40	1,13	3	2
2004	2,80	1,20	2,12	1,20	2	2
2005	1,31	2,72	1,23	2,55	2	3
2006	2,84	1,17	2,28	1,14	3	2
2008	2,82	1,23	2,35	1,13	3	2
2010	2,81	1,20	2,17	1,10	2	2
2012	1,30	2,84	1,22	2,28	2	3
2013	2,81	1,59	2,52	1,23	2,69	1,70
2014	1,39	2,71	1,51	2,84	2	3
2015	1,44	2,90	1,71	2,82	1,65	2,71
2016	1,43	2,80	1,53	2,85	1,52	2,63
2017	2,74	1,42	2,86	1,66	2,68	1,65
2018	2,74	1,43	2,80	1,63	2,63	1,68

Кластери кожної змінної дуже помітно відрізняються один від одного не лише за цим параметром. Ці відмінності більше увиразнюють кростабуляції отриманої змінної, що фіксує двокластерне рішення кожного року, із безпосередньо вимірними вихідними показниками на масивах даних опитувань 2000–2016 років¹. Аналогічне тестування на масивах даних опитувань 2017 і 2018 років теж показало такі відмінності між кластерами.

Зокрема, опитувані одного із кластерів здебільшого згодні із необхідністю надання російській мові статусу офіційної в Україні, позитивно ставляться до ідеї приєднання України до союзу Росії і Білорусі, неспроможні визначитися зі ставленням у 2000–2012 і 2014 роках та негативно ставляться у 2013 і 2015–2018 роках до вступу України до Європейського Союзу. Відтак зорієнтованість опитуваних цього кластера визначено як суто проросійську. Натомість опитувані другого із кластерів здебільшого заперечують необхідність надання російській мові статусу офіційної в Україні, негативно ставляться до ідеї приєднання України до союзу Росії і Білорусі й позитивно — до вступу України до Європейського Союзу. Зорієнтованість опитуваних цього кластера загалом позначена як проєвропейська.

Таким чином, двокластерне рішення узагальнює і полярно диференціює відповіді опитуваних на запитання щодо безпосередньо вимірюваних показників (рис. 1). Ця змінна виокремлює дві категорії опитаних: а) проросійськи зорієнтованих; б) проєвропейськи зорієнтованих. На зламі 2013–2014 років співвідношення часток цих категорій опитуваних кардинально змінилося (рис. 4).

Рис. 4. Динаміка співвідношення часток проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих опитуваних (%)

Після мінливого чисельного переважання впродовж 2000–2013 років проросійськи зорієнтованих над проєвропейськи зорієнтованими опитуваними з 2014 року почалося 20-відсоткове переважання проєвропейськи зорієнтованих над проросійськи зорієнтованими опитуваними. Цю карди-

¹ Там само.

нальну зміну різниці відсотків можна розглядати як наслідок структурних змін вибірки моніторингу. Зокрема, до 2013 року включно вибірки моніторингових досліджень Інституту соціології пропорційно репрезентували всі регіони України. Внаслідок анексії Росією Криму його населення не є репрезентованим у вибірках моніторингових досліджень 2014–2018 років. А через захоплення сепаратистсько-терористичними угрупованнями за підтримки та участі Росії окремих районів Донецької та Луганської областей (ОРДЛО) населення цих районів не є репрезентованим у вибірках моніторингових досліджень 2015–2018 років. У підсумку переважно проросійські уподобання¹ цих значних часток населення України не враховуються в останні 4–5 років моніторингових спостережень.

Відмінності середніх значень показників декларативної соціальної відповідальності за кластерами показують певний вплив на неї розмежування соціального загалу на проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих громадян (табл. 3 і 4).

Таблиця 3

Середні показники декларативної особистої відповідальності за стан справ в Україні загалом за кластерами проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих опитуваних, *M*

Кластер (категорія)	<i>n</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	Стандарт-на похибка <i>M</i>
2013				
Проросійськи зорієнтовані	852	1,20	0,444	0,015
Проєвропейськи зорієнтовані	662	1,26	0,496	0,019
2015				
Проросійськи зорієнтовані	586	1,32	0,513	0,021
Проєвропейськи зорієнтовані	973	1,44	0,567	0,018
2017				
Проросійськи зорієнтовані	567	1,34	0,570	0,024
Проєвропейськи зорієнтовані	1028	1,48	0,612	0,019
2018				
Проросійськи зорієнтовані	635	1,28	0,492	0,020
Проєвропейськи зорієнтовані	958	1,50	0,589	0,019

¹ Серед усіх опитаних в АР Крим ($n = 91$) під час моніторингового опитування 2013 року: а) 73,6% вважали за необхідне надати російській мові статус офіційної в Україні; б) 80,2% були прихильними до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі; в) 23,1% позитивно ставилися до вступу України до Європейського Союзу. Серед усіх опитаних у Донецькій та Луганській областях ($n = 281$) під час моніторингового опитування 2014 року: а) 72,6% вважали за необхідне надати російській мові статус офіційної в Україні; б) 66,4% були прихильними до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі; в) 10,8% позитивно ставилися до вступу України до Європейського Союзу.

Таблиця 4

**Середні показники декларативної особистої відповідальності
за стан справ у своєму місті чи селі за кластерами проросійськи
та проєвропейськи зорієнтованих опитуваних, *M***

Кластер (категорія)	<i>n</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	Стандарт- на похибка <i>M</i>
2013				
Проросійськи зорієнтовані	843	1,30	0,514	0,018
Проєвропейськи зорієнтовані	648	1,38	0,532	0,021
2015				
Проросійськи зорієнтовані	583	1,40	0,557	0,023
Проєвропейськи зорієнтовані	969	1,57	0,582	0,019
2017				
Проросійськи зорієнтовані	563	1,49	0,632	0,027
Проєвропейськи зорієнтовані	1030	1,61	0,611	0,019
2018				
Проросійськи зорієнтовані	641	1,40	0,539	0,021
Проєвропейськи зорієнтовані	964	1,59	0,589	0,019

Для отримання наведених розподілів середніх за кластерними змінними використано дещо модифіковані показники декларативної соціальної відповідальності. Модифікація полягала у перетворенні номінальної шкали вихідних показників відповідальності (рис. 1 і 2) на порядкову шкалу за рахунок вилучення позиції “Важко відповісти”. Відтак опитувані, що обрали цю позицію (рис. 1 і 2), системно вилучалися з аналізу. Через це відповідним чином знизилася наповненість кластерів (*n*) у межах даного аналізу (табл. 3 і 4). При цьому у порядковій шкалі модифікованих показників декларативної соціальної відповідальності позиції “ніякої” відповідав 1 бал, позиції “часткова” відповідали 2 бали, а позиції “повна” — 3 бали. Для зручності інтерпретації тенденцій динаміки середніх показників декларативної відповідальності за стан справ в Україні загалом та у своєму місті чи селі за кластерами проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих опитуваних унаочнено (рис. 5 та 6).

Упродовж останніх 5 років і проросійськи, і проєвропейськи зорієнтовані опитувані доволі низько оцінюють рівень власної відповідальності за стан справ у суспільних та місцевих масштабах. Їхні оцінки здебільшого локалізовані в діапазоні між визнанням відсутності власної відповідальності (1 бал) та її оцінюванням як “часткової” (2 бали). Але навіть за таких обставин цими роками спостерігаються загалом вищий рівень декларативної відповідальності й певне зростання цього рівня у проєвропейськи зорієнтованих, якщо порівнювати із проросійськи зорієнтованими опитуваними. Загалом впродовж останніх 5 років розрив між цими двома категоріями опитуваних за мірами декларативної відповідальності дещо зріс. Результа-

ти дисперсійного аналізу і *T*-тесту Стюдента для двох незалежних вибірок (кластерів) показують значимість цих відмінностей середніх показників декларативної особистої відповідальності за стан справ в Україні загалом та у своєму місті чи селі за частками проросійськи і проєвропейськи зорієнтованих громадян. Таким чином, є підстави стверджувати, що проросійська зорієнтованість відносно слабко, але статистично значимо впливає на рівень декларативної соціальної відповідальності громадян в Україні, певною мірою знижуючи її.

Рис. 5. Динаміка розподілу середніх показників декларативної особистої відповідальності за стан справ в Україні загалом за частками проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих опитуваних (діапазон шкали: 1–3 бали)

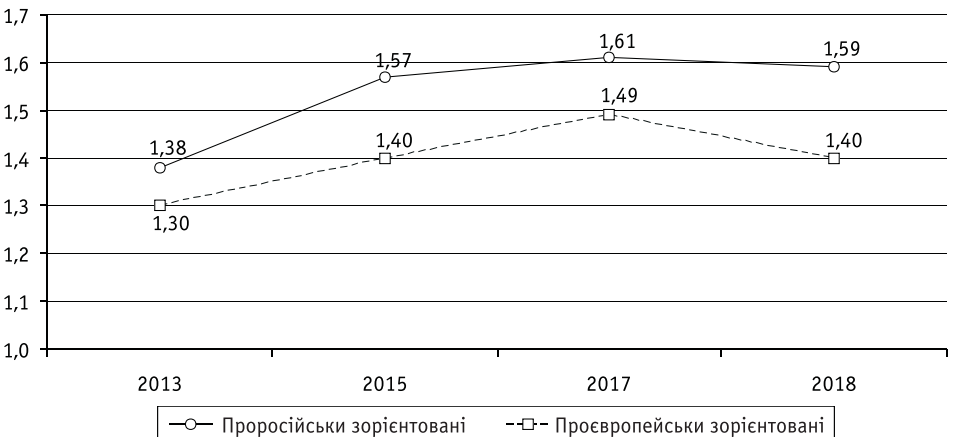

Рис. 6. Динаміка розподілу середніх показників декларативної особистої відповідальності за стан справ у своєму місті чи селі за частками проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих опитуваних (діапазон шкали: 1–3 бали)

Загалом наразі імовірний більший потенціал формування відповідального суспільства в Україні варто вбачати у проєвропейській зорієнтованості її громадян, яка спонукає їх артикулювати й (можливо) реалізовувати власну соціальну відповідальність за державу та її керівництво. Водночас інтересам

проросійськи зорієнтованих громадян навряд чи може суперечити взяття на себе більшої відповідальності за стан справ у межах їхніх територіальних і місцевих громад. У збільшенні цієї відповідальності теж прихований неабиякий потенціал формування відповідального суспільства в Україні.

ЛЮБОВ БЕВЗЕНКО,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ, Київ

Громадянський волонтерський рух в Україні: соціальна база довіри та підтримки¹

Феномен українського волонтерського руху, що почав набирати силу одразу після революційних подій 2013–2014 років і початку військових дій на Сході нашої країни, продовжує привертати увагу дослідників — як вітчизняних, так і зарубіжних. Його відмінність від поширеного в усьому світі волонтерства якраз і схоплено у слові “рух”.

Зазвичай волонтерство — це індивідуальна діяльність, спрямована на добровільну допомогу тим, ким держава не може опікуватися повною мірою в рамках відповідних інститутів. Волонтери в традиційному розумінні — це ті, хто віддає свій вільний час, гроші, знання, не очікуючи нагороди, тим, хто опинився в притулках, сиротинцях, допомагає бездомним покинутим тваринам і т.ін.

Таке волонтерство існувало і в нашій країні до початку подій 2013–2014 років. Але після цього все змінилося. Слабкі соціальні інститути, що існували на той момент в державі, були не спроможні ані протистояти військовій агресії на Сході, ані дати раду тим потокам внутрішніх переселенців, що з’явилися в країні в результаті цих подій. І тоді внаслідок потужних процесів громадянської соціальної самоорганізації, що проявилися ще під час подій Революції Гідності, почали набирати силу спонтанні громадянські об’єднання, що перебрали на себе ті функції, які в сильній державі лежать на відповідних інститутах.

У цьому разі ці громадянські об’єднання, по суті, замінили собою такі слабкі на той час інститути, як армія, медична допомога (переселенцям та військовим), соціальна допомога (перш за все переселенцям). Ці початкові громадянські самоорганізаційні об’єднання лише пізніше дістали назву волонтерських.

¹ Матеріал підготовлений у рамках НДР “Закономірності формування та соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні” (0118U005335), передбаченої бюджетною програмою 6541230 НАН України “Підтримка розвитку пріоритетних напрямів досліджень за результатами оцінювання ефективності діяльності наукових установ за новою методикою, розробленою на основі міжнародних стандартів”.

Саме від того часу в нашій країні почали відзначати міжнародний День волонтера, що припадає на 5 грудня. У своїх ФБ-повідомленнях з приводу цього дня 2018 року відомі волонтери розмірковують над цим феноменом, даючи йому дуже влучні характеристики, говорячи про те, як, власне, з’явився цей рух і як він потім став відомий як “волонтерський”. Наведу деякі з цих повідомлень, бо вони промовляють самі за себе.

Анна Майборода (*Рада волонтерів при Міністерстві оборони України, ФБ 05.12.18*): “У березні 14-го ми не знали, що все, що ми робимо, допомагаючи військовим, переселенцям з Криму, називається волонтерською діяльністю. І у травні 14-го, допомагаючи, ми не знали, що ми волонтери. Та й улітку 14-го «волонтер» ще не було нашим. Воно з’явилося з часом. Ми просто небайдужі самодостатні активні відповідальні громадяни, які могли і можуть більше, ніж інші: В тилу збираючи допомогу, виробляючи потрібні речі, в шпиталях допомагаючи пораненим, на передовій, на полігонах, в кабінетах відстоюючи права військових. І продовжуємо цей довгий шлях допомоги Державі та військовим п’ятий рік”.

Леся Литвинова (знаменитий пункт допомоги переселенцям на Фролівській, єдине місце в Києві, куди влітку 2014 року налякані війною люди зі Сходу приїздили часто в тому, в чому їх застала війна, тримаючи за руки дітей, — і отримували перший притулок, просту їжу, психологічну підтримку. Жодних державних установ такого типу на той час не було). Цитата з допису на ФБ, 05.12.18, дуже влучно про появу самого феномену українського волонтерства: “До 14 года мы и слово-то такое, “волонтер”, слышали совсем редко. И ни с чем, кроме помощи бродячим животным и детским домам оно не вызывало ассоциаций. Ну и не будило никаких чувств особенных. Крутится кто-то там в своем непонятном мирке — ну и Бог с ним. Мало ли городских сумасшедших. У каждого своя песочница... С Майданом и войной слово “волонтер” настолько вошло в повседневную речь, что очень быстро потеряло свой изначальный смысл и стало синонимом к словам “патриот”, “волшебник”, “донор”, “общественный деятель” и т.д., и т.п. Границы размылись. Смыслы стерлись. И самым простым решением любой задачи стало “а вы позвоните волонтерам””.

У цьому феномені дуже важливим є те, що це справді не індивідуалізована активність, а певні спонтанні масштабні об’єднання, які мали в собі потужне ядро із провідних волонтерів, імена яких поступово ставали досить відомими. Але сила цього ядра спиралася на потужну і мало помітну підтримку з боку великої частини громадян країни. Знову цитата з посту Лесі Литвинової: “Где-то рядом никому неизвестные бабушки тихо вязали носки для чужих детей. Кто-то приходил в больницу накормить супом незнакомого человека. Ехал разгрузить какие-то коробки на Новой Почте. Перевозил чужие грузы. Покупал на праздник два подарка — своему и чужому ребенку. Перечислял деньги на карточку человеку, которого в глаза не видел. Сортировал. Убирал. Стирал. Строил. Готовил. Утешал. Делал что мог. Именно эти люди, которых никто не знает в лицо и по именам, и есть настоящие волонтеры. Не ждущие ни благодарности, ни грамоты, ни привилегий, ни славы. Они не дают бесконечные интервью. Их никто не узнает на улице. Но именно благодаря им “большие” и “настоящие” волонтеры могут сделать хоть что-то”.

Саме з цієї непомітної допомоги багатьох простих громадян і складалося те, що можна позначити як “волонтерський рух”. У скупих цифрах наших моніторингових досліджень це постає як та неймовірна підтримка й довіра, яку люди виявили до волонтерів. Цікаво, що до зазначених подій в наших питаннях про довіру навіть такого рядка – “волонтери” – не існувало. З моменту його появи у 2015 році індекс довіри до цієї групи виявляється одним із найвищих, випереджаючи навіть науку і церкву (див. табл. 1).

Завдання цієї розвідки – проаналізувати соціальний профіль носіїв цієї довіри. І зробимо ми це у двох ракурсах:

- 1) подивившись на уявну групу підтримки волонтерів як на певну соціальну спільноту і проаналізувавши її соціальний склад за традиційними соціально-демографічними показниками, такими як стать, вік, національність, регіон проживання;
- 2) проаналізувавши, який відсоток людей у соціальних групах, виокремлених за ознаками статі, віку, регіону проживання, висловлюють свою довіру до волонтерів.

Звісно, йдеться про різні речі – за цифровими показниками, і за тією смисловою основою, на яку вони вказують. Перше – інформація про самі групи довіри та підтримки. Друге – інформація радше про суспільство, розподіл у ньому цієї підтримки.

Таблиця 1

**Індекс довіри до волонтерів порівняно з іншими групами, 2018,
5-бальна шкала**

Рейтинг	Яким є рівень Вашої довіри до ...?	Індекс (середнє)
1	Сім'ї та родичів	4,54
2	Співвітчизників	3,42
3	Сусідів	3,33
4	Волонтерів	3,21
5	Вчених НАН України	3,14
6	Церкви та духовництва	3,06
7	Армії	2,87
8	Благодійних фондів, громадських організацій	2,76
9	Засобів масової інформації (телебачення, радіо, газет)	2,47
10	Профспілок	2,46
11	Місцевих органів влади	2,39
12	Поліції	2,23
13	Астрологів	2,22
14	Податкової інспекції	2,22
15	Банків	2,20
16	Прокуратури	2,08
17	Судів	2,01
18	Президента	1,96
19	Політичних партій	1,91
20	Уряду	1,88
21	Верховної Ради	1,85
22	Комуністичної партії	1,74

Як вибудовувалися групи, що перебувають у фокусі аналізу? Таких груп ми вирізнили три — “довіра” до волонтерів, “недовіра”, “важко сказати” (нейтральна група). Це було зроблено задля зручності та більшої наочності отриманих результатів порівняно із початковою п’ятибальною шкалою, де респондентам пропонували 5 варіантів відповідей:

- 1) зовсім не довіряю;
- 2) переважно не довіряю;
- 3) важко сказати;
- 4) переважно довіряю;
- 5) цілком довіряю.

Натомість три новостворені групи виглядали так:

- 1) “довіра” = “переважно довіряю” + “цілком довіряю”;
- 2) “важко сказати” = “важко сказати”;
- 3) “недовіра” = “зовсім не довіряю” + “переважно не довіряю”.

У таблиці 2 наведено дані про наповнюваність цих груп як за абсолютними цифрами, так і у відсотках. Як видно, загальний рівень довіри в розрізі всього репрезентативного для громадян країни опитування вдвічі перевищує рівень недовіри.

Таблиця 2

Наповнюваність умовних груп “довіра” до волонтерів, “важко сказати”, “недовіра” до волонтерів, N = 1800

Групи	<i>n</i>	%
Довіра	831	46,2
Важко сказати	557	30,9
Недовіра	412	22,9

Соціальний профіль групи “довіра” порівняно з групою “недовіра”

Зазначений аналітичний зріз покликаний показати, яким є склад вказаних груп за основними соціодемографічними показниками. У таблиці 3 наведено цей розклад. Оскільки група “довіра” нас цікавить передусім, то в першому рядку наведено показники абсолютної наповнюваності цієї групи.

За складом у цій групі більше жінок, ніж чоловіків (приблизно 56 % до 44%), що є зрозумілим і з психологічного погляду (жінки більш емоційно відгукуються на проблеми, якими опікуються волонтери), так і з огляду на ті запитовані форми допомоги, що їх надавали волонтерам пересічні громадяни. Про це добре сказано в наведеному вище дописі Лесі Литвинової. Прали, годували, втішали, плели захисні сітки, в’язали шкарпетки, пересилали подарунки дітям, носили одяг на Фролівську переважно жінки. З цієї безпосередньої участі та співчуття і народжувалася зазначена довіра. Але, певна річ, і чоловіки не були осторонь. Якщо соціальне волонтерство було більш близьким жінкам, то військове, допомога армії, особливо у перші місяці бойових дій, — це становило сферу переважно чоловічого волонтерства. При цьому слово “переважно” тут є дуже важливим. Як у тій, так і в іншій сфері було достатньо і чоловіків, і жінок. Медичне волонтерство (точніше, військове медичне волонтерство) — ще одна ланка волонтерського фронту.

Саме тут, напевне, важко сказати, кого було більше. Лікарями, особливо військовими, частіше були чоловіки. Допомогу супровідного плану (з боку медсестер, з догляду за пораненими в госпіталах) здійснювали більше жінки.

Моніторингове дослідження не дає про це докладнішої інформації. Але гіпотетично можна уявити саме такий розклад залученості до волонтерського руху і тим пояснити наведений вище склад групи “довіра” за ознакою статі.

Треба зазначити, що порівнювані групи “нейтральна” та “недовіра” мають близький профіль за ознакою статі.

Таблиця 3

Склад умовних груп “довіри/ недовіри” до волонтерів за демографічними ознаками, n = для групи “довіра”^a

Уявні соціальні групи, що вивчаються — довіра/ недовіра до волонтерів	Склад за статтю		Склад за національністю			Склад за віком				Склад за регіональною належністю			
	Чоловіча	Жіноча	Українець	Росіянин	Інша	18–29 років	30–55 років	56 років та більше		Захід	Центр	Південь	Схід
Довіра, n	365	466	772	51	8	181	382	268	211	271	96	253	
Довіра, %	43,9	56,1	92,9	6,1	1,0	21,8	46,0	32,3	25,4	32,6	11,6	30,5	
Важко сказати, %	46,1	53,9	90,8	7,7	1,4	21,0	47,9	31,1	18,9	39,7	8,8	32,7	
Недовіра, %	46,6	53,4	87,9	10,9	1,2	19,9	44,2	35,9	14,6	40,5	11,7	33,3	

^a Захід — Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Волинська, Закарпатська, Тернопільська, Чернівецька області; Центр — Київська (без Києва), Київ (місто), Кіровоградська, Полтавська, Вінницька, Житомирська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області; Південь — Миколаївська, Одеська, Херсонська області; Схід — Запорізька, Дніпропетровська, Харківська + Донбас: Луганська та Донецька області.

Що стосується складу зазначених груп за національною належністю, то тут вже ми бачимо певні відмінності. У групі “довіра” українці присутні більш активно, ніж у групі “недовіра”. І відповідно росіян трохи більше у групі “недовіра”, ніж у групі “довіра”, хоча ця різниця становить лише близько 4%.

Так само невеликою є відмінність між цими групами за ознакою віку. В групі “довіра” є певна перевага на користь молоді, а в групі “недовіра” — на користь людей, старших за 56 років, тобто це різниця в межах 2%, що не виходить за межі можливої статистичної похибки.

А от регіональний склад аналізованих груп демонструє суттєву і цікаву відмінність. Групи “довіра” та “недовіра” мають однакові відсотки представників Півдня та Сходу, а от представників Заходу в групі “довіра” приблизно на 10% більше (25,4% проти 14,6%). Що цікаво — представники Центру становлять основу радше групи “недовіра” (їх 40,5%), ніж групи “довіра” (32,6%). Це досить показова різниця, і поясненням тут може бути той список

областей, що утворюють Центр. Вони різні за своїми політичними уподобаннями, їх не зачепила війна — не було біженців, не було негативного досвіду, пов’язаного із цим, як і потреби в допомозі.

Як значимі порівняльні характеристики цих груп варто навести розподіл відповідей на деякі запитання, що визначають загальну групову тональність у ставленні до ситуації в країні.

Таблиця 4

Розподіл за відповідями на запитання: “Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?”

Варіанти відповідей	Довіра, <i>n</i>	%		
		Довіра	Важко сказати	Недовіра
Радше не задоволений	343	41,3	45,2	54,4
Важко сказати, задоволений чи ні	219	26,4	32,1	23,3
Радше задоволений	269	32,4	22,6	22,3
Загалом	831	100,0	100,0	100,0

З відповідей, наведених у таблиці 4, видно, що група “довіра” демонструє значно більшу задоволеність своїм становищем у суспільстві, ніж група “недовіра” (різниця є суттєвою і становить більш як 10%). Хоча загалом і та, і та група демонструють високу загальну невдоволеність.

Таблиця 5

Розподіл за відповідями на запитання: “Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про майбутнє України?”^a

Варіанти відповідей	Довіра, <i>n</i>	%		
		Довіра	Важко сказати	Недовіра
Оптимізм	218	26,2	14,4	15,5
Байдужість	27	3,3	3,4	5,1
Радість	36	4,3	6,1	5,1
Безвихідь	128	15,4	20,3	20,9
Упевненість	102	12,3	11,3	10,2
Розгубленість	187	22,5	25,0	23,1
Задоволеність	38	4,6	4,3	3,2
Песимізм	101	12,2	14,9	17,0
Надія	413	49,7	41,8	32,8
Тривога	299	36,0	38,1	40,3
Інтерес	149	17,9	13,1	12,4
Страх	145	17,5	21,4	28,2
Інше	0	0,0	0,2	0,2
Важко відповісти	43	5,2	7,2	5,3
Загалом	831	100,0	100,0	100,0

^a Респонденти могли обрати більш як одну відповідь.

*Довіра/недовіра до волонтерів залежно від віку, статі,
національності та регіону проживання*

Звісно, наведений вище аналіз мало що говорить про те, якою є активність зазначених соціодемографічних груп у символічному делегуванні своїх представників у групи “довіри / недовіри” до волонтерів. Іншими словами, з’ясуємо, яким є профіль цих великих груп у плані ставлення до волонтерів. Інформацію про це наведено в таблицях 6–9.

З наявних даних можна зробити висновок — серед жінок та чоловіків майже не спостерігається суттєвої різниці у ставленні до волонтерства. І в тих, і в тих довіра приблизно вдвічі переважає над недовірою. Водночас третина і тих, і тих залишається на “нейтральній смузі”.

Таблиця 6

**Довіра/недовіра до волонтерів, розподіл відповідей у групах
за ознакою статі, %**

<i>Стать</i>	Довіра	Важко сказати	Недовіра	Загалом, <i>n</i>
Чоловіки	44,8	31,6	23,6	814
Жінки	47,3	30,4	22,3	986

Національність трохи більше відбивається на ставленні до волонтерів (табл. 7). Серед українців частка тих, хто висловлює свою довіру, більш як на 10% перевищує аналогічну частку серед росіян (47,6% проти 36,7%). Відповідним чином протилежна ситуація спостерігається у групі “недовіра”.

Таблиця 7

**Довіра/недовіра до волонтерів, розподіл відповідей у групах
за ознакою національної належності, *N* = 1800, %**

<i>Національність</i>	Довіра	Важко сказати	Недовіра	Загалом, <i>n</i>
Українець	47,1	30,9	22,1	1640
Росіянин	36,7	30,9	32,4	139
Інша	38,1	38,1	23,8	21

Не спостерігається суттєвої різниці у підтримці, яку надають чи не надають волонтерству представники різних вікових груп (табл. 8). В усіх групах довіра вдвічі перевищує недовіру зі стабільною третіною в нейтральній зоні (“важко сказати”).

Таблиця 8

**Довіра/недовіра до волонтерів, розподіл відповідей у групах
за віком, *N* = 1800, %**

<i>Вік, інтервали</i>	Довіра	Важко сказати	Недовіра	Загалом, <i>n</i>
18–29 років	47,6	30,8	21,6	380
30–55 років	46,0	32,1	21,9	831
56 років і більше	45,5	29,4	25,1	589

Цікавою є інформація про міру довіри до волонтерства, характерну для різних регіонів України (табл. 9). Очікувано, що найбільше тих, хто активно довіряє, ми знаходимо серед представників західних областей. Друге місце посідає Південь, далі йде Схід, а от Центр виявляється на останньому місці. Ситуація з недовірою є дзеркально подібною, хоча там різниця проступає не так рельєфно.

Таблиця 9

Довіра/недовіра до волонтерів, розподіл відповідей у групах за регіональною належністю, $N = 1800$, %

<i>Регіон (без виокремлення Донбасу)</i>	Довіра	Важко сказати	Недовіра	Загалом, n
Захід	56,1	27,9	16,0	376
Центр	41,1	33,5	25,3	659
Південь	49,7	25,4	24,9	193
Схід	44,2	31,8	24,0	572

Щоб пояснити розподіл, наведений у таблиці 9, нам, напевне, треба вивчати довіру до окремих сегментів волонтерської діяльності. Високому рівню довіри у східних областях могли посприяти ті волонтери, котрі опікувалися проблемами переселенців. Водночас традиційно вищий рівень патріотизму в західних областях міг би бути підґрунтям для підтримки військового волонтерства. Певна пасивність Центру, таким чином, теж могла б знайти пояснення — обидва ці стимули до підтримки волонтерства в Центрі є менш вираженими. Проте ця гіпотеза потребує додаткового дослідження.

Модератор круглого столу ВІКТОР СТЕПАНЕНКО

Матеріал надійшов 14.05.2019

Публічне і приватне: реконфігурація взаємодій у громадянському акті¹

Розмежування публічного і приватного, якщо не їхня дихотомія, виникає щоразу, коли йдеться про уявлення та дії заради спільного блага і колективних інтересів, про політичні рішення та уразливість громадянських прав. У сучасному світі з технологічно оснащеною комунікацією, де приватне життя, втілене чи то у персональних даних, чи то в інтимних подробицях, безперешкодно стає предметом загального обговорення і позбується своєї латентності й сакральності, часом не тільки потерпаючи від цього, а й набуваючи бонуси користі та уваги, публічне, хоч би як його розуміти, розширюється, неабияк затуляючи від людини сферу огляду. Імплікації нашої приватності, випадково виказані вербально чи жестом, хай ледь помітним, одразу перехоплюються публічною репрезентацією, не встигаючи розгорнутися чи стати хоч нам самим зрозумілими та відчутними. Публічне спокушає визнанням нашої ідентичності, підносить громадянськими цінностями й усереднює у смаках, а також збуджує, заспокоює чи викликає тривогу, виливаючи фантоми нежартівливих загроз, маніфестуючи всім іншим наше потаємне, не вберігаючи його від чужих інтерпретацій і вказуючи на сумнівність нашої безпеки. Утім, можлива і зворотна перспектива: примноження приватного, наступ приватних думок на публічні царини, “падіння публічної людини” (Сенет). Взаємні претензії публічного і приватного перманентно випробовуються ілюзіями і реальністю, що надає їм змогу по черзі або в якомусь ритмі без правил брати гору чи перетинатися і взаємопрони-

¹ Стаття підготовлена під час виконання НДР “Закономірності формування та соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні” (0118U005335), передбаченої бюджетною програмою Національної академії наук України за напрямом “Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень” (КПКВК 6541230).

кати аж до нерозрізненості вихідних опозицій в уяві та дії. Історія таких сполучень і дистанцій доволі відома і тривала, щоб детально викладати її в розлогіму наративі, але не настільки прозора, щоб з легкістю витягати з неї резони для розуміння реального. Звернімо увагу на істотні, на наш погляд, моменти, що сприяють такому розумінню.

Онтологія публічного

“Проста відмінність між приватним і публічним, — констатує Ганна Арендт, занурюючись в цю історію й виявляючи в ній підстави для метаморфоз сучасних політик, — відповідає сфері домогосподарства, з одного боку, простору політичного — з іншого, а ці сфери існували як різні, строго відокремлені одна від одної одиниці щонайменше від початку античного міста-держави” [Арендт, 2000: с. 39]. Власне, тільки в модальності поліса протиставлення публічного і приватного, як і всі ремінісценції, що відсилають до контекстів конституювання цієї дихотомії, й досягають граничної опозиційності та неоднозначності. Вражають і звично відтворюються образи грецької агори чи римської площі, де гідні, рівні, вільні громадяни обговорюють державні питання, спільно і прилюдно ухвалюючи легітимні рішення. Ці патерни безсумнівно контрастують з уявленнями про приховане життя домогосподарства з його порядками мовчання, позбавлень, домінування і підпорядкування, із захопленням рабів, чужоземців, варварів та жінок, які функціонують для забезпечення необхідних потреб виживання і репродуктивності сімейств, але й для звільнення власників приватного володіння від таких турбот, надання їм гарантії не обтяженого утилітарними імперативами повноцінного перебування в полісі.

Публічне, — а воно тут цікавить нас найбільше, адже й сьогодні конденсує атмосферу громадянськості, не кажучи вже про те, що його брак поглиблює відчуття покинутості сучасної людини, — апелює насамперед до *відкритості*, очевидності, видимості множинної дії та чутності суперечливих висловлень, але й до виразної присутності *спільного для людей світу*, нашої сумісності, особливого стану, аж ніяк не зіставного зі збереженням унікальності неповторного “Я”. Цей спільний світ простирається між тими, хто в ньому мешкає, і, подібно до будь-якого *між*, “пов’язує і розділяє тих, для кого він спільний” [Арендт, 2000: с. 69]. У класичній онтології публічного, а отже, політичного (коли вже йдеться про форми античної демократії, що, власне доскіпливо досліджує Арендт у “Vita activa”), мабуть, дві артикуляції залишаються особливо значущими. У топографічному модусі це “простір появи”, у темпоральному — проекція у безсмертя.

Публічне як простір появи¹, прилюдної явленості для інших, деякого перформативу спільності навряд чи відповідає територіальній локальності

¹ “Space of appearance”, “простір появи”, як у перекладі праці Г.Арендт “Vita activa, або Про діяльне життя” [Арендт, 2000]. Між тим у перекладі лекції Дж.Батлер “Союз тіл і Політика Вулиці” 2011 року [Батлер, 2011] концепт Арендт транслюється як “простір прояву”, що сприймається вельми доречним з огляду на перформативну перспективу, що її обстоює Батлер.

поліса, радше воно виникає саме між *співучасниками* завдяки їхнім розмовам і діям, що потрапляють у візуальний і звуковий фокус з різних перспектив. Він, цей простір, може переміщатися, спонукуваний енергетикою такої спільності, інтенсивністю її проявів, і хоча попервах конститується на майдані, передуючи формальній організації публічної сфери, жорстко не обмежений ритуальним місцем, залишається рухливим та відзначеним флуктуаціями, проявляючись там і тоді, де ті проміжки, що злитовують спільність, і продуктивні ефекти множинності вочевидь даються взнаки. Така “публічна явленість” саме й надає світові дійсності, засвідчує його реальність, як і реальність повноправних громадян [Арендт, 2000: с. 69]. Але тільки останніх. Не допущені до участі в такій спільності й позбавлені статусу громадянина явно і легітимно позбавлялися можливості відкритої демонстрації себе на людях і, відповідно, позбавлялися будь-якої реальності. Людина, що не мала власності та свого власного місця, виявлялася поза “світом людей”, фігурувала в цій зоні радше “не як людина, а як екземпляр роду” [Арендт, 2000: с. 59–60]. Через виключення цієї частини жителів простір появи спершу постає як уже розподілений і розмічений, — ніби для “влади передуює будь-якій перформативній владі”, як зазначає в недавніх міркуваннях про народні збори Джудит Батлер, відштовхуючись від рафінованого за теперішніми мірками зразка публічного у Ганни Арендт [Butler, 2011].

Крім торжества вибіркової сумісності публічний простір налаштований на трансляцію політичних ідей і рішень у часі. Темпоральний порядок публічного в полісі встановлюється як такий, що переважає теперішнє, як розрахований на довгу тривалість. “Адже поліс був для греків — як і *res-publica* для римлян — передусім захистом від марності й вислизання життя одинака, а саме простором, що захищений від усього минулого і відданий відносно довговічному, а відтак прямо призначений для того, щоб забезпечувати безсмертя смертній людині” [Арендт, 2000, с. 74]. Сучасний погляд, вже пристосований до повсюдного, летючого, мерехтливого публічного, зі звичними спалахами роздмухування і розпорошування, зовсім не знімає з публічної сфери функцію комунікативного послання назовні, трансмісії кодифікованих політичних змістів за межі моментального і мимущого.

Публічна сфера — універсальна і множинна

Простором комунікативних взаємодій у масштабах суспільства, мережею соціальних комунікацій, що постійно фільтруються і “зростаються у вузли тематично специфікованих громадських думок”, визнає публічну сферу і Юрген Габермас [Habermas, 1996: р. 360]. Його книга “Структурна трансформація публічної сфери”, що вийшла друком на початку 1960-х услід за “*Vita active*” Ганни Арендт, окреслила особливу територію публічної політики, релевантну соціологічному осмисленню, описавши її тезаурусом і стилем, що вже стали класикою [Костенко, Макеев, 1999; Юдин, 2017]. На відміну від Арендт, яка вбачала очевидну вразливість публічного життя в буржуазному суспільстві, втрату ним натхнення політичним на тлі

розвитку індустріального виробництва і важливості соціально-економічних приписів, Габермас, звертаючись саме до цього періоду, простежує в європейських соціумах другої половини XVIII століття виникнення нових автономних утворень — громадської думки та публічної сфери. Такі автономії формуються співзвучно з інтенціями Просвітництва, зростанням інформаційного середовища і доступу до нього середніх верств, виникненням спільнот, що дискутують на різних міських майданчиках, де обговорюють спочатку приватні питання, що стосуються насамперед економічних умов приватної діяльності, але неминуче, внаслідок розширення критичного потенціалу і знань, роблять ставку на спільні інтереси. Формулюючи, аргументуючи і коригуючи пов'язані з ними ідеї, публічна сфера перетворюється на відносно самостійного актора політичного і культурного життя, продукує соціальну рефлексію, не обмежуючись легітимними формами літературного виробництва, — науки, мистецтва та медіа, але й охоплюючи пересічних громадян.

Саме тут зароджується і форматується громадська думка, котра, як і публічна сфера, неофіційно опановує функцію критики і контролю державної влади, трансформуючи уявлення стосовно публічності як репрезентації панування, — чим вона власне й була, завдяки присутності публічних авторитетів абсолютизму, — у простір консолідації буржуазної публіки, здатної протиставити себе державному управлінню. І хоча до середини XIX століття цей багатообіцяльний дискурсивний суспільний ресурс почав угасати, Габермас знаходить в його проявах підстави для моделі, котра могла б бути доречною і прийнятною в процесі вдосконалення політики демократичного менеджменту повоєнної Європи. Мабуть, не розв'язаним до повної ясності залишається також запитання, на яке Габермасу практично в усіх своїх дослідженнях, як і багатьом теоретикам і практикам сучасної деліберативної демократії (демократії обговорення, дорадчої демократії), доводиться знову і знову аргументовано відповідати. Але і нині це питання не знімається з порядку денного. Ідеться про можливу сумісність і несуперечливість, визнання “спорідненості”, як називає цю співвіднесеність Шанталь Муф [Муфф, 2004], основних прав особистості, особистих свобод, власності, з одного боку, і народного суверенітету, демократичної участі, формування колективної волі — з іншого; тобто про встановлення непорушного зв'язку між ліберальними інституціями і демократією, легітимність яких сьогодні вочевидь не надто переконлива [Муфф, 2004]. Та й як загалом сприймати асиметрію, наявну між нашими приватними інтересами й універсальною раціональною ідентичністю, зацікавленою в досягненні спільного блага.

Публічну сферу, згідно з Габермасом, можна розглядати, поряд із “системою” і “життєвим світом”, як структурну складову соціуму, котру, втім, вичерпно можна подати не стільки у звичних термінах соціального порядку, скільки концептами теорії комунікативної дії. Власне, “публічна сфера”, як роз'яснює Габермас у праці “Між фактами і нормами”, — феномен доволі невизначений, позаяк не є ані інститутом, ані організацією, ані навіть сукупністю норм і цінностей. Це аж ніяк не система, хоча в ній є внутрішні

межі, зовнішньо вона відкрита, проникна, її обрії рухливі [Habermas, 1996: р. 360].

Функціональність публічної сфери забезпечується нормативними вимогами, яким надають вирішального значення. Комунікативний акт, в якому зливаються воедино мова і дія, організуючи публічний простір, можливий лише тоді, коли відбувається компетентно, тобто коли відповідає правилам відтворення “ідеальної мовної ситуації” з її претензіями на дотримання істини у ставленні до світу, правильності у встановленні легітимних інтерперсональних контактів за посередництва мови і щирості як експресивної презентації суб’єктивності в акті мовлення [Habermas, 1979: р. 29]. Відповідати таким претензіям непросто, і досягнення “раціонального консенсусу”, більш упевненого, ніж “проста згода”, назагал сприймається як регулятивна ідея. Її реалізація інвестується рухом до взаємного розуміння учасників комунікації, здійснюваної без жодного примусу, *комунікативною раціональністю*, підтримуваною дискурсивним потенціалом повсякденної мови, що мобілізує царину знань і відносин.

Конституційована комунікативною дією публічна сфера залишається доградчим конструктором, не висуває завдань ухвалювати конкретні рішення, покладаючи їх на інституціональні структури управління або громадянського суспільства, але здатна справляти суттєвий вплив на їхні дії. І якщо цей вплив сприйнятий наділеними статусом влади політичними суб’єктами, котрі переконливо аргументують ці свої дії, то є підстави витлумачувати “народний суверенітет” у термінах інтерсуб’єктивних взаємодій — як владу, породжувану комунікативними засобами, як *комунікативну владу* [Habermas, 1996: р. 362–364]. Однак це можливо лише за досконального дотримання правил комунікативної раціональності, процедур комунікативної дії і, відповідно, процедуральної демократії. Або, як інтерпретує публічну сферу в якості дієвого сегмента громадянського суспільства Чарлз Тейлор, її контролювальні функції зумовлені тим, що через неї відбувається трансмісія спільних умонастроїв, очікувань і думок, які тут кристалізуються, у царину сприйнятливості соціально і громадянськи чутливих політичних інстанцій [Taylor, 1995: р. 260–261].

Комунікативні дії, спрямовані на розуміння, генерують особливий соціальний простір, що має як видиму локацію (місця повсякденної інтеракції, а також суспільні майданчики-форуми), так і абстрактний територіальний образ — аудиторія медіа, включно з віртуальними утвореннями соціальних мереж, де “неспотоворена комунікація”, що існує в життєвому світі, видається принципово можливою. Дотримуючись комунікативної раціональності, публічна сфера здатна до самовідтворення і протистояння маніпуляції з боку різного роду політичних акторів, таких як партії, групи інтересів, окремі лідери та мас-медіа, що намагаються використовувати публіку у прагматичних, корпоративних цілях.

Звісно, формація буржуазної публічної сфери, прихильним до якої хотів би залишатися Габермас, відсилає радше до ретроспективи модерної нормативності. Сучасна людина, постійно перебуваючи “всередині медіа”, як це помітив ще МакЛуен, за максимальної медіатизації соціального і приватного життя добре поінформована з приводу якості медіа-презентацій

важливих для соціумів спільних проблем, що маніфестуються від імені публіки. Схоже, що очікування від медіа повноцінних форматів “infotainment”, серед яких частина точно призначена для оприлюднення подій публічної політики, публічних висловлень, що претендують на генералізовану значимість, істотно знизилися в різновікових і різних за статусом аудиторіях. Габермас, наприклад, із жалем констатує убування можливості “раціонального консенсусу” в медіа, що не ладні звертатися до незручного для них інтелектуала в якості популярного персонажа, здатного “першим відчувати важливе” [Хабермас, 2006]. Недоречність індивідуального судження, що суперечить узвичаєним у масовому суспільстві, наголошувала і Ганна Арендт, засуджуючи останнє за утвердження конформізму, підтримуваного, зокрема, принципом рівності, та скорочення шансів на вільний політичний вчинок. У цьому масове суспільство вочевидь поступається античному полісу, де “відкритий, публічний простір був відведений саме для безпосереднього, для індивідуальності; це було єдине місце, де кожен мав уміти показати, чим він вибивається з пересічності, чим він насправді у своїй незамінності є” [Арендт, 2000: с. 55]. Питання про те, наскільки сьогодні медіа здатні зорганізовувати умови для продуктивної соціальної й політичної рефлексії, залишається відкритим, хоча й вимагає знов і знов до нього повертатися.

Публічна сфера в термінах Габермаса, як і громадська думка, — мабуть, найбільш запитувана в соціології конструкція цього предмета, завдяки її теоретичній обґрунтованості і визнанню науковою спільнотою свого часу [Юдин, 2017]. Між тим, подібно до інших “незавершених планів модерну” публічна сфера, публічне в опозиції до приватного, у версії Габермаса чи Арендт, неминуче піддаються якщо не перегляду, то коригуванню, пошукам комплементарності з оновленими уявленнями щодо того, якими є механізми суспільної участі у владі та управлінні соціумами. Критика Габермаса, як власне і Джона Ролза та інших прихильників деліберативної політики з інтенціями морального дискурсу, добре відома і, як правило, приймається, коли йдеться про те, як поза публічним раціональним обговоренням залишаються інтереси дискримінованих соціальних і культурних спільнот, ціннісне розмаїття, екзистенційні відмінності. Тобто коли пропонується вийти за межі себе, щоб перемогти всі ті установки на виключення та емпіричні відмінності, здатні відволікти, відхилити від універсальної раціональної перспективи загальної згоди.

Примиритися з такою перспективою в сучасному світі досить важко, оскільки його вочевидь помітними координатами є множинність і одночасність, що проектується на всілякі просторово-часові конфігурації, взаємодії та відносини будь-якого масштабу. Про публічну сферу дедалі частіше говорять у множині, як про різномірні, суперечливі й зовсім не єдині локалізації та фрагментарності. Саме так її трактувати закликає теоретик мистецтва Саймон Шейх: “... ми маємо розуміти публічну сферу як роздібнену й утворену з кількох просторів і/або формацій, які іноді поєднуються, іноді скасовують одна одну або ж перебувають у відношеннях конфлікту” [Шейх, 2018], іншими словами, як потенційну множину різноманітних сфер, що перетинаються і взаємодіють. Публічні простори утвер-

джують “контрпубліки”, що трансформують ці простори згідно із власними думками, уявленнями та смаками, звертаючись до уявного іншого і певною мірою його формуючи. Щонайменше, як вважає Шейх, саме так мають бути влаштовані художні інституції, що дають змогу реалізовувати альтернативні концептуальні проекти у сфері мистецтва, дискурси та практики, що опонують інституціональній нормативності [Шейх, 2018]. Таким формаціям властива самолегітимація й аутопойезис, але говорити про їхню повну автономність було б перебільшенням, оскільки їхнє функціонування зумовлене іншими сферами — культурною індустрією, ринком, інформаційними й комунікаційними технологіями, культурною політикою. Шанталь Муф розвиває ідею щодо “агоністичного плюралізму”, що має втілюватися в публічній сфері демократій, де для відтворення прихильності до своїх інститутів потрібна вільна суспільна полеміка, зіткнення політичних позицій, не заперечуваних перспективою раціонально і процедурно прийнятої згоди. Потрібна “наявність суперечливих форм громадянської ідентифікації. Вони створюють царину, в якій пристрасті можуть бути мобілізовані навколо демократичних цінностей та антагонізму, перетвореного на агонізм” [Муфф, 2004: с. 196], тобто шляхом руху від ворожнечі до легітимного суперництва. Наскільки цей шлях тернистий, напрочуд явно демонструє наша власна публічна сфера, збуджена виборчою кампанією поточного року. Напевно, Муф має рацію, коли говорить про те, що надмірна артикуляція раціонального консенсусу здатна обернутися незадоволеністю, байдужістю до участі в політичному житті, втратою довіри, а отже, й сумнівом щодо легітимності чинної влади, зростанням антагонізмів. Усе це спостерігається нині в електоральній поведінці українських громадян.

Bodies That Matter¹

Власне, про множинність у зв’язку із виникненням “простору появи” говорить і Ганна Арендт, маючи на увазі множинність дії і мовлення, що організовує і заповнює проміжки, де розгортається територія спільності, де виникає можливість бачити і чути інших так, як і інші сприймають тебе з різних позицій огляду і пунктів резонансу. “Спільний світ зникає, коли його бачать вже тільки в одному аспекті; він взагалі існує тільки в багатоманітті своїх перспектив” [Арендт, 2000: с. 75]. Утім, на зборах поліса серед цих перспектив перевагу віддають тій, що визнається пріоритетною основою згоди, спільного рішення, ухвалюваного на майдані вільною публікою. Класична концепція поліса залишається радше однією з ідеальних конструкцій функціонування публічної сфери, позаяк сам публічний характер простору, де сьогодні декларують ставлення до політичного режиму і висувають претензії владі, обстоюється, дискутується і потребує визнання матеріальних умов його втілення. Що тут суттєво — це не тільки творення архітектури й дизайну об’ємів (видимих чи віртуальних), а й *тіла*, що рухаються і говорять разом, що маркують публічну топографію. Джудит Батлер рішуче вводить цей конструкт у “простір появи”, яким експлікується реконфігурація публічно-

¹ Назва відомої книги Дж.Батлер [Butler, 1993].

го і приватного, спростування усталених чи встановлених між ними відмінностей [Butler, 2011; Батлер, 2018]. Обов'язковість тілесної візуалізації публічності вочевидноється у разі множинного скупчення тіл у формі вуличних демонстрацій, народних зборів і процесій. Поза сумнівом, щось суттєве вислизатиме з поля зору, якщо ми розумітимемо публічну сферу як похідну суто або переважно від раціональної комунікації та комунікативної влади, без залучення до її конституювання матеріальних акторів і посередників.

“Щоб мала місце політика, має з'явитися тіло”, — констатує Батлер [Butler, 2011], однак воно діє не на самоті; саме у спільній дії, що продукує зазори між тілами, виникає простір появи, перформатив публічності, що розгортається візуально, відчутно, у звуках, враховуючи матеріальну історію реального місця чи надаючи йому нову. Батлер акцентує думку Арендт, розвиваючи ідею тілесної присутності в онтологічному контексті. Тіла претендують на публічність своєю множинністю, реформатуючи матеріальне середовище, в якому вони локалізуються і пересуваються, і висувують сумніви у чинній диференціації публічного і приватного, коли прилюдно ночують на мостовій, споруджують пункти харчування для учасників, інші служби забезпечення побутових, суто приватних, інтимних потреб і повсякденних практик. Тіла, підтримувані різного роду non-human агентами, виставлені напоказ, маніфестують колективні вимоги, зазвичай куди ефективніше транслуючи семантику протесту, ніж резонансні політичні висловлення. Альянс співвідносних одне з одним і взаємозалежних тіл виробляє спільну енергію, волю, потенцію, зміцнює солідарність і проєктує патерни можливого соціального порядку у змінених, як видається, відтепер і назавжди темпоральності і топографії¹.

Переглядаючи класичну концепцію поліса, що надихнула Ганну Арендт, Батлер дуже скептично оцінює її гендерний аспект, що передбачає доволі строге, таке, що сприймається як даність і не потребує обговорення, статусне розмежування публічних сфер і приватних анклавів, приписуваних відповідно чоловікам і жінкам, вільному і репродуктивному, політичному і дополітичному. Ясна річ, це стосується й інших спільнот, що зазнають ексклюзії. Якщо є винятки з порядку денного політики, то для Батлер важливо зрозуміти, яким є статус груп, позбавлених різною мірою політичних і соціальних прав, яких форм набуває сьогодні вихід їх із приватного ув'язнення у публічну явленість і яким чином при цьому відбувається розмивання меж примусового розрізнення в рамках даної онтологічної, правової та культурної дихотомії.

¹ Властивість тіла виходити за межі своїх очевидних можливостей, об'єднуючись у цільові союзи з іншими тілами, артикулюється багатьма дослідниками, котрі реагують на тренди перегляду філософсько-правових кодів тіла, що тривають від часів Дельоза. Скажімо, Роберто Еспозито, дотримуючись переосмислення опозиції суб'єкта та об'єкта, вважає, що тіло може поновити свою гідність, якщо воно розглядається як “живе тіло”, як актуальний вектор трансіндивідуалізації індивіда, відкритості до спільного, публічного і комунітарного виміру [Esposito, 2015; Serafini, 2017].

Джорджо Агамбен, відштовхуючись, подібно до Аренд, від концепції поліса, розглядає такі ексклюзивні групи, як “включені виключення”, маючи на увазі, що практикою і правом виключення закон і суверен реалізують владу вписувати це виключення у сферу свого контролю, надаючи йому політичного виміру, але залишаючи у статусі “голого життя”. Запроваджуване Агамбеном поняття зіставне із *zoe* у греків, простим фактом життя, спільним для всіх живих — тварин, людей і богів, на відміну від *bios*, що означало форму чи спосіб життя, характерний для окремої істоти чи групи [Агамбен, 2011]. Секуляризовану форму “голого життя” нині представляє артикульований у парадигмі біополітики концепт біологічного життя, яке, за Агамбеном, вирізняється “тією самою невимовністю і непроникністю, — утворює, таким чином, реальні форми життя лише у формах виживання, залишаючись у них нездоланною прихованою загрозою, що раптово може реалізуватися в насильстві, чужості, хворобі, катастрофі” [Агамбен, 2011]. Архаїчний *Homo Sacer*, котрий за римським правом міг бути безкарно убитий, але не міг бути принесений в жертву, тобто був виключеним одночасно зі сфер легітимної законності та релігійних кодексів, — цей *Homo Sacer* якнайкраще символізує “голе життя”. Цю семантичну перспективу Агамбен продовжує через вигнаних із общини, позбавлених світу людей (Єринг), перевертнів, витіснених на межу міста і лісу, упосліджених різного роду — аж до сучасного “мусульманина з табору біженців” [Агамбен, 2011a: с. 132–136; Кобылин, 2011].

Проте ще у 1970-х, розмірковуючи про народження біополітики, Мішель Фуко наполягав на оприявнених згодом суттєвих змінах у підвалинах регуляторної функції влади стосовно людського життя¹. Відома формула Фуко, неодноразово цитована в контексті досліджень біовлади, дуже точно фіксує такі зміни (у механізмі захоплення владою “голого життя” у термінах Агамбена), що відбулися наприкінці XVIII–XIX століть і вможливили утвердження етатизації біологічного. Ідеться про доповнення спрямованих на індивідуальне тіло, виробництво індивіда (розподіл множинності тіл у просторі, вишкіл, дресура, нагляд) дисциплінарних технік влади технологіями звернення до людини як живої істоти, людини-роду, покликаними функціонально оптимізувати, як сказали б сьогодні, життя населення — за параметрами пропорції народження і смерті, рівня відтворення, зростання населення, а також старіння, хвороб, довкілля. Фуко, наголошуючи у своїй лекції з приводу “державного расизму”, що життя і смерть підданих стають правами тільки за рішенням суверенної волі, вказує на теоретичний парадокс, асиметричну концептуалізацію такого правового постулату. Якщо у домодерній історії існувало право суверена — *змусити померти чи дозволити жити*, то модерн виробляє нове право — *змусити жити і дозволити по-*

¹ Відмінність у підходах Фуко та Агамбена до визначення часу утвердження біополітики дістає роз’яснення з боку дослідників, у тому числі в контексті “різноманітних модальностей тематизації історичного”, важливості для археологічного проекту Фуко сингулярних практик в їхніх унікальних об’єктиваціях, з одного боку, та актуальності пошуку засад їхньої нескінченної повторюваності й відтворення традиції для Агамбена, зорієнтованого на Беняміна і Гайдегера, — з іншого [Кобылин, 2011].

мерти [Фуко, 2005: с. 255]. Ми з легкістю знайдемо безліч прикладів застоювання цієї формули в сучасному світі, включно з нашою власною локальністю, політично, соціально і по-людському збуджену в останні роки. Втім, це стосується і всіх інших локальностей у глобальному масштабі, котрі здебільшого перебувають у стані “emergency”, надзвичайних обставин, де правила соціального порядку можуть бути призупинені або піддані сумніву, а виключення трансформуються в норму [Adey, Anderson, Graham, 2015; Костенко, 2016]. Таким чином, “голе життя, що було прихованою підставою суверенності, повсюдно стало домінантною формою життя” [Агамбен, 2011].

Для Джудит Батлер такої констатації недостатньо. Її не задовольняє концепція поліса у версіях Арендт чи Агамбена як пояснювальний інструмент щодо агентності соціально вразливих спільнот за відсутності жодних правових гарантій, не передбаченої цією концепцією через невидимість, непрозорість цих спільнот для пильного політичного розгляду і приреченість на проживання і виживання. Відповідно, відсутня і вироблена чи придатна мова для опису статусу такої “неприйнятної вразливості”, — мова, запровадження якої у політичний дискурс не погіршувало б і без того тяжке становище тих, кому цей статус приписують. Можна сказати, що в лекції “Союз тіл і політика вулиці”, вперше прочитаній 2011 року у Венеції, Батлер активно шукає таку мову, зазнаючи, як видається, ілюкативної сили висловлення та ефектів її сприйняття, мову, яка б не поступалася теоретичними дефініціями, але була виразною і точною стосовно предмета [Butler, 2011]. У книжковому варіанті перформативність тіла в реконфігурації публічного і приватного просторів залучається у дослідження соціальних рухів, народного суверенітету, що цікавить, зокрема, й соціологічну аналітику [Батлер, 2018].

Батлер концептуалізує людські, а відтак, тілесні, сполучені із дією, протести в термінах спротиву зростанню *прекаризації* в сучасному світі — негарантованості, ризикованості існування в плані роботи, їжі, мобільності, доступу до благ. У її огляді — протести проти тиранічних режимів у Північній Африці у 2011 році, на підтримку державної освіти у США та в Європі, за безпеку гендерних груп і сексуальних меншин, мігрантів та інших знедолених, — тих груп, що нерідко зазнають насильства у вуличних інцидентах з боку поліції та влади, попри наявність різних правових та етичних підстав або виправдувати, або засуджувати такі акти. Український досвід Майдану 2013 року багато в чому підтверджує теоретичні міркування, запропоновані в “Нотатках до перформативної теорії зборів”. Прекаризація поглиблює нерівність стосовно багатьох колективних і тілесних прав і, передусім, претензії будь-яких людських життів не тільки на якийсь абстрактний віталізм, а й на те, щоб стати життєстверджувальними, зарадити нежиттєспроможності дискримінованих на різних підставах ідентичностей [Батлер, 2018: с. 69–77].

Напевно, політика вулиці, коли важливість тіл спільної множинної дії артикульована максимально, оскільки так само значущими виявляються умови їхньої затятості та спротиву тим, хто намагається ці умови монополізувати, — інший граничний випадок втілення публічної сфери як тілес-

ного і лінгвістичного досвіду права [Butler, 2011], явно альтернативний тому зразкові, що легітимно продукується й репродукується соціально спроможною публікою.

Медіа дають відкоша

Перефразуючи Латура, який приписує цю здатність дії у відповідь речам, матеріальним об'єктам, резонно віднести її і до медіа, гібридного поєднання human і non-human, людського і технічного, незалежно від того, який із двох елементів у цій неподільності ми вважаємо першорядним. Медіа можуть не виправдовувати домагання значущості найрізноманітніших гравців глобальних і локальних комунікацій як із боку їхніх ініціаторів — чи то власників, владних інституцій, груп інтересів, різноманітних media-bodies чи персоніфікованих комунікаторів, так і серед тих, хто до них залучається, — диференційованих аудиторій, реципієнтів, активних користувачів. При цьому — нерідко погіршуючи непевні позиції статусів та ідентичностей, оминаючи невірноважені суспільні стани та ситуації всілякими медіа-ефектами або, навпаки, продукуючи несподіваний ефект чи формуючи порядок денний з іншими акцентами для публічного обговорення. У будь-якому разі навряд чи можливо сьогодні розглядати публічну сферу, не апелюючи до медіа, хоча онтологічне і функціональне здійснення їх далеке від якогось єдиного і несуперечливого розуміння.

Юрген Габермас визначав медіа в термінах стратегічної дії, “маніпуляцій” чи “систематично спотвореної комунікації”, малопридатної для формування “справжньої” публічної сфери, яка б відповідала всім вимогам обґрунтованості й конституювалася як продуцент раціонально опосередкованої соціальної рефлексії та суспільної злагоди [Habermas, 1979: р. 209–210]. Діалог у розумінні Бахтіна або Гадамера тут взагалі неможливий. Проте медіа у змозі зорганізувати простір презентації думок і точок зору і, цілком можливо, компетентно їх аранжувати, бо є радше інструментом розширення дискусійного комунікативного середовища. Проте частіше відбувається по-іншому. Сучасні медіа-продукти, як відомо, розраховані не так на повноцінний комунікативний акт, як на успішне, тобто таке, що відбулося в установлених форматах, проговорювання, що збільшує масу висловлень у цьому зв'язку та з цієї нагоди і транслює їх далі. Тим самим запускаються механізми аутопойєзиса вже неодноразово інтерпретованих, усталених у громадській думці смислових конфігурацій, а також надається місце адвертисментові різноманітного роду ідентичностей, кожна з яких прагне захопити публічність, “простір появи” цілком. Норберт Больц, звертаючись до німецької інтелектуальної традиції, співвідносить цей самовідновлювальний потік послань із “говорінням” у Гайдегера, за посередництва якого das Man розмовляє сам із собою, відтворюючи та продовжуючи “прилеглу комунікацію” (Луман). Іншими словами, до говоріння долучається говоріння [Больц, 2011: с. 25], і цінністю стає саме зв'язок (linking value), процес інтеракції та комуніціювання [Больц, 2011: с. 95]. Але навряд чи медіа претендують на досягнення якогось нового або уточненого знання стосовно тематичного предмета [Beck, Levy, 2013] або на плідний публічний дискурс.

Тим часом їхня участь у встановленні суспільного клімату залишається вельми суттєвою, адже звичність, рутинність, з якою медіа присутні в нашому житті, давно вже привчили публіку до “медіатизованої соціальності” [Frosh, 2011].

Для цього медіа мають різноманітні привілеї та операційні системи. Медіа у змозі транслювати і генералізовані образи, тотальні картини світу з його глобальним охопленням, і фрагментарні іміджі в межах національних мовленнєвих фреймів, інвестуючи афективні атмосфери невідкладності й очікування, темпоральної розосередженості, хиткої топології існування, репрезентуючи різні версії “дискурсу істини”. Одне слово, каталог конфігурацій просторів прояву людей і подій, що їх медіа виносять на загальний огляд, великий, якщо не безмежний, але водночас і обмежений стратегічними, політичними, контекстуальними, технічними чинниками.

Питання щодо відповідальності медіа за збудливі для громадської думки реакції, що добре вдається їм через візуалізацію людей і подій, коли вони зорганізують і виносять їх у публічність, “простір появи”, заручившись видимою “алібі-реальністю”, про яку говорив Луман, — питання це залишається перманентно дискутованим [Van Dijk, 1991; Silverstone, 2002]. Лілі Чоуліаракі й Тайяна Столік, аналізуючи подання кризи із сірійськими біженцями в європейських новинах 2015 року, конструюють п’ять моделей її візуального втілення, “режимів видимості” її присутності, що впливають на різні диспозиції аудиторій. Якщо видимість як *біологічне життя* передбачає повчальні інтенції, видимість як *співчуття* — благодійні настанови, то видимість як *загроза* пов’язана з державною безпекою, видимість як *гостинність* спонукає до політичної активності й, нарешті, видимість як *само-рефлексія* артикулює інсайт постгуманітарного зобов’язання стосовно людей, “подібних до нас” [Chouliaraki, Stolic, 2017]. Попри те, що спектр типів медіальної презентації кризи із біженцями значно ширший за домінантні візуальні тропи жертви та загрози, медіа, відмовляючись зображувати їх як людей із власними життями, радше зазнають невдачі в проектуванні належного і відповідального ставлення до вразливих інших [Chouliaraki, Stolic, 2017: р. 1175–1177]. Без сумніву, схожі режими видимості “теми переселенців” легко виявити і в українських новинах, якщо взяти за мету проаналізувати їх під кутом зору взаємодії публічних і приватних просторів присутності переміщених осіб з Донбасу та з Криму.

Утім, максимальна політична мобілізація українських медіа напередодні президентських виборів з очевидністю надала нам зразок стратегічного впливу на громадську думку строго відповідно до структурної конфігурації власників провідних телеканалів з їхніми перевагами стосовно вищого керівництва держави та правлячих еліт. Як фіксує “Моніторинг політичних новин”, ґрунтований на контент-аналізі аудіовізуальної інформації, у простір просування каналами кандидатів на посаду президента, аранжований як вочевидь публічний (повідомлення про кампанії претендентів, зустрічі виборцями, їхні висловлення в прямому ефірі), впроваджуються приватні прошарки, що недвозначно асоціюються з особистими інтересами власників [Моніторинг політичних новин, 2019].

Із підключенням новітніх медіа публічна сфера модифікується структурно і сутнісно. Саме такий її сучасний варіант, де вирішальна роль належить тілесній взаємодії людей з гаджетами онлайн-комунікацій, що миттєво зв'язують інформаційні мережі різними траєкторіями. Локальний “простір появи”, що виникає між людьми, що зібралися разом, аби висловити претензії до чинного соціального порядку, набуває шанс розширитися до глобальних масштабів завдяки смартфонам із виходом в інтернет, транспортуватися у світову публічність, принаймні в миготливому ритмі. У зборах на майдані, як говорить Батлер, неможливо помислити транслявання дієвих тіл без медіа, без рук, що виставляють для зйомки телефон чи мобільну камеру, перетворюючи цей спільний human-nonhuman акт на реалізацію права на свободу і незнищенність, здійснюючи контроль активності лояльного і нелояльного оточення і повідомляючи про це світові. “Щоб відбулася подія, медіа потребують цих тіл на вулиці, навіть якщо тіла на вулиці потребують медіа, щоб бути присутніми на глобальній арені” [Батлер, 2018: с. 94–95]. Режими видимості й акустики, забезпечені мобільним інтернетом для прояву тіл у громадянській події та повсякденних ситуаціях, що її супроводжують, зміщають уявлення про межі спільного і приватного простору, реконфігурують його — не тільки на певний час поступившись приватним на користь публічного, а й оперуючи ним як значущим колективним. Події зими 2013–2014 це добре продемонстрували, можливо, вперше в Україні забезпечивши досвід настільки масштабної добровільної мобілізації, ґрунтованої на медійних інверсіях публічного і приватного.

* * *

Разом із тим поширення нових медіа і загалом стрімкий розвиток інформаційних технологій продукують також особливі ризики генерування контрольованих суспільств “програмувальників” і “програмованих” (В.Флюсер). Зокрема — активно використовувати всілякі практики “вірусного зараження як способу діяти за допомоги інфекції, мутації й колонізації різноманітних мереж” [Parikka, 2016: р. 66–67], тобто контролювати індустрію комунікації. Відповідно, залишаючи незахищеними і піддаючи деформації як публічні сфери, так і приватні території, а також заохочуючи переосмислювати проблему співвіднесеності ідей транспарентності суспільств і безпеки.

Джерела

- Агамбен, Д. (2011а). Форма-жизни. *Художественный журнал*, 81. Отримано з <http://moscowartmagazine.com/issue/16/article/217>.
- Агамбен, Д. (2011b). Homo Sacer. Суверенная власть и голая жизнь. Москва: Европа.
- Академія української преси (2019, 27 березня). *Моніторинг політичних новин. Результати моніторингу новин напередодні президентських виборів — березень 2019* [Прес-реліз]. Отримано з <http://www.aup.com.ua/rezultati-monitoringu-novin-napere/#respond>.
- Арендт, Х. (2000). *Vita activa, или О деятельной жизни*. Санкт-Петербург: Алетейя.
- Батлер, Д. (2018). Заметки к перформативной теории собрания. Москва: Ad Marginem.
- Больш, Н. (2011). *Азбука медиа*. Москва: Европа.

Кобылин, И. И. (2011). Исток и сингулярность: Дж. Агамбен и М. Фуко о рождении биовласти. *Философия и общество*, 3(63), 171–183.

Костенко, Н. (2016). В состоянии “емергенсу”: культурные эффекты. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 4, 102–118.

Костенко, Н., & Макеев, С. (1999). Выборы и медиа: легализуя публичную сферу. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 1, 78–92.

Муфф, Ш. (2004). К агонистической модели демократии. *Логос*, 2(42), 180–197.

Теории и практики, & V-A-C (б. д.). *Мы разбиваемся: Саймон Шейх о фрагментации публичной сферы*. Получено с <https://special.theoryandpractice.ru/simon-sheikh>.

Фуко, М. (2005). Лекция от 17 марта 1976 г. В М. Фуко, “Нужно защищать общество”. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1975–1976 учебном году (сс. 253–278). Санкт-Петербург: Наука.

Хабермас, Ю. (2006). Первым почуять важное. Что отличает интеллектуала. *Неприкосновенный запас*, 3(47). Получено с <http://magazines.russ.ru/nz/2006/47/ha2-pr.html>.

Юдин, Г. Б. (2017). Рецензия на книгу: Хабермас, Ю. (2016). Структурная трансформация публичной сферы: исследования относительно категории буржуазного общества. *Философия. Журнал Высшей школы экономики*, 1(1), 123–133. <https://doi.org/10.17323/2587-8719-2017-1-1-123-133>.

Adey, P., Anderson, B., & Graham, S. (2015). Introduction. Governing emergencies: Beyond exceptionality. *Theory, Culture & Society*, 32(2), 3–17. <https://doi.org/10.1177/0263276414565719>.

Beck, U., & Levy, D. (2013). Cosmopolitanized nations: Re-imagining collectivity in world risk society. *Theory, Culture & Society*, 30(2), 3–31. <https://doi.org/10.1177/0263276412457223>.

Butler, J. (1993). *Bodies that matter: On the discursive limits of “sex”*. New York, NY: Routledge.

Butler, J. (2011). *Bodies in alliance and the politics of the street* [Lecture held in Venice, on September 7, 2011, in the framework of the series “The State of Things”, organized by the Office for Contemporary Art Norway (OCA).]. Retrieved from: <http://www.eipcp.net/transversal/1011/butler/en>.

Chouliaraki, L., & Stolic, T. (2017). Rethinking media responsibility in the refugee “crisis”: A visual typology of European news. *Media, Culture & Society*, 39(8), 1162–1177. <https://doi.org/10.1177/0163443717726163>.

Esposito, R. (2015). *Persons and things: From the body’s point of view*. Cambridge, England: Polity Press.

Frosh, P. (2011). Phatic morality: Television and the proper distance. *International Journal of Cultural Studies*, 14(4), 383–400. <https://doi.org/10.1177/1367877911403248>.

Habermas, J. (1979). *Communication and the evolution of society*. Boston, MA: Beacon Press.

Habermas, J. (1996). *Between facts and norms: Contribution to a discourse theory of law and democracy*. Cambridge, MA: The MIT Press.

Serafini, L. (2017). Beyond the person: Roberto Esposito and the body as “common good”. *Theory, Culture & Society*, 34(7–8), 215–228. <https://doi.org/10.1177/0263276416640081>.

Silverstone, R. (2002). Complicity and collusion in the mediation of everyday life. *New Literary History*, 33(4), 761–780. <https://doi.org/10.1353/nlh.2002.0045>.

Taylor, Ch. (1995). Liberal politics and the public sphere. In Ch. Taylor, *Philosophical Arguments* (2nd ed.) (pp. 257–288). Cambridge, MA: Harvard University Press.

van Dijk, T. A. (1991). *Racism and the press*. London, England: Routledge.

Матеріал отримано 02.04.2019

References

- Academy of Ukrainian Press (2019, March 27). *Political news monitoring. The results of news monitoring on the eve of the presidential election — March 2019* [Press release]. [In Ukrainian]. Retrieved from <http://www.aup.com.ua/rezultati-monitoringu-novin-napere/#respond>. [= Академія]
- Adey, P., Anderson, B., & Graham, S. (2015). Introduction. Governing emergencies: Beyond exceptionality. *Theory, Culture & Society*, 32(2), 3–17. <https://doi.org/10.1177/0263276414565719>.
- Agamben, G. (2011a). Form-of-life. [In Russian]. *Moscow Art Magazine*, 81. Retrieved from <http://moscowartmagazine.com/issue/16/article/217>. [= Агамбен 2011a]
- Agamben, G. (2011b). *Homo Sacer. Sovereign power and bare life*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Europe Publishing House. [= Агамбен 2011b]
- Arendt, H. (2000). *Vita activa oder Vom tätigen Leben*. [In Russian]. Saint Petersburg, Russian Federation: Aletheia Press. [= Арендт 2000]
- Beck, U., & Levy, D. (2013). Cosmopolitanized nations: Re-imagining collectivity in world risk society. *Theory, Culture & Society*, 30(2), 3–31. <https://doi.org/10.1177/0263276412457223>.
- Butler, J. (1993). *Bodies that matter: On the discursive limits of “sex”*. New York, NY: Routledge.
- Butler, J. (2011). *Bodies in alliance and the politics of the street* [Lecture held in Venice, on September 7, 2011, in the framework of the series “The State of Things”, organized by the Office for Contemporary Art Norway (OCA).]. Retrieved from: <http://www.eipcp.net/transversal/1011/butler/en>.
- Butler, J. (2018). *Notes toward a performative theory of assembly*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Ad Marginem. [= Батлер 2018]
- Bolz, N. (2011). *Das ABC der Medien*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Europe Publishing House [= Болц 2011]
- Chouliarakis, L., & Stolic, T. (2017). Rethinking media responsibility in the refugee “crisis”: A visual typology of European news. *Media, Culture & Society*, 39(8), 1162–1177. <https://doi.org/10.1177/0163443717726163>.
- Esposito, R. (2015). *Persons and things: From the body’s point of view*. Cambridge, England: Polity Press.
- Foucault, M. (2005). Lecture 11 (March 17, 1976). [In Russian]. In M. Foucault, *“Il faut défendre la société”. Cours au Collège de France, année 1975–1976* (pp. 253–278). Saint Petersburg, Russian Federation: Nauka Press. [= Фуко 2005]
- Frosh, P. (2011). Phatic morality: Television and the proper distance. *International Journal of Cultural Studies*, 14(4), 383–400. <https://doi.org/10.1177/1367877911403248>.
- Habermas, J. (1979). *Communication and the evolution of society*. Boston, MA: Beacon Press.
- Habermas, J. (1996). *Between facts and norms: Contribution to a discourse theory of law and democracy*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Habermas, J. (2006). Ein avantgardischer Spürsinn für Relevanzen. Was den Intellektuellen auszeichnet. [In Russian]. *The Inviolable Reserve*, 3(47). Retrieved from <http://magazines.russ.ru/nz/2006/47/ha2-pr.html>. [= Хабермас 2006]
- Kobylin, I. I. (2011). The source and singularity: G. Agamben and M. Foucault about the birth of biopower. [In Russian]. *Philosophy and Society*, 3(63), 171–183. [= Кобылин 2011]
- Kostenko, N. (2016). In a state of “emergency”: Cultural effects. [In Russian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 102–118. [= Костенко 2016]
- Kostenko, N., & Makeev, S. (1999). Elections and the media: Legalizing the public sphere. [In Russian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 78–92. [= Костенко 1999]

- Mouffe, Ch. (2004). Por um modelo agonístico de democracia. [In Russian]. *Logos*, 2(42), 180–197. [= Муфф 2004]
- Serafini, L. (2017). Beyond the person: Roberto Esposito and the body as “common good”. *Theory, Culture & Society*, 34(7–8), 215–228. <https://doi.org/10.1177/0263276416640081>.
- Silverstone, R. (2002). Complicity and collusion in the mediation of everyday life. *New Literary History*, 33(4), 761–780. <https://doi.org/10.1353/nlh.2002.0045>.
- Taylor, Ch. (1995). Liberal politics and the public sphere. In Ch. Taylor, *Philosophical Arguments* (2nd ed.) (pp. 257–288). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Theory&Practice, & V-A-C (n. d.). *We are breaking into pieces: Simon Sheikh on a “fragmented” public sphere*. [In Russian]. Retrieved from <https://special.theoryandpractice.ru/simon-sheikh>. [= Теории]
- van Dijk, T. A. (1991). *Racism and the press*. London, England: Routledge.
- Yudin, G. B. (2017). Book review: Habermas, J. (2016). *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. [In Russian]. *Philosophy, Journal of the Higher School of Economics*, 1(1), 123–133. <https://doi.org/10.17323/2587-8719-2017-I-1-123-133>. [= Юдин 2017]

Received 02.04.2019

НАТАЛІЯ КОСТЕНКО

Публічне і приватне: реконфігурація взаємодій у громадянському акті

Предмет дослідницького інтересу — рух соціологічної рефлексії в плані взаємодії публічних і приватних царин у соціальному, політичному та індивідуальному житті. У фокусі — граничні конструкти втілення публічності: насамперед, класичні моделі “простору появи” вільних громадян поліса (Г.Арендт) та публічної сфери, що організується комунікативною раціональністю (Ю.Габермас). Альтернативні зразки присутні в сучасних уявленнях про значущість у публічному просторі біологічного компонента в контексті біополітики (М.Фуко), “включеного виключення голого життя” (Дж.Агамбен), а також перформативності тілесного і лінгвістичного досвіду права в громадянських актах народних зборів (Дж.Батлер), де нівелюються встановлені відмінності між публічним і приватним та відбувається реконфігурація їх співвіднесеності.

З появою новітніх медіа публічна сфера модифікується структурно та сутнісно, і визначальна роль переходить до тілесної взаємодії людей із гаджетами онлайн-комунікацій, що миттєво зв’язують інформаційні мережі різними траєкторіями. Водночас стрімкий розвиток інформаційних технологій продукує особливі ризики контролю індустрії комунікації, залишаючи незахищеними та піддаючи деформації як публічні сфери, так і приватні території, а також змушуючи переосмислювати питання щодо конгруентності ідей транспарентності суспільств і безпеки.

Ключові слова: публічне, приватне, класичні моделі публічної сфери, деліберативна демократія, тілесний і лінгвістичний досвід права в народних зборах, інформаційні технології в сучасних версіях публічності

НАТАЛИЯ КОСТЕНКО

Публичное и приватное: реконфигурация взаимодействия в гражданском акте

Предмет исследовательского интереса — движение социологической рефлексии относительно взаимодействия публичных и частных областей в социальной, политической и

индивидуальной жизни. В фокусе — предельные конструкты воплощения публичности: прежде всего, классические модели “пространства появления” свободных граждан полиса (Х.Арендт) и публичной сферы, организуемой коммуникативной рациональностью (Ю.Хабермас). Альтернативные образцы присутствуют в современных представлениях о значимости в публичном пространстве биологического компонента в контексте биополитики (М.Фуко), “включенного исключения голой жизни” (Дж.Агамбен), а также перформативности телесного и лингвистического опыта права в гражданских актах народных собраний (Дж.Батлер), где нивелируются установленные различия между публичным и частным и происходит реконфигурация их соотношенности.

С подключением новейших медиа публичная сфера модифицируется структурно и сущностно, и определяющая роль переходит к телесному взаимодействию людей с гаджетами онлайн коммуникаций, мгновенно связывающих информационные сети разными траекториями. В то же время стремительное развитие информационных технологий продуцирует особые риски контроля индустрии коммуникации, оставляя незащищенными и подвергая деформации как публичные сферы, так и частные территории, а также побуждая переосмысливать вопрос относительно конгруэнтности идей транспарентности обществ и безопасности.

Ключевые слова: публичное, частное, классические модели публичной сферы, делиберативная демократия, телесный и лингвистический опыт права в народных собраниях, информационные технологии в современных версиях публичности

NATALIIA KOSTENKO

The public and the private: reconfiguring the interrelationship during a civil act

The subject matter of research interest here is the movement of sociological reflection concerning the interplay of public and private realms in social, political and individual life. The focus is on the boundary constructs embodying publicity, which are, first of all, classical models of the space of appearance for free citizens of the polis (H.Arendt) and the public sphere organised by communicative rationality (Ju.Habermas). Alternative patterns are present in modern ideas pertaining to the significance of biological component in public space in the context of biopolitics (M.Foucault), “inclusive exclusion of bare life” (G.Agamben), as well as performativity of corporeal and linguistic experience related to the right in civil acts such as popular assembly (J.Butler), where the established distinctions between the public and the private are levelled, and the interrelationship of these two realms becomes reconfigured.

Once the new media have come into play, both the structure and nature of the public sphere becomes modified. What assumes a decisive role is people’s physical interaction with online communication gadgets, which instantly connect information networks along various trajectories. However, the rapid development of information technology produces particular risks related to the control of communications industry, leaving both public and private realms unprotected and deforming them. This also urges us to rethink the issue of congruence of the two ideas such as transparency of societies and security.

Keywords: the public, the private, classical models of the public sphere, deliberative democracy, corporeal and linguistic experience of the right in public assembly, information technology in the state-of-the-art versions of publicity

Інклюзивна модернізація і суперечності ціннісних змін у країнах Східної Європи у 1990–2000-х роках¹

На початку 1990-х років майбутнє постсоціалістичних країн багато соціальних теоретиків розглядали в категоріях модернізації [Müller, 1992; Sztompka, 1993; Tiryakian, 1995]. Змістом такої модернізації мали стати зміни суспільних інститутів за зразком західного капіталістичного суспільства й адаптація до його економічних, політичних, правових та фінансових норм [Blokke, 2005]. Оптимістичний проєкт модернізації Східної Європи передбачав остаточну перемогу універсального ліберально-ринкового типу модерну. Задля цього “посткомуністичні суспільства” мусили “повернутися” до Європи (тобто до сучасного західного світу) [Штомпка, 1996]. Однак виявилось, що зробити це непросто, зокрема й тому, що “принаймні від XVI століття Східна Європа була й залишається економічно відсталою та маргінальною частиною Європейського континенту” [Janos, 1994: р. 3]. Теорія модернізації не змогла передбачити і пояснити появу гібридних форм капіталізму в постсоціалістичних суспільствах [Altwater, 1998]. Через глибоку економічну та суспільну кризу 1990-х років сама ідея модернізації була дискредитована для пострадянських країн [Karustin,

1

Коротший варіант цієї статті із назвою “Антиномії суспільства пізнього модерну: Східна Європа у небезпеці демодернізації (Antinomies of late modernity: Eastern Europe in peril of demodernization)” було опубліковано в журналі “Ideology and Politics Journal: Post-Soviet Transit and Demodernization” (2018, Issue 1 (9), pp.14–63).

2003]. Замість очікуваного “повернення” до “нормальних” форм і практик модерну [Sztompka, 1993] деякі з країн постсоціалістичного блоку пережили “безпрецедентну демодернізацію” індустриального суспільства ХХ століття, відкотившись (принаймні за деякими аспектами) у “домодерний” стан [Cohen, 2001].

Разом із тим, якщо порівняти шляхи розвитку колишніх соціалістичних суспільств Східної Європи, то можна помітити очевидні відмінності. Уже у 1990-х роках відбулося розмежування східноєвропейського регіону і траєкторій розвитку. Якщо Білорусь, Молдова та Україна були втягнені у пострадянське коло інтересів і впливу Росії, країни колишнього соціалістичного блоку й держави Балтії приєдналися до загальноєвропейського проекту. В результаті країни, залучені до процесу європейської інтеграції, швидше відновилися після занепаду 1990-х років і значно поліпшили докризовий показник Індексу людського розвитку 1990 року [Savelyev, 2011].

На тлі оформлення авторитарних режимів у Білорусі та Росії та політичної нестабільності в Молдові та Україні здавалося, що європейська інтеграція є ефективною стратегією для модернізації та розвитку постсоціалістичних суспільств Центральної та Східної Європи. Проте зростання впливу популістських сил, прихід до влади правих націоналістичних партій, обмеження функціонування демократичних інститутів і критичне ставлення до загальноєвропейського ліберального проекту в східноєвропейських країнах у 2010-х роках — усе це свідчить про суперечливість процесу модернізації навіть у країнах-членах ЄС. Виникає низка питань. Чи є релевантним концепт модернізації для регіону взагалі? Чи залишилася демодернізація пострадянських країн позаду в 1990-х роках? Нарешті, чи можемо ми розглядати модернізацію поза загрозою демодернізації?

У першій частині цієї статті я узагальнюю сучасні теоретичні інтерпретації модернізації й демонструю, що модернізація є перманентним, релятивним, нелінійним та антиномічним процесом, який необхідно розглядати лише в контексті демодернізації. У другій частині статті на підставі моделі модернізації Р.Інглгарта та К.Вельцеля [Welzel et al., 2003; Inglehart, Welzel, 2005; Inglehart, Welzel, 2010] і аналізу артегованих даних Європейського дослідження цінностей (EVS) та Всесвітнього дослідження цінностей (WVS) я показую, що в період 1990—2000-х років у східноєвропейських постсоціалістичних країнах одночасно відбувалися різноспрямовані процеси ціннісних змін. Ці протилежні зміни, що свідчать про тенденції модернізації й демодернізації, мали місце як у більш успішних країнах, що залучені до процесу європейської інтеграції, так і в пострадянських Білорусі, Україні та Росії.

Якщо поступове зростання матеріального благополуччя й відчуття екзистенційної безпеки загалом сприяють поширенню емансипаційних цінностей, що є передумовою модернізації політичних інститутів, то економічна скрута, неефективна соціальна політика і втрата впевненості серед різних верств населення є підґрунтям для посилення антимодерних ціннісних орієнтацій. Отже, загальний висновок дослідження полягає в тому, що процес модернізації може бути нерозривно пов’язаним із демодерніза-

цією. Саме такий погляд дасть змогу краще зрозуміти суперечливість розвитку регіону Східної Європи.

Соціологічна рефлексія антиномій модернізації у сучасному суспільстві

Найпоширеніше розуміння модернізації існує у двох варіантах: у “широкому” розумінні — як комплекс цивілізаційних “масштабних соціальних, економічних, політичних і культурних змін”, яким характеризувався перехід до особливого типу суспільства Нового часу [Martinelli, 2005: р. 8]. “Вузьке” значення модернізації — це комплекс “процесів, через які слаборозвинені суспільства або суспільства, що розвиваються, тобто різноманітні периферії світу, намагаються скоротити або подолати розрив, який відділяє їх від розвинених країн... в економічному зростанні, конкурентоспроможності на глобальному ринку і якості життя населення” [Martinelli, 2005: р. 25]. У сучасному глобальному світі модернізація також розглядається як “форма міжнародної конкуренції”, а не тільки як “цивілізаційні зміни” [Zhang, He, 2015].

Історично модернізація має три часові виміри: як первинний розвиток невеликої кількості найбільш розвинених суспільств, який розпочався індустріальною революцією та іншими кардинальними змінами в суспільствах північноатлантичного регіону; як багатоманітний процес, коли “менш розвинені суспільства наздоганяють” світових лідерів у взаємодії з ними; нарешті, як постійні спроби модернізованих суспільств “надати відповіді новим викликам на шляху інновацій і реформ” [Цаф, 1998: с. 14].

Отже, перебіг і результати модернізації дають змогу оцінити розвиток різних суспільств у порівняльному аспекті як ретроспективно, так і для пояснення та прогнозування співвідношення сил у глобальній світ-системі майбутнього. Формально модернізація зорієнтована на досягнення новітнього найсучаснішого стану (“*up-to-date*”), який лише можливий у цей час і в цьому місці [Harrison, 1988: р. 152]. Це надає можливість ранжувати суспільства, розташувати їх за певною шкалою [Giddens, 1984: р. 232].

Разом із тим модернізація вказує на певний ціннісний орієнтир. Проведений у попередніх публікаціях аналіз засвідчив, що соціальне включення (інклюзивність) є сутнісною характеристикою модерну, що відображає основу його соціальної організації [Савельєв, 2015; Савельєв, 2017]. Ідеологія і практика суспільства модерну ґрунтувалися на принципах рівності можливостей, розширення індивідуальної свободи, універсальної раціональності й ефективності. Серед інноваційних змін в соціальних інститутах і когнітивних структурах (зокрема, сприйнятті часу та поступу суспільства) важливою особливістю модерну було заміщення аскриптивних статусів, мотивів, практик соціокультурними системами, зорієнтованими на досягнення і мобільність [Lerner, 1968; Deutsch, 1961; Inkeles, 1974].

Саме починаючи з Нового часу формувалося суспільство із новою соціальною структурою, акцентованою соціальною мобільністю та прискореним розвитком, суспільство, в якому корпоративна ізольованість соціальних груп була кардинально зменшена, ба навіть зруйнована. Виникла висо-

коефективна система виробництва знання — сучасна наука, що стала невіддільною частиною та виробничою силою індустріального суспільства. Емансипаційний “проект” модерну нерозривно пов’язаний із раціоналізмом, “розчаклуванням”, переконанням у принциповій можливості пізнати об’єктивний світ, вірою в силу науки, нестримним бажанням людини “інструментально опанувати світ” [Habermas, 2003: p. 10].

Розчаклування світу зробило навколишнє середовище, людську діяльність і соціальні взаємодії прозорими. Практики суспільства модерну, що спираються на принципи універсальної раціональності, ефективності, розрахунку й передбачуваності, набули завершеного втілення у таких відомих формах організації та процесах, які були тавровані Дж.Ритцером терміном *макдоналдизація* [Ritzer, 2000]. Ідеться про суспільство, де почали втрачати актуальність традиційні аскриптивні ознаки, за якими соціальні групи розрізняються між собою. Найважливішим було зменшення бар’єрів між конфесіями, спочатку — всередині християнства, а з часом — і за його межами [Parsons, 1971]. Це дало змогу інтегрувати певні групи, насамперед в економічній сфері.

Проте розвиток суспільства модерну заперечував його фундаментальні засади. Його ідеали виявилися далекими від реальності [Хабермас, 2003]. Емансипація призвела до несподіваних загроз для досягнення свободи людиною [Bauman, 2000]. На тлі емансипаційних процесів в Європі було побудовано ефективну й витончену систему контролю, дисципліни та ексклюзії [Foucault, 1965; Foucault, 1978; Wagner, 1994]. Філософія постмодерну заперечила новоевропейський ідеал об’єктивного універсального знання, поклавши край пануванню метанаративів і постулювавши множинність інтерпретацій. Як наслідок утворився епістемологічно-культурний плюралізм і посилювався вплив так званих локальних систем знання.

Емансипаційну й раціональну сутність модерну та модернізації, яка живила просвітницький ідеал, не можна зрозуміти поза укоріненими в ній антиноміями та “лініями напруження”, серед яких розбіжність тотальності й плюралістичного бачення цінностей, дилеми “звільнення”, “майбутності” та “ворожості” безособових суспільних інститутів, антиномії “рефлексії і дії”, автономності індивіда і суспільних обмежень, “вимірів людського існування”, напруження між правами індивідів і колективним інтересом, захист “прав від наявних центрів влади” [Бергер, 1990; Eisenstadt, 2010; Touraine, 2009].

Ускладнення соціальних систем та когнітивних моделей призвело, за словами Ю.Габермаса, до “нової непрозорості” [Хабермас, 2003]. На тлі глобалізації у другій половині XX століття відбулися піднесення мультикультуралізму і ревіталізація домодерних традиційних форм, зокрема релігійних. У сучасному світі дедалі більше акцентується те, що розрізняє, розділяє, увиразнює унікальність та відмінність від інших. Релігія, конфесійна та етнічна належність, мовні та культурні особливості використовуються для підкріплення ідентифікації, а також як політичний інструмент. У результаті “глобалізація водночас є чинником і проявом як культурної гомогенності, так і культурної гетерогенності” [Robertson, 1992: p. 173]. Парадоксальним чином раціональні системи призводять до дегуманізації, втрачаю-

чи сенс, і “невідворотно генерують ірраціональності, які обмежують, а в кінцевому підсумку загрожують їхнім раціональним засадам і, можливо, підривають їх” [Ritzer, 2000: p. 16, 123].

Таким чином, модернізація є *антиномічним і нелінійним* процесом. Соціальні й культурні форми модерну пропонують емансипаційний орієнтир, але мають тенденцію до самозаперечення [Foucault, 1965; Wagner, 1994; Bauman, 2000; Хабермас, 2003; Touraine, 2009].

Тому, всупереч уявленням класичної теорії модернізації, цей процес не є кумулятивним, а життєві шанси і спроможність вибору людини, збільшувані в результаті модернізації, перебувають під постійною загрозою й тиском обмежень. Здобутки технічного й наукового прогресу є більш стійкими, але псевдоморфоз, тоталітаризм і демодернізація є невіддільними складовими суспільства модерну [Savelyev, 2013]. Радше можна говорити про постійне балансування модерну і антимодерну (в тому числі архаїки) у житті сучасних суспільств: фундаменталізм, етноцентризм, ксенофобія, нетерпимість існують навіть у найрозвиненіших країнах.

Утім, це не заперечує того факту, що сутність модернізації є передусім емансипаційною. Саме за доби модерну формулюється специфічна ідея свободи та прав людини, створюються і стають доступними ресурси для їх забезпечення. Модернізація може забезпечити як свободу від “бар’єрів та обмежень”, так і “розширення поля діяльності” соціальних агентів [Штомпка, 1996: с. 52]. Через “розширення свободи” підвищується спроможність людей у здійсненні ними вибору і, відповідно, уможливується покращення якості життя [Sen, 1999].

Проте це не означає суто односторонній доступ соціальних агентів до ресурсів та отримання ними дедалі нових можливостей. Емансипаційна сутність модернізації аж ніяк не зводиться до постійного й нескінченного збільшення споживання та підвищення стандартів життя (хоча вони є її важливими ознаками). Тим паче її не можна ототожнювати з формуванням споживацького ставлення до світу й суспільства. Справжня модернізація, спрямована на наділення людини більшим ступенем свободи, тобто зростання ролі людського вибору (як індивідуального, так і колективного), супроводжується — на тлі підвищення якості життя — одночасним збільшенням для сучасної людини “тягаря” вибору і відповідальності за нього [Бергер, 1990].

Таким чином, якщо зосередитися на соціокультурній сутності модернізації, то можна дійти висновку, що антиномії модерну та наявні дисфункції сучасного суспільства тією чи іншою мірою пов’язані із зазначеним процесом емансипації, відповідною трансформацією домодерного світосприйняття та взаємодією з ним модерних форм.

Ключове “напруження” проекту модерну полягає в *діалектиці емансипації*, що передбачає усвідомлення відповідальності своєї свободи в контексті прав і свобод іншого. Адже емансипація має ціну, і, як правило, поряд зі сторонами, що здобувають, є сторони, що програють. Модерна автономність індивідів і можливості для самореалізації супроводжуються примусом та ексклюзивом, а колективні права загрожують індивідуальній свободі та спроможності вибору [Wagner, 1994; Bauman, 2000].

Зазначена суперечність є вирішальною для розуміння сутності суспільства модерну і діалектики його розвитку. Тому ключовими аспектами є *способи розв'язання цієї суперечності; його інституціональне забезпечення, що гарантує дотримання певної процедури; ціннісний контекст, що визначає ставлення і мотивації соціальних агентів, їхні позиції, ресурси й компетенції*.

Отже, модернізація будь-якого суспільства є *напруженим і суперечливим* процесом. Було б помилкою розглядати її суто раціоналістично як своєрідний “бізнес-план” політичних та економічних еліт. Модернізація не лише забезпечує економічне зростання і підвищення якості життя, а й невідвратно продукує виклики через свою антиномічність та конфронтацію з антимодерними інституціональними практиками і пластами культури. Тому важливо з'ясувати місце та наслідки останніх у сучасному суспільстві, а також оцінити баланс модерних і архаїчних елементів суспільної свідомості. Це сприятиме виявленню соціокультурних ризиків процесу модернізації, а в перспективі — встановленню зв'язку її соціокультурних вимірів з економічним розвитком.

Слід зазначити, що антиномії та “лінії напруги” модернізації не можуть бути остаточно усунені. Виклики і суперечності емансипаційного проекту модерну потребують оновлених і актуальних відповідей. Тому модернізацію “не можна зупинити” — вона є “неперервною” й “ніколи не завершується” [Bauman, 2000: р. 28]. Соціальні інститути та культура сучасного суспільства мають специфічну часову орієнтацію досягнення “відкритого майбутнього” [Therborn, 2003].

Відповідно, перехід до “типу суспільства Нового часу”, так само як і подолання відставання менш розвинених суспільств від більш розвинених [Martinelli, 2005] насправді не є одноразовими подіями. Модернізація не приводить і не може привести до завершеного певного стану. Це відкритий і *перманентний* процес. Таким чином, модернізація є актуальною не лише для країн, що розвиваються, а й для розвинених країн, що є світовими лідерами і намагаються “випередити одна одну”, досягти та утримати високий рівень розвитку [Zhang, He, 2015]. Модернізація як постійна спрямованість на нескінченне оновлення є способом існування суспільства модерну [Bauman, 2000: 28].

Крім того, що процес модернізації є нелінійним, антиномічним і перманентним, він також є *релятивним*.

По-перше, модернізація відбувається стосовно певних орієнтирів у взаємопов'язаному і структурованому світі, де існують країни ядра, напівпериферії та периферії і точиться асиметрична конкуренція [Wallerstein, 2000]. Тому модернізація часто супроводжується несправедливим перерозподілом ресурсів, домінуванням, створенням систем гегемонії та, іноді, військовою агресією. Пришвидження модернізації в історичній перспективі відбувалося за рахунок використання переваг і залучення зовнішніх ресурсів (які, відповідно, ставали втратами для іншої сторони), що поглиблювало відмінності суспільств, які перебували на різних етапах модернізації.

По-друге, структури та практики модерну завжди відтворюються у протистоянні з “немодерними” або “домодерними” (традиційними та архаїчними) практиками. Останні нікуди не зникають на шляху “соціального про-

гресу” [Eisenstadt, 2010]. Якщо у класичній модернізаційній теорії модерн жорстко протиставляли традиції, то згодом дослідження довели, що суспільство модерну є складнішим та суперечливим і що традиція є його невіддільною складовою [Bendix, 1977]. Власне зміст різноманітних процесів модернізації має сенс лише стосовно інших протилежних, “немодерних” структур і суспільств (або домодерних, або таких, що втрачають характеристики модерності).

Первинна модернізація відбувалася локалізовано у північноатлантичному регіоні через утворення національних економік і політичних націй Вестфальської системи, але в постійній взаємодії більш розвинених суспільств із менш розвиненими. Згодом модернізація набула глобального масштабу через постійну конкуренцію, в якій суспільства, що просунулися далі на шляху модернізації, отримували більші переваги, втілювані в економічне, політичне й культурне домінування.

Релятивність модернізації є вкрай важливою для її розуміння. Ідеться не тільки про неадекватність дискретного протиставлення “модерний — немодерний” і натомість застосування континуальної шкали “відносно модернізовані — відносно немодернізовані суспільства” [Levy, 1996: р. 742]; а про те, що сама модернізація *може відбуватися лише на тлі та у взаємодії* зі старими структурами, практиками, інститутами, коли під час такої взаємодії утворюються різноманітні конфігурації. Так само, якщо за одиницю аналізу взяти суспільство, де більш модернізовані суспільства протистоять тим, де процеси модернізації ще не почалися або відбуваються уповільнено й ускладнюються місцевими умовами. На міжнародному рівні модернізація завжди відбувається у взаємодії держав та інших потужних акторів.

В останні десятиліття глобалізація, що значно прискорила модернізацію й залучила (часто імперативно) периферійні суспільства та інертні й консервативні верстви населення, водночас спровокувала жорстку антимодернізаційну відповідь. На сьогодні в багатьох країнах світу особливо загострюється виклик з боку антимодерну і відбувається в різних формах відродження архаїчних практик — від “ісламської держави” до піднесення правонаціоналістичних політичних рухів та захисників “традиційних цінностей”. В Україні ці процеси також проходять болісно і трагічно, втілюючись у громадянському протистоянні, збройному конфлікті та військовій агресії, що загрожує самому існуванню її державності та незалежності. Самопроголошені “народні республіки” — це не просто сепаратистські анклав, а й химерні відповіді з боку антимодерну [Медведев, 2014].

Якщо ключовими соціокультурними характеристиками суспільства пізнього модерну є емансипаційні, постматеріалістичні цінності, наявність раціональної комунікації, кооперативна поведінка, толерантність і готовність до включення інших, то архаїка сьогодні постає через ірраціональні міфи та стереотипи, закритість для раціональної аргументації, розділення суспільства, протиставлення “своїх і чужих”, нетолерантність та неприйняття іншого.

У цьому контексті інтенсифікації суперечностей модерну у глобальному світі проблематика *інклюзивного виміру* модернізації набуває особливого

значення. Ще класична теорія модернізації, споріднена з підходом Т.Парсонса, привернула увагу до мобілізаційних процесів сучасного суспільства [Lerner, 1968; Deutsch, 1961; Inkeles, 1974]. Адже суспільство модерну створило кардинально більше принципово нових досяжних можливостей, статусів і, відповідно, станів соціального включення. Зростання соціальної мобільності [Lipset, Bendix, 1959], “залучення до суспільного життя” [Штомпка, 1996: с. 53], “мобілізація потреб та домагань” людей [Dahrendorf, 1992: р. 16] є сутнісними характеристиками модерну. Ці характеристики відображаються, по-перше, в інституціональному аспекті соціального включення [Acemoglu, 2012]; по-друге, в аспекті агентності як участі людей в основних інститутах суспільства, завдяки якій забезпечується життєздатність останніх [Lerner, 1968: р. 393]. Тому суспільство модерну є “суспільством участі” [Lerner, 1968: р. 393], суспільством громадян, які формують національну державу [Bendix, 1977: р. 89–90].

Тривалий час процеси соціального включення відбувались через набуття громадянства і поширення прав [Parsons, 1971]. Проте водночас із включенням дискримінованих груп виникали нові загрози й механізми ексклюзії. Звичні атрибути пізнього модерну — економічне зростання, прогрес науки й техніки, громадянські права та розгалужена система соціального забезпечення — не гарантують незворотності модернізаційних змін. Навіть у розвинених суспільствах спостерігається поглиблення розриву між окремими центрами, де зосереджуються індустрії високих технологій, і периферійними регіонами [Hyytiäinen-Alestalo, 2001], збільшується нерівність розподілу доходів [Piketty, 2014]. Це супроводжується зниженням толерантності й готовності до включення інших, посиленням правопопулістських політичних сил, зменшенням довіри до демократичних інститутів, порушенням раціональної суспільної комунікації, зокрема через поширення “фейкових новин”, “альтернативних фактів” і конспірологічних теорій.

Якщо за доби раннього модерну першочерговим завданням для різних соціальних груп було *здобуття прав* [Parsons, 1971], то на сучасному етапі актуалізуються *мотиви та вміння людей використовувати свої права*, а інклюзивність є результатом участі саме активних, відповідальних і компетентних соціальних агентів, які є носіями емансипаційних цінностей і рушієм процесу модернізації.

Отже, наявні теоретичні підходи визначають модернізацію як нелінійний, антиномічний, перманентний і релятивний процес, у якому на різних рівнях відбувається постійне протистояння з антимодерними практиками. Посилення останніх за певних умов може призводити до демодернізації.

Постсоціалістичні країни Східної Європи виявилися особливо вразливими перед загрозою демодернізації через спадок форсованої комуністичної модернізації та негативний вплив глобальної конкуренції. У наступній частині статті ми маємо показати, що пострадянські країни та деякі із залучених до європейського інтеграційного проекту у 1990–2000-х роках мали схожі патерни поєднання елементів модернізації та демодернізації.

Суперечності формування емансипаційних цінностей у країнах Східної Європи

Для розуміння фундаментальних засад процесів модернізації у східноєвропейських країнах необхідно виявити характер та тенденції змін ціннісних орієнтацій населення. Сучасні дослідження демонструють, що характеристики соціальних інститутів визначають успішність країни в аспектах економічного зростання та політичної ефективності [North et al., 2009; Acemoglu, Robinson, 2012]. Разом із тим порівняльні дослідження Р.Інглгарта, К.Вельцеля, Г.-Д.Клінгемана та інших доводять, що саме зміни ціннісних орієнтацій (соціокультурна складова модернізації) передують інституціональним змінам [Welzel et al., 2003; Inglehart, Welzel, 2005; Inglehart, Welzel, 2010; Welzel et al., 2012]. Отже, було розроблено теоретичну модель модернізації, в якій поєднано економічний, інституціональний і ціннісно-культурний рівні та продемонстровано роль поширення емансипаційних (постматеріалістичних) цінностей у процесі модернізації [Welzel et al., 2003]. Модель передбачає збільшення можливостей вибору людини на підставі: 1) індивідуальних ресурсів, які забезпечують вибір людини; 2) цінностей, які визначають і мотивують вибір людини; 3) політичних та правових інститутів, які гарантують цей вибір [Welzel et al., 2003: p. 346].

У моделі увагу зосереджено, по-перше, на зміні цінностей, зокрема поширенні емансипаційних цінностей унаслідок збільшення економічних (матеріальних) ресурсів індивідів; по-друге, на впливі емансипаційних цінностей на формування ефективних демократичних інститутів [Inglehart, Welzel, 2010]. Ефективні інститути, своєю чергою, сприяють економічному зростанню. Така багаторівнева модель є більш складним концептуальним продовженням популярної у 1960-х роках моделі модернізації, згідно з якою економічний розвиток, зокрема зростання рівня доходу на душу населення, сприяє розвитку демократичних інститутів [Lipset, Bendix, 1959]. Варіантом багаторівневої моделі є також теорія впливу економічного зростання та участі індивідів у процесах економічної модернізації на зміни на рівні особистості: цінності, ставлення та поведінку [Inkeles, Smith, 1974].

Хоча економічне зростання відбувається в різних країнах нерівномірно, саме по собі воно є загальним процесом, що приводить до подібних результатів — збільшення доходів і рівня життя населення. Тому Р.Інглгарт, К.Вельцель та їхні колеги стверджують, що модернізація довела свою універсальність: економічний розвиток і пов'язане з ним відчуття безпеки зумовлюють зміни в цінностях, що, своєю чергою, визначає піднесення демократичних інститутів [Welzel et al., 2003; Inglehart, Welzel, 2005; Inglehart, Welzel, 2010; Welzel et al., 2012].

Емпіричні дані опитувань Всесвітнього дослідження цінностей (WVS) у 52 країнах показують, що зростання екзистенційної безпеки соціальних агентів (на економічному підґрунті) зумовлює зміни в їхніх ціннісних орієнтаціях: від традиційних до секулярно-раціоналістичних і від цінностей виживання до цінностей самовираження. Такий ціннісний зсув корелює зі

зміною рівня демократії: від середини 1980-х до середини 1990-х цей чинник пояснює понад половину варіації змінної рівня демократії ($R^2 = 0,517$) [Inglehart, Welzel, 2010: p. 561–562].

Емансипаційні ціннісні орієнтації в контексті фундаментальних властивостей суспільства модерну, розглянуті вище, забезпечують як свободу та умови для творчості соціальних агентів, так і толерантне ставлення та готовність до включення інших.

Відповідно до розробленої методології індикатором для вимірювання емансипаційних цінностей є постматеріалістичні пріоритети індивідів над матеріалістичними при виборі альтернатив відповідей на чотири запитання [Inglehart, Welzel, 2005]. Кожному вибору респондента приписують числове значення, і в результаті розраховують індекс за трибальною шкалою від 1 до 3, де 1 — це матеріалістичні ціннісні орієнтації, а 3 — постматеріалістичні орієнтації. Хоча різні автори застосовують різну термінологію, говорячи про “ліберальні”, “постматеріалістичні”, “антропоцентричні” цінності або “цінності самовираження”, проте всі ці теорії описують єдиний процес заміни “традиційних конформних цінностей, що підпорядковують людську автономію дисципліні спільноти, ... цінностями, що вивільняють і роблять акцент на виборі людини ... процесі як емансипаційній зміні цінностей” [Welzel et al., 2003: p. 342].

Для пояснення механізму поширення емансипаційних цінностей у суспільстві Р.Інглгарт також висунув “гіпотезу соціалізації” (*socialization hypothesis*) [Inglehart, 1990]. Згідно з цією гіпотезою, цінності дорослої людини відображають соціальні та матеріальні умови процесу її соціалізації. Тому власний досвід молодості, “формувальних років” і відчуття економічної та фізичної (екзистенційної) безпеки визначають головні ціннісні пріоритети на довгі роки дорослого життя. Звідси зростання відчуття екзистенційної безпеки у другій половині XX століття призвело до “міжпоколінного ціннісного зсуву” у багатьох розвинених країнах [Inglehart, 1990].

Дескриптивний аналіз емансипаційних цінностей за даними Європейського дослідження цінностей (EVS) 2008–2010 років (4-та хвиля) демонструє, що на національному рівні вони менш поширені у східноєвропейських країнах, ніж у західноєвропейських (див. табл. 1).

Відповідно до моделі модернізації, цілком очікувано, що більш заможні суспільства мають більшу кількість постматеріалістів, орієнтованих на емансипаційні цінності. Проте із цієї тенденції є винятки. Росія має ВВП на душу населення, що дорівнює або перевищує рівень багатьох країн Східної Європи, але значно поступається їм за індексом емансипаційних цінностей. Ірландія має показник ВВП на душу населення вищий за більшість країн, проте за показником поширення емансипаційних цінностей вона близька до середньоєвропейського значення і за ним подібна до Словаччини.

Ті пострадянські країни, що не залучені до європейського інтеграційного проекту, мають найнижчий рівень поширення емансипаційних цінностей. Поруч з ними за цим показником Болгарія, Румунія, Боснія і Португалія.

Таблиця 1

Емансипаційні цінності у 35 європейських країнах, 2008–2010

Країна	Середнє значення	Стандартне відхилення
Росія	1,43	0,52
Молдова	1,53	0,59
Україна	1,54	0,54
Болгарія	1,60	0,53
Португалія	1,60	0,55
Боснія і Герцеговина	1,60	0,56
Білорусь	1,63	0,60
Румунія	1,65	0,55
Польща	1,71	0,59
Албанія	1,72	0,59
Туреччина	1,72	0,56
Словаччина	1,72	0,59
Ірландія	1,72	0,60
Естонія	1,75	0,55
Угорщина	1,75	0,59
Литва	1,76	0,52
Латвія	1,76	0,57
Іспанія	1,78	0,60
Чеська Республіка	1,80	0,61
Хорватія	1,81	0,56
Австрія	1,86	0,62
Франція	1,87	0,64
Греція	1,88	0,65
Швейцарія	1,90	0,65
Словенія	1,92	0,59
Ісландія	1,99	0,60
Фінляндія	1,99	0,68
Німеччина	2,00	0,62
Італія	2,01	0,64
Бельгія	2,01	0,64
Норвегія	2,06	0,50
Нідерланди	2,08	0,61
Данія	2,08	0,50
Велика Британія	2,08	0,63
Швеція	2,13	0,53

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Середні значення шкали від 1 — матеріалістичні орієнтації, до 3 — постматеріалістичні орієнтації.

Найвище значення з усіх постсоціалістичних країн має Словенія, яка належить до групи розвинених країн разом зі Швейцарією, Грецією, Францією та Австрією. Лідерами на континенті є скандинавські країни, Велика Британія та Нідерланди.

В усіх східноєвропейських країнах, крім Словенії та Чеської Республіки, кількість людей, що поділяють модернізаційні постматеріалістичні орієнтації, є незначною. Найменше їх в Україні (2,0%) та Росії (1,0%), а також у Болгарії (2,1%), що є найбіднішою країною ЄС. Відповідно, найбільша кількість осіб із матеріалістичними пріоритетами, що не сприяють модернізації, у Росії (майже 60%), Молдові (більш як 50%) та Україні (близько 48%) і є значно вищою за рівень інших країн регіону Східної Європи, що є членами ЄС, за винятком Болгарії.

Динаміка ціннісних змін від середини 1990-х до кінця 2000-х років у східноєвропейських суспільствах за даними 3-ї хвилі Всесвітнього дослідження цінностей (WVS) та 4-ї хвилі Європейського дослідження цінностей (EVS) свідчить, що частка людей, котрі поділяють постматеріалістичні пріоритети, у східноєвропейських країнах, охоплених аналізом, крім Болгарії і Латвії, значимо не змінилася (див. табл. 2).

Таблиця 2

**Динаміка емансипаційних цінностей у східноєвропейських країнах
(2008 рік порівняно із 1995–1997 роками), %**

Країна	Зміна частки матеріалістів, %	Зміна частки постматеріалістів, %
Білорусь	-4,8	1,3
Болгарія	-10,4	-2,1
Чеська Республіка	-0,8	1,2
Естонія	-9,3	0,6
Латвія	-5,5	2,4
Литва	-16,2	0,6
Молдова	-5,1	1,9
Польща	-4,0	1,6
Румунія	-8,0	-0,6
Російська Федерація	2,9	-0,6
Словаччина	-10,5	0,8
Словенія	1,7	0,1
Україна	-6,0	-0,6

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File; WVS (2009). World Value Survey 1981–2008 official aggregate.

Значимі зміни вирізняє жирним шрифтом.

Натомість кількість осіб із суто матеріалістичними орієнтаціями за цей час суттєво знизилась у країнах регіону, крім Словенії та Чеської Республіки. Хоча саме останні дві країни є лідерами у Східній Європі за поши-

реністю емансипаційних цінностей. Але в них підґрунтя для модернізації не збільшилося.

Лише в Росії за цей період відбулося значиме помірне зростання групи матеріалістів (2,9%). Причому з 2000 до 2008 року через сприятливу світову кон'юнктуру в цій країні відбувався істотний економічний підйом і збільшувався добробут широких верств населення. На противагу цьому в інших пострадянських країнах кількість матеріалістів суттєво скоротилася, зокрема, в Україні — на 6,0%, Молдові — на 5,1%, Естонії — на 9,3%, Латвії — на 5,5%, а в Литві — на 16,2 %. Таким чином, в охоплених аналізом постсоціалістичних країнах, крім Росії, не можна встановити ціннісний тренд демодернізації у період із середини 1990-х до кінця 2000-х років. Загалом для регіону є характерними часткові ціннісні зміни, які полягали у зменшенні поширення матеріалістичних пріоритетів на тлі постійного рівня постматеріалістичних. Тобто в більшості постсоціалістичних країн склалися ціннісні передумови для модернізації, хоча це відбувалося вкрай повільно і тенденція була достатньо слабкою.

Разом із тим усі постсоціалістичні країни, хоча й різною мірою, пережили глибоку соціально-економічну кризу 1990-х років. Ті країни Центральної та Східної Європи, які стали членами ЄС у 2004-му (EU8), не тільки подолали наслідки трансформаційної кризи до середини 2000-х років, а й скоротили своє відставання від більш розвинених країн за показником Індексу людського розвитку [Human Development Report, 2007].

Хоча значення цього індексу зросло впродовж відповідного періоду у найбільш розвинених країнах (зокрема у США — на 3,5%, що є підставою для порівняння), у більшості постсоціалістичних країн, незважаючи на різке падіння у першій половині 1990-х років, загалом за цей час індекс перевищив це значення. Найбільше скорочення розриву продемонстрували Словенія і Польща (по 3,8% за Індексом людського розвитку порівняно зі США), а серед пострадянських суспільств — Латвія (2,4%) [Savelyev, 2011]. Болгарія та Румунія також скоротили своє відставання, але менш суттєво — на 0,3 і 0,9% відповідно. За той же час Індекс людського розвитку Білорусі, Молдови, України та Росії знизився щодо підстави порівняння (значення США) в середньому на -4,3% (-1,4% — у Білорусі, -6,1% — у Молдові, -5,2% — в Україні) [Savelyev, 2011].

Згідно з моделлю модернізації слід очікувати, що різні темпи економічного зростання, збільшення матеріального добробуту і показників якості життя мають по-різному впливати на формування емансипаційних цінностей [Inglehart, Welzel, 2010]. Проте наявні дані вказують на те, що, незважаючи на суттєві відмінності у соціально-економічному розвитку, в більшості країн Центральної та Східної Європи, які стали членами ЄС, з одного боку, і в Білорусі, Молдові та Україні — з іншого, формування емансипаційних цінностей відбувалося у схожий спосіб. Понад те, у найбільш успішних постсоціалістичних країнах регіону — Словенії та Чеській Республіці — не помітно проявів модернізаційних ціннісних змін (див. табл. 2). Лише стосовно Росії і, частково, Болгарії можна визначити ціннісний аспект демодернізації.

Нашою гіпотезою, яка пояснює ці розбіжності, є припущення, що у значущий період докорінних суспільних трансформацій 1990–2000-х років у східноєвропейських постсоціалістичних країнах одночасно відбувалися різноспрямовані процеси ціннісних змін. Унаслідок кризи 1990-х років несприятлива соціально-економічна ситуація призвела до посилення матеріалістичних антимодерних ціннісних орієнтацій. Це можна вважати свідченням фундаментальних процесів демодернізації постсоціалістичних суспільств. Разом із тим тенденція формування емансипаційних цінностей збереглася в деяких країнах завдяки механізму соціалізації попереднього соціалістичного періоду, коли панувало відчуття особистої безпеки. Вікові когорти, які проходили соціалізацію в той період, досягали дорослого життя впродовж 1990–2000-х років. Це підтримувало потенціал модернізації попри несприятливу соціально-економічну ситуацію. Таке поєднання двох механізмів пояснює суперечливу картину ціннісних змін у східноєвропейських країнах.

Єдиний реалістичний засіб перевірки цієї гіпотези — це проведення когортного аналізу і диференціація ефектів соціально-економічної кризи та соціалізації у ціннісних змінах. Оскільки соціальні зміни складаються з різних компонентів, а саме з відносно незалежних ефектів віку, історичного періоду та характеристик когорт (*age-period-cohort, APC*), то їх розмежування дає змогу виявити особливості соціокультурних трансформацій постсоціалістичних суспільств [Savelyev, 2016].

Для виконання поставленого завдання необхідно подолати обмеження дескриптивного аналізу розподілу ціннісних пріоритетів за окремими віковими когортами і застосувати метод лінійної декомпозиції тренду із застосуванням регресії [Firebaugh, 1989]. Цей метод допомагає ідентифікувати компоненти соціальних змін у межах когортного аналізу та виявити приховані відмінності в процесі змін цінностей, виходячи зі статистичної об'єктивної оцінки параметрів моделі множинної регресії — відмінностей усередині вікових когорт та між ними за певний період.

Інакше кажучи, така лінійна декомпозиція забезпечує ортогональне розмежування *контекстуального компоненту історичного періоду* і *демографічного компоненту зміни поколінь* у популяції. Проте це має сенс тільки у тому разі, коли дослідник фокусується лише на двох ефектах соціальних змін (із трикомпонентного комплексу *APC*), а третім ефектом можна знехтувати. Як правило, таким може бути компонент вікових змін [Alwin, McCammon, 2003].

Саме такий спосіб з використанням моделі лінійної регресії був розроблений Г.Фаєрбау [Firebaugh, 1989]. Він ґрунтується на припущенні, що вік не справляє окремого значного ефекту для деяких ознак, тобто існує стабільність індивідуальних відмінностей упродовж життя. Тоді інтеркогортний компонент (*the between-cohort component*) інтерпретується як показник заміщення поколінь (змін у популяції), а інтракогортний компонент (*the within-cohort component*) інтерпретується як прояв контекстуальних чинників або ефекту впливу історичного періоду [Alwin, McCammon, 2003].

У нашому випадку дослідження емансипаційних цінностей є виправданим використанням методу лінійної декомпозиції, а результати можуть бути

добре проінтерпретовані, оскільки відмінності між віковими когортами є опосередкованим показником (проксі-змінною) для процесу соціалізації. Відмінні та спільні риси, що є результатом соціалізації, протистоять (є ортогональними) іншим характеристикам, що зумовлені спільними для всіх когорт контекстуальними чинниками [Savelyev, 2015].

Оскільки рівень освіти може бути важливим чинником ціннісних пріоритетів, а в сучасних європейських суспільствах молоді когорти більш освічені, ніж старші вікові групи, то для отримання валідних оцінок та обґрунтованого висновку в моделі лінійної декомпозиції потрібно контролювати вплив освіти на цільову змінну.

Аналіз був проведений для 13 постсоціалістичних країн (включно з Білоруссю, Молдовою, Україною та Росією), для яких наявні дані Європейського та Всесвітнього дослідження цінностей (EVS/WVS), що були агреговані.

Змінними, що включені до статистичної моделі, є емансипаційні ціннісні орієнтації респондентів (бінарна цільова змінна) та три чинники: рік народження респондентів, рік проведення дослідження, рівень освіти респондента (порядкова категоріальна змінна). Щоб перевірити дослідницьку гіпотезу, моделі регресії оцінюються окремо для кожної країни на підставі лонгітюдних даних, що охоплюють чотири точки вимірювання в період від 1995 до 2009 року.

Перевагою індексу емансипаційних цінностей, що визначається за чотирма запитаннями, є те, що його застосовують у всіх хвилях Європейського та Всесвітнього дослідження цінностей. Тому він дає змогу використати максимальну кількість даних і порівнювати різні країни, оскільки замість квазіметричної шкали на виході респондентів розподіляють на групи, що поділяють матеріалістичні, постматеріалістичні або змішані орієнтації.

Зіставлення часток респондентів зберігає змістовність і коректність інтерпретації результатів. Проте в цьому випадку залежна змінна є категоріальною, тому для статистичного моделювання потрібно використовувати логістичну регресію.

Таким чином, рівняння для нашої моделі декомпозиції тренду набуває такої форми бінарної логістичної регресії із двома варіантами залежних змінних: “належність до групи, що поділяє постматеріалістичні пріоритети” та “належність до групи, що поділяє матеріалістичні пріоритети” з альтернативами “так” або “ні” для кожного варіанта:

$$P(y) = 1 / (1 + \exp(-(b_0 + b_1 \text{період} + b_2 \text{когорта} + b_3 \text{освіта} + \epsilon))),$$

де $P(y)$ — імовірність належності до групи постматеріалістів (або до групи матеріалістів у разі іншого варіанта моделі), b_0 — це логарифм шансів належності до групи без факторів у моделі, b_1 — логарифм співвідношення шансів належності до групи зі зміною року вимірювання (інтракогортний компонент моделі), b_2 — логарифм співвідношення шансів належності до групи зі зміною року народження (інтеркогортний компонент моделі), b_3 — логарифм співвідношення шансів належності до групи зі зміною рівня освіти, ϵ — стохастична похибка.

Інтерпретація моделі декомпозиції обмежується оцінкою статистичної значимості коефіцієнтів і визначенням напряму зв'язку, який відображається знаком коефіцієнта (логарифм співвідношення шансів). Якщо коефіцієнт інтракогортного компонента (рік народження респондентів — заміщення когорт як проксі-змінна соціалізації) бінарної логістичної регресії є значимим і додатним у моделі, яка прогнозує належність до групи, що поділяє постматеріалістичні цінності, а аналогічний коефіцієнт у моделі, яка прогнозує належність до групи, що поділяє матеріалістичні цінності, є значимим і від'ємним, то для цього суспільства підтверджується гіпотеза поширення емансипаційних цінностей через механізм соціалізації. Відповідно можна говорити про модернізаційний тренд всупереч кризовим явищам 1990-х років.

Якщо коефіцієнт інтракогортного компонента (рік проведення дослідження, як показник ефекту історичного періоду) бінарної логістичної регресії є значимим і від'ємним у моделі, яка прогнозує належність до групи, що поділяє постматеріалістичні цінності, а аналогічний коефіцієнт у моделі, яка прогнозує належність до групи, що поділяє матеріалістичні цінності, є значимим і додатним, то для цього суспільства підтверджується гіпотеза посилення антимодерних ціннісних орієнтацій через контекстуальний вплив історичного періоду. Відповідно можна зробити висновок про ціннісне підґрунтя демодернізації внаслідок соціально-політичних проблем і втрати відчуття безпеки.

Моделювання також продемонструвало, що роль освіти є стабільно значимою в усіх країнах ($p < 0,001$) і в більшості випадків не анігує ефекти історичного періоду або заміщення когорт. Контроль впливу освіти дає змогу зрозуміти, підвищуються чи знижуються шанси поділяти емансипаційні цінності зі зміною року народження (або року вимірювання для інтракогортного компонента моделі) у тих осіб, які мають ідентичний рівень освіти. Тобто цільові ефекти оцінюються поза впливом освіти на залежну змінну ціннісних орієнтацій (див. табл. 3 і табл. 4).

У результаті застосування запропонованої моделі лінійної декомпозиції було отримано диференційовані оцінки компонентів ціннісних змін у контексті процесів модернізації та демодернізації у східноєвропейських суспільствах. Ці оцінки долають обмеження описової статистики.

Як видно з таблиць 3 і 4, в усіх країнах (винятком є лише група постматеріалістів у Латвії) існує тенденція поширення емансипаційних цінностей через механізм соціалізації (компонент заміщення когорт), оскільки представники більш молодих когорт мають вищі шанси потрапити до групи із постматеріалістичними пріоритетами (табл. 3). Водночас їхні шанси опинитися у групі із матеріалістичними пріоритетами знижуються (табл. 4).

Важливо, що зазначена тенденція не є очевидною з наявних описативних даних (див. табл. 1 і 2). Відповідь полягає в тому, що ця загальна тенденція сходиться нанівець тому, що інтракогортний компонент (ефект історичного періоду) і інтракогортний компонент (ефект заміщення когорт) у більшості випадків демонструють протилежні напрямки змін.

Таблиця 3

Компоненти змін емансипаційних цінностей
(група постматеріалістів; бінарна логістична регресія,
нестандартизовані коефіцієнти), 1995–2008

Країна	Зміна частки пост-матеріалістів, %	Компонент періоду	Компонент заміщення когорт
Білорусь	1,33	–0,028*	0,023***
Болгарія	–2,13	–0,082***	0,018**
Чеська Республіка	1,16	–0,014	0,014***
Естонія	0,63	0,017	0,021***
Латвія	2,4	0,032*	0,006
Литва	0,55	–0,031	0,018**
Молдова	1,89	0,029	0,012*
Польща	1,55	–0,015	0,017***
Румунія	–0,64	–0,032*	0,018***
Російська Федерація	–0,58	–0,043*	0,024***
Словаччина	0,76	0,024	0,019***
Словенія	0,06	–0,019*	0,013***
Україна	–0,59	–0,033*	0,013*

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File; WVS (2009). World Value Survey 1981–2008 official aggregate.

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$.

Рівень освіти є статистично значимим для всіх країн ($p < 0,001$).

Навіть пострадянські країни, які не належать до ЄС і які пережили найглибший занепад 1990-х років, демонструють позитивний емансипаційний зсув через вплив попередньої соціалізації. Коефіцієнт бінарної логістичної регресії для ефекту заміщення когорт групи постматеріалістів (належить до цієї групи чи ні) виявився значимим для Білорусі – 0,02 ($p < 0,001$), Росії – 0,02 ($p < 0,001$), Молдови – 0,01 ($p < 0,05$) та України – 0,01 ($p < 0,05$), якщо контролювати змінну рівня освіти (табл. 3). Аналогічно, чим молодша людина, тим менш вона схильна до суто матеріалістичних пріоритетів (значимі від'ємні коефіцієнти бінарної логістичної регресії, табл. 4).

Отже, якщо умови соціалізації були сприятливими, її механізм забезпечує підтримку модернізаційного тренду. Втім, загострення соціально-економічних проблем призводить до підвищення загрози демодернізації через посилення матеріалістичних орієнтацій, про що свідчить отримана оцінка ефектів історичного періоду в деяких країнах. Можна припустити, що саме цей контекстуальний компонент вказує на підґрунтя для демодернізації східноєвропейських суспільств унаслідок зниження відчуття екзистенційної безпеки.

З табл. 3 і табл. 4 видно, що вплив цього компонента відрізнявся у різних країнах, що цілком природно відображає специфіку соціально-економічної та політичної ситуації 1990–2000-х років. Коефіцієнт бінарної логістичної регресії для цього ефекту (компонент періоду) групи постматеріалістів є негативним для Білорусі — $-0,03$ ($p < 0,05$), Росії — $-0,04$ ($p < 0,05$) та України — $-0,03$ ($p < 0,05$) при контролі рівня освіти респондентів (табл. 3). Подібний контекст був також у Болгарії, Румунії та, несподівано, у Словенії, що є однією з найуспішніших постсоціалістичних країн. З іншого боку, зростання групи людей з матеріалістичними пріоритетами через контекстуальний вплив серед пострадянських країн відбувався у Білорусі, Росії, але не в Україні (табл. 4).

Таблиця 4

Компоненти змін емансипаційних цінностей
(група матеріалістів; бінарна логістична регресія,
нестандартизовані коефіцієнти), 1995–2008

Країна	Зміна частки матеріалістів, %	Компонент періоду	Компонент заміщення когорт
Білорусь	-4,83	0,019*	-0,019***
Болгарія	-10,41	-0,001	-0,009***
Чеська Республіка	-0,81	0,045***	-0,015***
Естонія	-9,28	-0,032***	-0,012***
Латвія	-5,54	-0,011	-0,011***
Литва	-16,17	-0,032***	-0,008**
Молдова	-5,1	-0,012	-0,011***
Польща	-3,95	0,010	-0,012***
Румунія	-7,99	-0,023*	-0,004*
Російська Федерація	2,89	0,035***	-0,017***
Словаччина	-10,53	-0,040***	-0,017***
Словенія	1,66	0,026**	-0,014***
Україна	-6,03	-0,004	-0,009***

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File; WVS (2009). World Value Survey 1981–2008 official aggregate.

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$.

Рівень освіти є статистично значущим для всіх країн ($p < 0,001$).

Отже, якщо за період трансформацій, які охоплюють чотири точки вимірювання, механізм соціалізації сприяв модернізаційним процесам в усіх східноєвропейських країнах (у Латвії — частково), то у шести з них, зокрема в Україні, історичний контекст ціннісних змін вказує на загрозу демодернізації (табл. 5).

**Оцінка впливу ціннісних змін на модернізацію
в постсоціалістичних країнах, 1995–2008**

Країна	Ефект історичного періоду	Ефект соціалізації
Білорусь	загроза демодернізації	сприяє модернізації
Болгарія	часткова загроза демодернізації	сприяє модернізації
Чеська Республіка	часткова загроза демодернізації	сприяє модернізації
Естонія	частково сприяє модернізації	сприяє модернізації
Латвія	частково сприяє модернізації	частково сприяє модернізації
Литва	частково сприяє модернізації	сприяє модернізації
Молдова	вплив незначимий	сприяє модернізації
Польща	вплив незначимий	сприяє модернізації
Румунія	вплив різноспрямований	сприяє модернізації
Російська Федерація	загроза демодернізації	сприяє модернізації
Словаччина	частково сприяє модернізації	сприяє модернізації
Словенія	загроза демодернізації	сприяє модернізації
Україна	часткова загроза демодернізації	сприяє модернізації

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File; WVS (2009). World Value Survey 1981–2008 official aggregate.

Оцінка на підставі моделей бінарної логістичної регресії для груп постматеріалістів та матеріалістів.

Разом із тим у чотирьох країнах — Естонії, Латвії, Литві та Словаччині — ефект періоду, навпаки, частково підтримував модернізаційний тренд в аспекті формування емансипаційних цінностей. У двох країнах його вплив не виявився статистично значимим, а в Румунії він мав різну спрямованість для груп матеріалістів і постматеріалістів.

Також у частини постсоціалістичних суспільств, залучених до аналізу, а саме у Білорусі, Росії, Словенії та Україні негативний ефект історичного періоду не є статистично значимим у моделі логістичної регресії для групи постматеріалістів, якщо не враховувати рівень освіти респондентів. Це вказує на те, що у кінцевому підсумку негативний контекстуальний вплив на поширення емансипаційних цінностей у цих країнах був компенсований підвищенням рівня освіти населення. (Дані EVS/WVS, використовувані в нашому дослідженні, свідчать, що рівень освіти виріс в 11 країнах за період між хвилями опитувань, але залишився постійним в Естонії та Румунії.) Це означає, що освіта здатна певною мірою врівноважувати фактичне зниження підтримки емансипаційних цінностей. Таким чином, підвищення рівня

освіти є певним запобіжником від демодернізації через погіршення соціально-економічних умов.

Висновки

Отже, теоретико-соціологічний аналіз демонструє, що модернізація є перманентним, релятивним, нелінійним і антиномічним процесом, який необхідно розглядати лише в контексті демодернізації. Антиномії модерну пов'язані із процесом емансипації й відповідною зміною ціннісних орієнтацій у суспільстві. Емансипація відбувається на тлі підвищення якості життя одночасно зі збільшенням для сучасної людини відповідальності за її вибір та загрозами для індивідуальної свободи, що актуалізує проблему інклюзивності модернізації.

У процесі модернізації відбувається постійне протистояння з антимодерними практиками. Посилення останніх через несприятливі соціально-економічні умови та зниження відчуття екзистенційної безпеки може загрожувати демодернізацією, що супроводжується зниженням толерантності та готовності до включення інших, зменшенням довіри до демократичних інститутів, порушенням раціональної суспільної комунікації, зниженням підтримки емансипаційних цінностей і підвищенням — матеріалістичних. Глобалізація, що значно пришвидшила модернізацію та імперативно залучила периферійні суспільства та консервативні верстви населення, водночас спровокувала жорстку антимодернізаційну відповідь. У багатьох країнах світу відбувається піднесення архаїчних практик у різних формах. Постсоціалістичні країни Східної Європи через особливості історичного розвитку є вразливими перед загрозою демодернізації.

Застосування моделі модернізації [Welzel et al., 2003; Inglehart, Welzel, 2010] дає змогу виявити характер та тенденції змін ціннісних орієнтацій населення у східноєвропейських країнах періоду суспільних трансформацій 1990–2000-х років. Статистичний аналіз агрегованих даних Європейського дослідження цінностей (EVS) та Всесвітнього дослідження цінностей (WVS) методом лінійної декомпозиції тренду продемонстрував різноспрямованість ціннісних змін як ефектів впливу соціалізації та історичних обставин у певних країнах Східної Європи в зазначений період. Ці протилежні зміни вказують на одночасну чинність ціннісного підґрунтя модернізації та демодернізації як у більш успішних країнах, залучених до процесу європейської інтеграції, таких як Словенія і Чеська Республіка, так і в пострадянських Білорусі, Україні та Росії.

Диференціація ефектів історичного періоду та зміни поколінь через інтракогортний та інтеркогортний компоненти змін засвідчила, що механізм соціалізації є ключовим для пояснення стійкості тренду модернізації, оскільки результат соціалізації відображає відмінності між когортами у ціннісних орієнтаціях, сформованих за умов відчуття поступового підвищення якості життя у попередній період. Якщо контекстуальні соціальні зміни впливають одночасно на всі вікові когорти, то наслідки соціалізації визначають формування основних цінностей, які відрізняють когорти незалежно від загального впливу поточних історичних подій.

Поступове зростання матеріального благополуччя й відчуття екзистенційної безпеки загалом сприяє поширенню емансипаційних цінностей, що є передумовою модернізації політичних інститутів. З іншого боку, економічна скрута, неефективна соціальна політика і втрата відчуття впевненості серед різних верств населення є підставою для посилення антимодерних ціннісних орієнтацій. Через відмінність соціально-економічної і політичної ситуації 1990–2000-х років у різних країнах ефект історичного періоду суттєво відрізняється поміж країнами регіону. Зокрема, для Білорусі, України та Росії виявилось, що міжкогортний зсув емансипаційних цінностей затьмарюється флуктуаціями матеріалістичних пріоритетів, зумовлених несприятливими контекстуальними чинниками. Звідси загострення соціально-економічних проблем призводить до підвищення загрози демодернізації через посилення матеріалістичних орієнтацій населення.

Отже, загальний висновок дослідження полягає в тому, що перебіг модернізації може бути нерозривно пов'язаним із демодернізацією впродовж того самого періоду. Хоча європейська інтеграція з демократичними суспільствами з інклюзивними соціальними інститутами та інноваційно орієнтованою економікою виявилася достатньо ефективною стратегією модернізації більшості постсоціалістичних суспільств Центральної та Східної Європи, це не є незворотним процесом, про що свідчать антимодернізаційні виклики сьогодення. Проведений аналіз надає можливість краще зрозуміти парадокси розвитку регіону Східної Європи та фундаментальні загрози демодернізації сучасних суспільств. Це також дало змогу доповнити наявні знання про інституціональні, економічні та соціокультурні виміри модернізації українського суспільства, а також визначити місце України в регіональному контексті та оцінити перспективи й перешкоди її розвитку на шляху європейської інтеграції.

Джерела

Бергер, П. (1990). Понимание современности. *Социологические исследования*, 7, 127–133.

Вельцель, К., Инглхарт, Р., Александер, Э., & Понарин, Э. (2012). Распутывание связей между культурой и институтами на примере эмансипации человечества. *Журнал социологии и социальной антропологии*, XV(4), 12–43.

Медведев, С. (2014, 26 ноября). Донецкий джихад: чем ДНР похожа на “Исламское государство”. *Forbes*. Отримано з <http://www.forbes.ru/mneniya-column/tsennosti/274247-chem-dnr-pokhozha-na-islamskoe-gosudarstvo-i-kolumbiiskikh-partizan>.

Савельев, Ю. Б. (2015а). Когортный анализ и проблема разграничения компонентов социальных изменений: метод линейной декомпозиции тренда. *Социологические исследования*, 10, 130–135.

Савельев, Ю. Б. (2015б). Соціальне включення та ексклюзія як форми взаємодії в суспільстві: евристичний потенціал соціологічних концепцій. *Український соціум*, 4 (55), 61–74.

Савельев, Ю. Б. (2017). *Багатовимірна сучасність: соціальне включення в оцінці суспільного розвитку*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”.

- Хабермас, Ю. (2003). *Философский дискурс о модерне*. Москва: Весь Мир.
- Цапф, В. (1998). Теория модернизации и различие путей общественного развития. *Социологические исследования*, 8, 14–26.
- Штомпка, П. (1996). *Социология социальных изменений*. Москва: Аспект Пресс.
- Acemoglu, D., & Robinson, J. (2012). *Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty*. New York, NY: Crown Publishing Group.
- Altvater, E. (1998). Theoretical deliberations on time and space in post-socialist transformation. *Regional Studies*, 32(7), 591–605. <https://doi.org/10.1080/00343409850119490>.
- Alwin, D. F., McCammon, R. J. (2003). Generations, cohorts, and social change. In J. T. Mortimer, & M. J. Shanahan (Eds.), *Handbook of the life course* (pp. 23–49). New York, NY: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Cambridge, England: Polity Press.
- Bendix, R. (1977). *Nation-building and citizenship: Studies of our changing social order* (Rev. ed.). Berkeley: University of California Press.
- Blokker, P. (2005). Post-communist modernization, transition studies, and diversity in Europe. *European Journal of Social Theory*, 8(4), 503–525. <https://doi.org/10.1177/1368431005059703>.
- Cohen, S. F. (2001). *Failed crusade: America and the tragedy of post-communist Russia* (Rev. ed.). New York, NY: W. W. Norton & Co.
- Dahrendorf, R. (1992). Democracy and modernity: Notes on the European experience. In S. N. Eisenstadt (Ed.), *Democracy and modernity: International colloquium on the centenary of David Ben-Gurion* (pp. 15–19). Leiden, Netherlands: E. J. Brill.
- Deutsch, K. W. (1961). Social mobilization and political development. *American Political Science Review*, 55(3), 493–514. <https://doi.org/10.1017/S0003055400125134>.
- Eisenstadt, S. N. (2010). Modernity and modernisation. *Sociopedia.isa*. Retrieved from <http://www.sagepub.net/isa/resources/pdf/Modernity.pdf>.
- Firebaugh, G. (1989). Methods for estimating cohort replacement effects. *Sociological Methodology*, 19, 243–262. <https://doi.org/10.2307/270954>.
- Foucault, M. (1965). *Madness and civilization: A history of insanity in the age of reason*. New York, NY: Pantheon Books.
- Foucault, M. (1978). *Discipline and punish: The birth of the prison*. New York, NY: Pantheon Books.
- GESIS – Leibniz-Institut für Sozialwissenschaften. Datenarchiv für Sozialwissenschaften (2015). European Values Study longitudinal data file 1981–2008, ZA4804. <https://doi.org/10.4232/1.12253>
- Giddens, A. (1984). *The constitution of society: Outline of the theory of structuration*. Berkeley: University of California Press.
- Harrison, D. H. (1988). *The sociology of modernization and development*. Crows Nest, Australia: Unwin Hyman.
- Häyriinen-Alestalo, M. (2001). Is knowledge-based society a relevant strategy for civil society? *Current Sociology*, 49(4), 203–218. <https://doi.org/10.1177/0011392101049004011>.
- Inglehart, R. (1990). *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R., Haerpfer, C., Moreno, A., Welzel, Ch., Kizilova, K., Diez-Medrano, J., ... Puranen, B. (Eds.). (2014). *World Values Survey: Round six – country-pooled datafile version*. Madrid, Spain: JD Systems Institute. Retrieved from <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp>.
- Inglehart, R., & Welzel, Ch. (2005). *Modernization, cultural change and democracy: The human development sequence*. New York, NY: Cambridge University Press.

Inglehart, R., & Welzel, Ch. (2010). Changing mass priorities: The link between modernization and democracy. *Perspectives on Politics*, 8(2), 551–567.
<https://doi.org/10.1017/S1537592710001258>.

Inkeles, A., & Smith, D. H. (1974). *Becoming modern: Individual change in six developing countries*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Janos, A. C. (1994). Continuity and change in Eastern Europe: Strategies of post-communist politics. *East European Politics and Societies, and Cultures*, 8(1), 1–31.
<https://doi.org/10.1177/0888325494008001001>.

Kapustin, B. (2003). Modernity's failure/post-modernity's predicament: The case of Russia. *Critical Horizons: A Journal of Philosophy and Social Theory*, 4(1), 99–145.
<https://doi.org/10.1163/156851603765200230>.

Lerner, D. (1968). Modernization: Social aspects. In D. L. Sills, & R. K. Merton (Eds.), *International Encyclopedia of the Social Sciences* in 19 vol. Vol. 9 (pp. 386–394). New York, NY: Macmillan & Free Press.

Levy, M. J., Jr. (1996). Modernization and the structure of societies in 2 vol. Vol. 1. The organizational contexts of societies. Piscataway, NJ: Transaction Publishers.

Lipset, S. M., & Bendix, R. (1959). *Social mobility in industrial society*. Berkeley: University of California Press.

Martinelli, A. (2005). *Global modernization: Rethinking the project of modernity*. London, England: SAGE Publications.

Müller, K. (1992). “Modernizing” Eastern Europe: Theoretical problems and political dilemmas. *European Journal of Sociology*, 33(1), 109–150.
<https://doi.org/10.1017/S000397560000638X>.

North, D. C., Wallis, J. J., & Weingast, B. R. (2009). *Violence and social orders: A conceptual framework for interpreting recorded human history*. New York, NY: Cambridge University Press.

Parsons, T. (1971). *The system of modern societies*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

Piketty, Th. (2014). *Capital in the twenty-first century*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.

Ritzer, G. (2000). *The McDonaldization of society* (Rev. ed.). Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press.

Robertson, R. (1992). *Globalization: Social theory and global culture*. London, England: SAGE Publications.

Savelyev, Yu. (2011). European integration and differences in development tracks of East European borderland. *Proceedings of the National University of “Kyiv-Mohyla Academy”. Sociological Science*, 122, 71–79. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2803927>.

Savelyev, Yu. (2013). Modernization and pseudomorphosis: The case of the forced gender transformation in the context of the communist project of modernization and its collapse. *RSC: Research in Social Change*, 5(1), 65–93.

Savelyev, Yu. (2016). Decomposition of value change in European societies in 1995–2008: Test of modernization model and socialization hypothesis. *Sociolygia*, 48(3), 267–289.

Sen, A. (1999). *Development as freedom*. New York, NY: Alfred A. Knopf.

Sztompka, P. (1993). Civilizational incompetence: The trap of post-communist societies. *Zeitschrift für Soziologie*, 22(2), 85–95. <https://doi.org/10.1515/zfsoz-1993-0201>.

Therborn, G. (2003). Entangled modernities. *European Journal of Social Theory*, 6(3), 293–305. <https://doi.org/10.1177/13684310030063002>.

Tiryakian, E. A. (1995). Modernization in a millenarian decade: Lessons for and from Eastern Europe. In B. Grancelli (Ed.), *Social change and modernization: Lessons from Eastern Europe* (pp. 249–264). Berlin, Germany: Walter de Gruyter.

Touraine, A. (2009). *Thinking differently*. Cambridge, England: Polity Press.

United Nations Development Programme. (2007). Human Development Report 2007–2008. Fighting climate change: Human solidarity in a divided world. <https://doi.org/10.18356/6d252f18-en>.

Wagner, P. (1994). *A sociology of modernity: Liberty and discipline*. London, England: Routledge.

Wallerstein, I. (2000). Globalization or the age of transition? A long-term view of the trajectory of the world-system. *International Sociology*, 15(2), 249–265. <https://doi.org/10.1177/0268580900015002007>.

Welzel, Ch., Inglehart, R., Klingemann, H-D. (2003). The theory of human development: A cross-cultural analysis. *European Journal of Political Research*, 42(3), 341–379. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.00086>.

Zhang, F., & He, Ch. (2015). World modernization indexes 1950 to 2010. In A. Martinelli, & Ch. He (Eds.), *Global modernization review: New discoveries and theories revisited* (pp. 131–136). Singapore: World Scientific.

Матеріал отримано 18.03.2019

References

Acemoglu, D., & Robinson, J. (2012). *Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty*. New York, NY: Crown Publishing Group.

Altwater, E. (1998). Theoretical deliberations on time and space in post-socialist transformation. *Regional Studies*, 32(7), 591–605. <https://doi.org/10.1080/00343409850119490>.

Alwin, D. F., McCammon, R. J. (2003). Generations, cohorts, and social change. In J. T. Mortimer, & M. J. Shanahan (Eds.), *Handbook of the life course* (pp. 23–49). New York, NY: Kluwer Academic/Plenum Publishers.

Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Cambridge, England: Polity Press.

Bendix, R. (1977). *Nation-building and citizenship: Studies of our changing social order* (Rev. ed.). Berkeley: University of California Press.

Berger, P. (1990). Facing up to modernity. [In Russian]. *Sociological Studies*, 7, 127–133. [= Beprep 1990]

Blokker, P. (2005). Post-communist modernization, transition studies, and diversity in Europe. *European Journal of Social Theory*, 8(4), 503–525. <https://doi.org/10.1177/1368431005059703>.

Cohen, S. F. (2001). *Failed crusade: America and the tragedy of post-communist Russia* (Rev. ed.). New York, NY: W. W. Norton & Co.

Dahrendorf, R. (1992). Democracy and modernity: Notes on the European experience. In S. N. Eisenstadt (Ed.), *Democracy and modernity: International colloquium on the centenary of David Ben-Gurion* (pp. 15–19). Leiden, Netherlands: E. J. Brill.

Deutsch, K. W. (1961). Social mobilization and political development. *American Political Science Review*, 55(3), 493–514. <https://doi.org/10.1017/S0003055400125134>.

Eisenstadt, S. N. (2010). Modernity and modernisation. *Sociopedia.isa*. Retrieved from <http://www.sagepub.net/isa/resources/pdf/Modernity.pdf>.

Firebaugh, G. (1989). Methods for estimating cohort replacement effects. *Sociological Methodology*, 19, 243–262. <https://doi.org/10.2307/270954>.

Foucault, M. (1965). *Madness and civilization: A history of insanity in the age of reason*. New York, NY: Pantheon Books.

Foucault, M. (1978). *Discipline and punish: The birth of the prison*. New York, NY: Pantheon Books.

GESIS – Leibniz-Institut für Sozialwissenschaften. Datenarchiv für Sozialwissenschaften (2015). European Values Study longitudinal data file 1981–2008, ZA4804. <https://doi.org/10.4232/1.12253>

- Giddens, A. (1984). *The constitution of society: Outline of the theory of structuration*. Berkeley: University of California Press.
- Habermas, J. (2003). *Der philosophische Diskurs der Moderne*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Ves Mir. [= Хабермас 2003]
- Harrison, D. H. (1988). *The sociology of modernization and development*. Crows Nest, Australia: Unwin Hyman.
- Häyriinen-Alestalo, M. (2001). Is knowledge-based society a relevant strategy for civil society? *Current Sociology*, 49(4), 203–218. <https://doi.org/10.1177/0011392101049004011>.
- Inglehart, R. (1990). *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R., Haerpfer, C., Moreno, A., Welzel, Ch., Kizilova, K., Diez-Medrano, J., ... Puranen, B. (Eds.). (2014). *World Values Survey: Round six – country-pooled datafile version*. Madrid, Spain: JD Systems Institute. Retrieved from <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp>.
- Inglehart, R., & Welzel, Ch. (2005). *Modernization, cultural change and democracy: The human development sequence*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Inglehart, R., & Welzel, Ch. (2010). Changing mass priorities: The link between modernization and democracy. *Perspectives on Politics*, 8(2), 551–567. <https://doi.org/10.1017/S1537592710001258>.
- Inkeles, A., & Smith, D. H. (1974). *Becoming modern: Individual change in six developing countries*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Janos, A. C. (1994). Continuity and change in Eastern Europe: Strategies of post-communist politics. *East European Politics and Societies, and Cultures*, 8(1), 1–31. <https://doi.org/10.1177/0888325494008001001>.
- Kapustin, B. (2003). Modernity's failure/post-modernity's predicament: The case of Russia. *Critical Horizons: A Journal of Philosophy and Social Theory*, 4(1), 99–145. <https://doi.org/10.1163/156851603765200230>.
- Lerner, D. (1968). Modernization: Social aspects. In D. L. Sills, & R. K. Merton (Eds.), *International Encyclopedia of the Social Sciences* in 19 vol. Vol. 9 (pp. 386–394). New York, NY: Macmillan & Free Press.
- Levy, M. J., Jr. (1996). *Modernization and the structure of societies* in 2 vol. Vol. 1. The organizational contexts of societies. Piscataway, NJ: Transaction Publishers.
- Lipset, S. M., & Bendix, R. (1959). *Social mobility in industrial society*. Berkeley: University of California Press.
- Martinelli, A. (2005). *Global modernization: Rethinking the project of modernity*. London, England: SAGE Publications.
- Medvedev, S. (2014, November 26). Donetsk-style jihad: How the DPR is similar to the “Islamic State”. [In Russian]. *Forbes*. Retrieved from <http://www.forbes.ru/mneniya-column/tsennosti/274247-chem-dnr-pokhozha-na-islamskoe-gosudarstvo-i-kolumbiiskikh-partizan>. [= Медведев 2014]
- Müller, K. (1992). “Modernizing” Eastern Europe: Theoretical problems and political dilemmas. *European Journal of Sociology*, 33(1), 109–150. <https://doi.org/10.1017/S000397560000638X>.
- North, D. C., Wallis, J. J., & Weingast, B. R. (2009). *Violence and social orders: A conceptual framework for interpreting recorded human history*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Parsons, T. (1971). *The system of modern societies*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Piketty, Th. (2014). *Capital in the twenty-first century*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Ritzer, G. (2000). *The McDonaldization of society* (Rev. ed.). Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press.

Robertson, R. (1992). *Globalization: Social theory and global culture*. London, England: SAGE Publications.

Savelyev, Yu. (2011). European integration and differences in development tracks of East European borderland. *Proceedings of the National University of "Kyiv-Mohyla Academy". Sociological Science*, 122, 71–79. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2803927>.

Savelyev, Yu. (2013). Modernization and pseudomorphosis: The case of the forced gender transformation in the context of the communist project of modernization and its collapse. *RSC: Research in Social Change*, 5(1), 65–93.

Savelyev, Yu. B. (2015a). Cohort analysis and the problem of delimiting components of social change: The method of linear trend decomposition. [In Russian]. *Sociological Studies*, 10, 130–135. [= Савельев 2015a]

Savelyev, Yu. B. (2015b). Social inclusion and exclusion as forms of social interaction: The heuristic potential of sociological concepts. [In Ukrainian]. *Ukrainian Society*, 4 (55), 61–74. [= Савельев 2015b]

Savelyev, Yu. (2016). Decomposition of value change in European societies in 1995–2008: Test of modernization model and socialization hypothesis. *Sociolygia*, 48(3), 267–289.

Savelyev, Yu. B. (2017). *Multidimensional modernity: Social inclusion in the assessment of social progress*. [In Ukrainian]. Kyiv, Ukraine: Kyiv University Press. [= Савельев 2017]

Sen, A. (1999). *Development as freedom*. New York, NY: Alfred A. Knopf.

Sztompka, P. (1993). Civilizational incompetence: The trap of post-communist societies. *Zeitschrift für Soziologie*, 22(2), 85–95. <https://doi.org/10.1515/zfsoz-1993-0201>.

Sztompka, P. (1996). *The sociology of social change*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Aspect Press. [= Штомпка 1996]

Therborn, G. (2003). Entangled modernities. *European Journal of Social Theory*, 6(3), 293–305. <https://doi.org/10.1177/13684310030063002>.

Tiryakian, E. A. (1995). Modernization in a millenarian decade: Lessons for and from Eastern Europe. In B. Grancelli (Ed.), *Social change and modernization: Lessons from Eastern Europe* (pp. 249–264). Berlin, Germany: Walter de Gruyter.

Touraine, A. (2009). *Thinking differently*. Cambridge, England: Polity Press.

United Nations Development Programme. (2007). Human Development Report 2007–2008. Fighting climate change: Human solidarity in a divided world. <https://doi.org/10.18356/6d252f18-en>.

Wagner, P. (1994). *A sociology of modernity: Liberty and discipline*. London, England: Routledge.

Wallerstein, I. (2000). Globalization or the age of transition? A long-term view of the trajectory of the world-system. *International Sociology*, 15(2), 249–265. <https://doi.org/10.1177/0268580900015002007>.

Welzel, Ch., Inglehart, R., Alexander, A., & Ponarin, E. (2012). Disentangling the ties between culture and institutions: How human emancipation exemplifies this phenomenon. [In Russian]. *The Journal of Sociology and Social Anthropology*, XV(4), 12–43. [= Вельцель 2012]

Welzel, Ch., Inglehart, R., Klingemann, H-D. (2003). The theory of human development: A cross-cultural analysis. *European Journal of Political Research*, 42(3), 341–379. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.00086>.

Zapf, W. (1998). Die Modernisierungstheorie und unterschiedliche Pfade der gesellschaftlichen Entwicklung. [In Russian]. *Sociological Studies*, 8, 14–26. [= Цапф 1998]

Zhang, F., & He, Ch. (2015). World modernization indexes 1950 to 2010. In A. Martinelli, & Ch. He (Eds.), *Global modernization review: New discoveries and theories revisited* (pp. 131–136). Singapore: World Scientific.

Received 18.03.2019

ЮРІЙ САВЕЛЬЄВ

Інклюзивна модернізація та суперечності ціннісних змін у країнах Східної Європи у 1990–2000-х роках

Стаття має на меті ознайомити українських соціологів із результатами досліджень процесів модернізації та ціннісних змін у постсоціалістичних країнах Східної Європи під час глибоких суспільних трансформацій 1990-х — першої половини 2000-х років. Продемонстровано, що модернізація є перманентним, релятивним, нелінійним і антиномійним процесом. Антиномії модерну пов'язані з процесом емансипації та відповідною зміною ціннісних орієнтацій у суспільстві. Емансипація на тлі підвищення якості життя супроводжується одночасним зростанням для сучасної людини відповідальності за її вибір та загрозами для індивідуальної свободи, що актуалізує проблему інклюзивності модернізації. З іншого боку, несприятливі соціально-економічні умови та послаблення відчуття екзистенційної безпеки можуть призвести до демодернізації, яка супроводжується зниженням толерантності й готовності до прийняття інших, падінням довіри до демократичних інститутів, порушенням раціональної суспільної комунікації, меншою підтримкою емансипаційних цінностей і більшою — матеріалістичних.

Оцінювання шляхом статистичного моделювання ефектів історичного періоду та зміни поколінь через інтракогортний та інтеркогортний компоненти соціальних змін засвідчило, що механізм соціалізації є ключовим для пояснення стійкості тренду модернізації, оскільки існують відмінності між когортами у ціннісних орієнтаціях, які були сформовані за умов поступового поліпшення якості життя у попередній період. У 13-ти постсоціалістичних країнах існує тенденція поширення емансипаційних цінностей шляхом соціалізації, проте в декількох із них статистично значущий інтеркогортний компонент поєднується з несприятливими контекстуальними чинниками.

Отже, хоч європейська інтеграція виявилася досить ефективною стратегією модернізації для більшості постсоціалістичних суспільств Східної Європи, цей процес не є необоротним. Саме таке бачення дає змогу краще зрозуміти суперечливість розвитку регіону Східної Європи, зокрема українського суспільства.

Ключові слова: інклюзивна модернізація, цінності, соціальні зміни, демодернізація, східноєвропейські країни

ЮРИЙ САВЕЛЬЕВ

Инклюзивная модернизация и противоречия ценностных изменений в странах Восточной Европы в 1990–2000-х годах

Статья имеет целью ознакомить украинских социологов с результатами исследований процессов модернизации и ценностных изменений в постсоциалистических странах Восточной Европы во время глубоких общественных трансформаций 1990-х — первой половины 2000-х годов. Продемонстрировано, что модернизация является перманентным, релятивным, нелинейным и антиномическим процессом. Антиномии модерна связаны с процессом эмансипации и соответствующим изменением ценностных ориентаций в обществе. Эмансипация на фоне повышения качества жизни сопровождается одновременным возрастанием для современного человека ответственности за его выбор и угрозами для индивидуальной свободы, что актуализирует проблему инклюзивности модернизации. С другой стороны, неблагоприятные социально-экономические условия и ослабление чувства экзистенциальной безопасности могут привести к демодернизации, сопровождающейся снижением толерантности и готовности к принятию других, падением доверия к демократическим институтам, нарушением рациональной общественной коммуникации, меньшей поддержкой эмансипационных ценностей и большей — материалистических.

Оценка путем статистического моделирования эффектов исторического периода и смены поколений при помощи интракогортного и интеркогортного компонентов социальных изменений показала, что механизм социализации является ключевым для объяснения устойчивости тренда модернизации, поскольку существуют различия между когортами в ценностных ориентациях, сформировавшихся в условиях постепенного улучшения качества жизни в предшествующий период. В 13-ти постсоциалистических странах существует тенденция распространения эмансипационных ценностей путем социализации, однако в нескольких из них статистически значимый интеркогортный компонент сочетается с неблагоприятными контекстуальными факторами.

Поэтому, хотя европейская интеграция оказалась довольно эффективной стратегией модернизации для большинства постсоциалистических обществ Восточной Европы, этот процесс не является необратимым. Именно такой взгляд позволяет лучше понять противоречивость развития региона Восточной Европы, в частности украинского общества.

Ключевые слова: инклюзивная модернизация, ценности, социальные изменения, демодернизация, восточноевропейские страны

YURIY SAVELYEV

Inclusive modernisation and contradictions of changes in value systems of Eastern European countries in the 1990s and 2000s

The paper aims to acquaint Ukrainian sociologists with the research findings regarding modernisation processes and changes in value systems, which were happening in post-socialist countries of Eastern Europe during profound societal transformations of the 1990s and the first half of the 2000s. The analysis demonstrates that modernisation is a permanent, relative, non-linear and antinomic process. Antinomies of modernity are linked to the emancipation process and the corresponding change in value orientations in society. Emancipation, which is unfolding against a backdrop of improving the quality of life, is accompanied by the rise of personal responsibility for choices being made, as well as by threats to individual freedom. This brings into sharp focus the inclusiveness of modernisation. On the other hand, unfavourable socio-economic environment along with declining sense of existential security may lead to de-modernisation, which is coupled with shrinking tolerance and dwindling willingness to accept others, receding trust in democratic institutions, disruptions to rational communication in society, weaker support for emancipative values and adherence to materialistic ones.

The estimate of effects related to a certain historical period and generational turnover through intra- and inter-cohort components of social change, which was made using statistical modelling, has shown that socialisation is a key factor explaining continuity of the modernisation trend — since there are cohort differences in value orientations formed during a gradual improvement of the quality of life in the preceding period. In 13 post-socialist countries, there is a tendency for emancipative values to spread due to socialisation; however, in a few of them a statistically significant inter-cohort component is combined with adverse contextual factors.

Thus, even though European integration has proved to be quite an effective strategy for modernisation in most post-socialist Eastern European countries, it is not an irreversible process. Such a perspective helps to better understand the contradictory nature of transformations taking place in Eastern Europe, particularly in Ukrainian society.

Keywords: inclusive modernisation, values, social change, de-modernisation, Eastern European countries

Соціальна нерівність в еволюції людських суспільств

Ця стаття може видатися провокативною за своїм історичним масштабом та аргументами. Сподіваюся тим самим викликати дискусію про теперішнє і найближче майбутнє нашої світової системи. Своєю чергою, висунення й оцінювання гіпотез потребують серйозних теоретичних засад. Я стверджую, що такі засади можуть бути знайдені в історичній реконструкції соціальної еволюції, під якою я розумію вельми тривалий процес — від джерел походження людського виду аж до теперішнього часу і майбутнього. Це зовсім не абстрактні міркування. Еволюційна логіка, уявлювана нині завдяки спільним зусиллям численних дослідників, що мали місце на рубежі ХХІ століття, проливає світло на походження нерівності та соціальної влади в людських суспільствах. До того ж раціональне знання про владу і нерівність саме по собі є необхідною умовою цілеспрямованої зміни суспільства.

Повоєнне відновлення, що розпочалося від 1945 року, сприяло і зростанню характерних для модерну інтелектуальних претензій на наукове пояснення патернів (принципів) будови людських суспільств — від самих джерел історії аж до проєкції в майбутнє. Відправною точкою було, мабуть, тривожне усвідомлення загроз життю на планеті, породжених недавньою фашистською політикою знищення народів за расовою ознакою і наближення перспективи ядерної війни та глобальної екологічної катастрофи. Однак ці страхи витіснялися величезним оптимізмом і відчуттям усесилия людини, що виражало дух епохи. Усезагальне очікування нового прогресу підживлювалося перемогою над нацизмом, здобутою 1945 року, повоєнним економічним зростанням і піднесенням добробуту, припиненням терору і початком демократизації в комуністичній Східній Європі, а також здобут-

тям незалежності колишніми колоніями з їхнім рішучим прагненням «розвиватися». Не останньою чергою всесвітнє поширення університетської освіти та швидке нарощування наукових досліджень породили нові надії на могутність сучасної науки. Головними колективними героями повоєнної трансформації світу стали цілі національні держави та масові рухи, що намагалися засновувати національні держави в колишніх колоніях. Звідси випливало ключове значення держави, суспільних рухів, революцій та їхньої ідеології, а також спрямовуваного державою розвитку для дослідницької програми того, що дістало назву (можливо, надто вузьке) історичної соціології.

У 1970–1980-х роках історична соціологія переживала свій “золотий вік”, чому сприяло накопичення у багатьох країнах досліджень в царині соціальних наук [Collins, 1999]. Одна за одною народжувалися теоретичні ідеї, що переглядають канонічну проблематику соціальних наук. Це звільнення від парадигм XX століття, що панували над свідомістю (“unthinking”), дало змогу сягнути сили-силенної важкодоступних місць [Wallerstein, 2011]. Але воно також залишило чимало неопанованого простору, що його необхідно досліджувати, облаштовувати, приєднувати до вже обжитого і, зрештою, пов’язати з неакадемічними, доступними дискурсами. Одне слово, у нас багато роботи.

Засадові наративи історичних трансформацій були у своєму макробаченні переважно телескопічними, починаючи з грандіозних амбіцій теорій модернізації і аж до більш критичних і водночас обережних теорій, таких як неовеберіанський синтез Майкла Мана або світ-системний підхід Імануїла Валерстайна. Але щойно параметри нової парадигми склалися, фокус досліджень ставав більш мікроскопічним, навіть якщо їхнім предметом залишалися такі макрофеномени, як формування держави, еліти, революції, демографічні процеси чи товарні ланцюжки. В історії зазвичай домінували брутальні матеріальні чинники політичної економії та збройної сили. Однак траплялися й рідкісні моменти, коли, здавалося, на перший план виходять полум’яні ідеології, що пробуджують ентузіазм мас. Такі моменти виникали, як правило, в разі краху політико-економічних систем, що наставав унаслідок військової поразки, фінансової кризи, відносної перенаселеності (особливо такої, що заторкувала еліти) та дії звичайних причин, що викликають революції [Hanson, 2010]. Тому нам слід не перейматися абстрактним питанням “чи воно буде?”, а відповідати на конкретніші запитання — “коли?” і “за яких умов?” людська воля, що домінує в ідеологічному баченні та політичній дії, здатна взяти гору над успадкованими від минулого структурами економіки та геополітики.

У свою золоту добу 1970-х років нове покоління макроісторичних теоретиків зіткнулися з опозицією двох типів, що зазвичай виникають у моменти проривної інтелектуальної творчості. З одного боку, то були ар’єргардні оборонні дії вже сформованих шкіл: поки ще живого ортодоксального “партійного” марксизму і ліберальної теорії модернізації, що відродилася у 1990-х роках в ентузіазмі з приводу глобалізації. Натомість неокласична економіка заглибилася, по суті, в себе, замкнувшись в непробивній обороні своїх привілейованих інституціональних бастионів, де економісти мейн-

стриму змогли в усьому блиску ізоляції нескінченно продовжувати свою схоластичну справу. Інший різновид критики був ультраавангардним. Він закликав до дедалі нових хвиль інтелектуальних інновацій, включно з проблемою гендерної ідентичності або новітніми інструментами математичного моделювання. Проте авангардні маніфести не втілювалися у фундаментальних працях того самого калібру, що був характерний для макроісторичної соціології “сімдесятників”. У результаті на гуманітарному фланзі виникло інтелектуальне болото під загальною рубрикою постмодернізму, що позбавило суспільну свідомість волі й посягло глибокий песимізм щодо можливості соціальних змін.

Інтерес до макроісторичної соціології та її суміжних інтелектуальних проєктів в антропології, історії й економіці розвитку різко скоротився після 1989 року. У цьому поворотному пункті сучасної історії блискавичне перетворення східноєвропейських дисидентів на неоліберальну ортодоксію Заходу довершило величезні зміни в глобальному інтелектуальному кліматі. Хоч би як критикували Френсиса Фукуяму і Семюеля Гантингтона, саме вони найяскравіше висловили панівні від того часу уявлення про остаточний історичний тріумф ринкового лібералізму або ж вічний конфлікт націоналістичних фундаменталізмів, названих “цивілізаціями”. Тепер ми можемо бачити наслідки цього процесу в народних повстаннях, які зайшли в глухий кут, прагнучи більшого егалітаризму, на Заході, в арабських країнах, Росії, Україні й по всьому світові. Соціальна енергія явно є. Але бракує надійної карти соціальних реалій і компаса, що вказував би нові можливості використання цієї енергії. Справді, корисна карта має містити попередження поряд із дороговказами найкращих маршрутів до пунктів призначення. Та все одно, якими можуть бути ці кращі кінцеві пункти маршруту? Чи можна їх вказати на підставі того, що ми тепер знаємо про мінливі моделі людських суспільств?

Дозвольте стисло роз’яснити, що я маю на увазі під соціальною еволюцією і як ми можемо її мислити. Соціальна еволюція має принаймні два різні, але діалектично взаємозалежні механізми. Первинним рушієм можна назвати, слідом за видатним соціологом-веберіанцем Майклом Маном, колективну владу людей над природою [Mann, 1987]. Антропологи та археологи воліють називати цей процес “виробничою інтенсифікацією”. Це означає кумулятивні зміни в технології, знаннях та соціальній організації, що дозволяють людям долати екологічні обмеження та збільшувати свою чисельність [Johnson, Earle, 2000]. У цій рубриці можна виокремити ще два еволюційні потоки. Перша стратегія виживання впливала з того, що біологи називають “адаптивною радіацією”. Під нею розуміють розповсюдження людських груп у нові продуктивні середовища, від мілководного океанічного узбережжя з його багатством продуктів моря до північної “мамонтового тундро-степу”, де колись жили великі ссавці. Потім, близько восьми тисяч років тому, коли постгляціальний клімат стабілізувався, доцільним і конче важливим кроком багатьох із наших предків стала інтенсифікація виробництва шляхом одомашнення рослин і тварин і перехід, таким чином, до сільського господарства і тваринництва [Ristvet, 2007].

І тут виявляється великий нездоланий парадокс соціальної еволюції. Мірою того, як люди domestikували рослини та тварин, посилюючи свою владу над природою, вони також навчалися “приручати” й інших людей. Особливо звернімо увагу на те, що перехід до землеробства, хоч і мимоволі, перетворив самих хліборобів на тяглову силу, на робочу худобу [Scott, 2017]. Ранні підкорювачі соціальної природи ставали вождями та правителями, використовуючи те, що Майкл Ман точно і слушно назвав “ефектом клітини”, властивим економіці осілого типу [Mann, 1986]. Траплялося, що “ефекти клітини” могли спрацьовувати й у групах збирачів, найщедріше наділених природними ресурсами, напевно, ще за доби верхнього палеоліту. Але значне докладання праці в сільське господарство (особливо в іригаційному землеробстві) і зумовлюване цим збільшення додаткового продукту створили самопосилювану комбінацію “ефекту клітини” та інерційного ефекту динаміки економічного зростання, що суттєво підвищує соціальну складність землеробських популяцій. Це включало також появу нових інститутів ведення війни, оскільки тепер можна було не просто вчиняти грабіжницькі набіги, а й завойовувати та поневолювати сусідів, котрі займаються продуктивною працею. Зростання соціальної складності означає еволюційний прогрес. Але досліджуючи цей звивистий шлях прогресу, серед археологічних знахідок ми виявляємо також нові спеціалізовані й завжди досить дорогі види клинкової зброї, такі як мечі або кинджали, створені суто для убивства інших людей. Також ми виявляємо дедалі більш різючі храми, де відбувалися складні ритуали й жертвопринесення, що в них у буквальному сенсі втілювалися у театралізованих видовищах нові ідеологічні засади влади [Flannery, Marcus, 2012].

Вождівство накладається на колективну владу людей. Його владні та підприємницькі аспекти стають другою рушійною силою соціальної еволюції. Вождівство, що відповідає уявленню Майкла Мана про деспотичну владу, своєю чергою, ґрунтується на трьох підставах: економічному, військовому та ідеологічному контролі. Я пропоную називати їх елементарними формами влади. Політична влада виникає в історії пізніше, разом з новими інститутами держави. Держави значно інтенсифікують темпи історичної трансформації, яка в останні століття досягає воістину революційних масштабів. Питання, що зараз стоїть перед нами, те саме, що стояло і перед першими мислителями-еволюціоністами кінця XIX століття, — в якому напрямі розвиватиметься ця прогресія далі?

Суто теоретично існує лишень три можливості. По-перше, соціальна еволюція, якщо вона порушує екологічні та соціальні умови існування людства, завжди може призвести до вимирання. Тепер ми знаємо, що в минулому вимирання — повного або часткового — зазнали чимало популяцій людей. Сьогодні загальноновизнаними серед загроз, котрі, як підозрюють, можуть покласти кінець життю на землі, є деградація довкілля, епідемії нових невиліковних хвороб і атомна зброя. Можливі й інші, нерозпізнані загрози існуванню людства на планеті. Другий еволюційний сценарій — стагнація на досягнутому рівні розвитку. Справді, незмінним бажанням багатьох сучасних лібералів і консерваторів є завершення соціальної еволюції на досягнутому рівні. Аналітичною проблемою стосовно цього очікування є від-

сутність чіткого механізму (за винятком, звісно, проповіді еліт), за допомогою якого соціальна еволюція може сповільнюватися аж до комфортної зупинки в суспільстві, що характеризується класовою й етнічною статусною нерівністю. І третьою логічною можливістю є вихід соціальної еволюції на якийсь новий її рівень. Але що осмисленого ми можемо сказати про цю можливість, якщо наше нещодавнє минуле і теперішнє не мають історичного прецеденту?

Тільки завдяки ретельній історичній реконструкції ми могли би виявити певну логіку в калейдоскопічній послідовності “кристалізації влади”. Загальні сумніви щодо теорій соціальної еволюції вказують на проблематичність застосовності дарвінівських принципів за межами біології. Але чи має будь-яка еволюція бути дарвінівською? Ключові механізми культурних змін виглядають радше ламарківськими, ніж дарвінівськими: успадкування знання шляхом навчання, цілеспрямоване об'єднання і злиття різних традицій [Gould, 1996]. Останні пару століть, власне в модерний період, наука суттєво розширила і розвинула ці два механізми зміни знань.

Чи є знання владою? Можливо, воно становить ключовий компонент будь-якої влади, хоча саме по собі не є джерелом влади. Навпаки, виробництво і використання знань залежить від умов, що впливають з основних джерел соціальної влади. Утім, макроісторична соціологія послідовно демонструє, що соціальні зміни виникають в зазорах між основними вузлами системи. Сучасні університети були створені у XIX і XX століттях в адміністративних, військових і промислових інтересах держав та їхній правлячих еліт. Але після 1945 року університети значно лібералізували набір студентів і поширилися цілим світом із новим завданням, пов'язаним з інкорпорацією готових до просування вгору соціальних низів та раніше пригноблених груп, політична вага яких зростала в перебігу світових війн, подальших революцій, реформ і деколонізації. Незважаючи на нео-ліберальну політику жорсткої економії, університети загалом виявилися надзвичайно сталими інститутами. Вони були захищені престижем і колективною силою свого професорсько-викладацького складу, котрий насправді став чимось на кшталт новітнього різновиду робітничої аристократії. Але здебільшого вища освіта в перебігу світової трансформації після 1945 року ставала центральним елементом у життєвому циклі відтворення освічених фахівців середнього класу, й тому вона істотно позначалася на сподіваннях усіх тих, хто прагнув посісти позиції середнього класу. Власне, університети перетворилися на центральне місце суперництва — як класового, так і щодо інших соціальних ідентичностей.

Проміжне становище університетів за доби пізнього капіталізму, їхня розгалужена організація і статусні інтереси їхніх численних представників, як постійних (викладачів), так і тимчасових (студентів), укупі створюють потенціал для висування політичних вимог і здатні змінити чинний поділ влади. Колективна влада над природою, досягнута людством, усе одно може стати менш монополістично сконцентрованою і більш колективно розподіленою. Якщо це нагадує вам про бунтарські надії 1968 року, то це не випадково. Період 1956–1989 років (з яким не випадково пов'язаний початок золоті доби макроісторичної соціології) відзначений саме першою хвилею

масових виступів освічених фахівців проти “системи”. Їхній провал, за яким настав тривалий період реакції, був у принципі провалом ідеологічної картини світу. Освічені дисиденти в індустріально розвинених країнах, керуючись радше дораціональною неприязню, ніж здоровим глуздом, не пішли шляхом ранніх революціонерів, утіленням яких були якобінці та більшовики. Екстремальний досвід початку XX століття показав, що революційна стратегія останніх, котра полягає в захопленні влади в окремих державах в умовах сучасної військової геополітики, обтяжена ризиками тоталітарної диктатури та війни. Замість цього дисиденти 1968 року відверто сприйняли панівні реформістські ідеології своїх держав, вимагаючи соціалізму або ліберального капіталізму “з людським обличчям”. Макроісторична соціологія, на жаль, надто спізнилася, щоб її нещодавно здобуті ідеї змогли вплинути на ідеологію і політику практичних соціальних змін у бік більшого егалітаризму. Чи не спізниться вона знову?

У цій статті я хочу окреслити, мірою необхідності, масштабну ідею еволюції. Остання розпочинається в передісторії й тягнеться аж до нинішньої доби глобалізації, коли старі елементарні типи влади, властиві особистому вождівству, все ще функціують понад сучасними інститутами державної та приватної бюрократії, між ними й усередині них. Найочевидніше це виявляється у вельми поширених нині феноменах польових командирів, мафіозних хрещених батьків, релігійних і світських ідеологічних антрепренерів і, головне, в корумпованості політиків та корпоративних босів. Проте масштаби сучасних держав і бізнес-корпорацій суттєво перевищують звичайний діапазон можливостей контролю з боку одноосібних правителів. Тут дається взнаки ключова політична суперечність нашого часу: накладання індивідуальної деспотичної влади на публічну інфраструктурну владу (колективну просто з огляду на її справжній масштаб та складність). Вождівська влада корумпує публічну владу, використовуючи інституціональні правила і потоки ресурсів на благо лише білявладних еліт. Проте в самій цій суперечності прихована можливість політичної програми, здатної вивести соціальну еволюцію на більш егалітарний шлях. Ситуації, за яких елементарні типи соціальної влади опинилися в монопольному володінні вождів та інших “босів”, можуть виявитися лишень швидкоплинним історичним епізодом — нехай навіть тривалістю в кілька тисячоліть, але все одно лишень епізодом, фазою у тривалій еволюції людських суспільств. Давайте стисло простежимо головні лінії, якими вона розвивалася.

Усі поховання від початку були рівними. Як правило, ранні поховання були колективними. В археології ці колективи описуються як невеликі групи людей, які посіли тривке становище у своїх виробничих екологічних нішах. Це могли бути землі, щедрі на ресурси для багатого полювання, рибальства і збирання або на різноманітні рудиментарні сади. Колишні спроби пов'язати етапи соціальної еволюції з конкретними технологіями виявилися не відповідними справжньому перебігу історії [Johnson, Earle, 2000]. Значення по-справжньому мав, напевно, розмір людської групи, що могла відтворювати себе в даній екологічній ніші, використовуючи доступні виробничі методи. Різноманітні й дедалі більш аналітично витончені дані щодо дуже тривалого періоду передісторії вказують на те, що егалітарна колек-

тивна влада людських груп довгий час перевершувала вертикальну ієрархічно зорганізовану соціальну владу над людськими колективами. Очевидно, що колективна влада також утримувала під контролем соціальну владу й амбіції індивідів та потенційних вождів, котрі прагнули піднесення. В останні десятиліття виник справжній потік літератури, включно з бестселерами, що подає поведінку лютого шимпанзе як модель людського індивідуалізму. Це неприхована апологія певної ідеологічної позиції. Проте знання, здобуті соціальною наукою, можуть також допомогти оцінити й відповідні претензії ідеологій.

Фахові дослідження приматологів показали, що поведінка сучасних вищих мавп, таких як горили, шимпанзе і бонобо, не може слугувати безпосередньо моделлю для пояснення соціальної поведінки людей [Boehm, 2001]. Наш діапазон поведінки набагато ширший, ніж в інших видів, напевно тому, що людські мотивації переважно є культурними і ситуативними. Якщо відволіктися від жорстокого міжгрупового насильства, — що також є дуже людською поведінкою, хоча воно траплялося, вочевидь, не дуже часто серед ранніх і менш поширених груп населення, — люди явно більш кооперативні й альтруїстичні, ніж будь-які інші суспільні примати [Turchin, Currie, Whitehouse, s.a.]. Афористично висловив цю саму думку гібралтарський біолог Клайв Фінлейсон — люди становлять унікальний вид, у якого індивідуальна травма безпосередньо не обтяжена швидким летальним кінцем [Finlayson, 2009]. Зрештою, не мавпи, а саме люди, яких знаходять на всіх континентах, були наділені неймовірними набутими здатностями, такими як риболовля з допомогою гачків, полювання з допомогою цілеспрямовано розробленої для цього металюї зброї, а пізніше і розведення великої рогатої худоби і верхових коней. Претенденти на встановлення вождівства, як чоловіки, так і жінки, постійно зустрічаються серед людей. Проте антропологи зафіксували низку контрстратегій, які стримують претензії на першість — від глузувань і присоромлення до вигнання з групи і групового вбивства, незрідка уві сні. Все це від самого початку обмежує і спрямовує підприємницьку енергію потенційних ватажків на суцільне благо і досягнення колективних цілей [Cashdan, 1980]. Це принципово важливий вихідний рубіж, який необхідно встановити.

Проте з певного історичного моменту, на превелике задоволення музейних працівників, в археологічному літопису виникають куди багатші індивідуальні поховання. Хто були ці виняткові люди, які дивляться на нас зі своїх багатих поховань, як правило, давно розграбованих їхніми ж заповзятливими сучасниками? Це архаїчні претенденти на владу, дуже успішні у створенні точок контролю в мережах групових конфліктів, або колективних переконань чи обміну матеріальними цінностями. Точка контролю тут є ключовим словом: виникнення цих регуляторних механізмів стало можливим тільки після того, як мережі соціальної взаємодії перевершили колективні спроможності малих груп родичів і добрих сусідів. Іншими словами, історична інтенсифікація соціальних взаємодій породила ресурсні структури, котрі, своєю чергою, вможливили контроль, захист і накладання моральних санкцій. Звідси й історична поява персонажів, яких назагал можна позначити як Воїна, Жерця і Купця. Але вони ще не були великими Правите-

лями, позаяк у доісторичний період претенденти на владу не могли забезпечити логістику й матеріально-технічну базу державотворення.

У будь-якому разі архайчні вожді були людьми надто зайнятими. Якби ви самі вирішили стати великим вождем, на який з елементарних типів влади ви б спиралися першою чергою: на військову міць, на економічне багатство чи на ідеологічні переконання? Як і все, пов'язане із секретами владарювання, це каверзне питання! Якщо ви виявилися настільки наївними, щоб зробити тут вибір, то ви вже провалили іспит на майбутнього вождя. Завдовго до Макіавеллі чи, якщо завгодно, японської відеогри “Покемон”, логіка накопичення соціальної влади наказувала: “Впіймай їх усіх!” В елементарних типів влади немає свого козирного туза. З одного боку, ніхто не боротиметься за злиденного вождя. З іншого боку, багатство потребує, щоб його захищала сила. І нарешті, мало хто став би молитися і приносити жертви в самопроголошеному храмі, якби ніхто не вклався у здатні вражати прикраси та ритуальні видовища, одночасно караючи конкурентів-“лжепророків” та інших еретиків.

Джерела соціальної влади не є геть незалежними самостійними абстракціями. Влада — це нескінченний і складний процес сплетіння потоків взаємодій людей, залучених у соціальні мережі, що уявлюються тільки в результаті нашого наукового аналізу. У реальному потоці життя вплив сили, багатства і ритуалу радше є неподільним. Але не всі типи влади є однаково важливими чи можливими в різних географічних та історичних контекстах. У деякі епохи провідну роль відіграє завоювання. Але десь іще завоювання може виявитися попросту нездійсненим; це особливо стосується віддалених місцевостей, куди не всяка армія дістанеться. Тоді вигіднішою може виявитися торгівля. Такі хитромудрі розрахунки та можливості, зумовлені випадковими історичними обставинами, є головною причиною виникнення строкатої і, на перший погляд, безцільної послідовності історичних форм влади: племінних вождівств, храмових громад, торгових міст-держав, кочових орд, феодальних володінь та імперій, що періодично виникають і розпадаються.

Цей висновок став каменем спотикання для багатьох еволюційних теорій, надто прямолінійно виведених з емпіричних узагальнень. Влада насправді є одним із різновидів “першоречовини”, елементарних стихій — подібно до води, вогню і вітру. Отже, вождівство — це створений людиною вузол, скупчення стратегічно важливих точок у соціальних мережах. Вожді домінували в історії людства з моменту винайдення села за доби неоліту, якщо навіть не раніше, у верхньому палеоліті. Наголосимо момент, що є фундаментально важливим: вождів можна знайти скрізь, де розширення соціальних мереж створило можливості для монополізації контролю над стратегічно важливими точками.

У найабстрактнішому формулюванні персональне вождівство являє собою певне “сплетіння” трьох початкових елементів — елементарних типів влади. Воно містить всі переваги рукотворного інструменту. Він спеціально пристосований до конкретних обставин і може — і має — постійно перероблятися під постійно змінювані обставини. Найголовніше тут — кожне з вождівств зроблене за міркою і щільно прилягає до руки його головного

творця і власника. Як найвищою мірою особистісний і вельми адаптивний процес здійснення домінування вождівство має вибудовуватися на свавіллі та деспотизмі. Зрештою, вождівство створюється, щоб керована спільнота залишалася в межах однієї окресленої вождем лінії. У противному разі вожді не зможуть скористатися безпечним виходом на пенсію, чи то в архаїчному минулому, чи то в нинішніх “довічних президентствах” в арабських країнах або в путінській Росії. Вождівство надає численні переваги своїм власникам, що й забезпечило виживання цього давнього соціального конструктивного рішення в наші дні. Серед цих переваг — можливість нав'язування деспотичної волі підлеглим, багатозавданнева адаптивність, відносна ізоляція від народних вимог і, ясна річ, солодкі плоди влади й натхнення від відчуття винятковості свого становища.

Проте негативні аспекти вождівств впливають із їхніх же переваг, тобто з деспотичної влади, якою наділені вожді. Особисте панування неминуче обмежене у просторі та часі. Прості вожді (тобто вожді протодержавних утворень або ті, хто діє в порах держав ніби мафіозні дони, харизматичні проповідники або польові командири) можуть особисто знати в найліпшому разі, кількасот членів своїх формувань, віддавати їм накази і вручати належні нагороди. Вони можуть впевнено управляти тільки невеликою областю, яку можна перетнути з одного кінця в інший за пару днів. Вождівство обмежене фізичними межами особистісного нагляду і контролю. Понад те, начальник має справляти враження людини, яка відповідає своєму становищу і здатна втілювати в життя свої накази. Старіння і хвороби є одвічними й невблаганними ворогами всіх успішних вождівств. Міжцарів'я являє собою момент найвищої небезпеки й тендітності їхнього існування, саме тому, що всі вождівства подібні до речей, виготовлених за міркою замовника, у тому сенсі, що узгоджуються з особистими особливостями й потребами їхнього управителя, зазвичай самого фундатора вождівства.

Тоді вже не важко зрозуміти, чому архаїчні претенденти на вождівство прагнули створити держави, а також чому вони раз у раз зазнавали фіаско в цій нелегкій справі. Держави — це, власне, машини. Як і всі машини, держави розширюють людські здатності понад надані нам від природи. Державна влада куди масштабніша за те, що будь-який окремий вождь може коли-небудь зорганізувати й контролювати. Утім, відповідно до парадоксальної логіки своєї історичної діалектики, державна влада, щоб залишатися якомога всеосяжнішою, також мусить інтенсифікуватися і глибоко проникати в суспільство. У перебігу світової історії чимало великих вождів підходили до порога створення державної влади, але лише деякі обрані змогли здолати цей поріг і залишатися живими достатньо довго, щоб забезпечити тривалість правління своїх династій на державному рівні організації влади. Це пов'язане із тим, що техніки соціальної інтенсифікації — грамотність, бюрократія і ринкова комерціалізація життя — залишалися рудиментарними аж до досягнення неймовірно високого рівня розвитку в особі Римської імперії, ханьського Китаю і, особливо, сучасного капіталістичного Заходу. Домодерні вожді, хоч би якими різноманітними були їхні шати й забарвлення, були обмежені елементарною морфологією сифона. Вони качали ресурси, часто зовсім немилосердно, як у разі грабіжницької навали та рабства, і

навіть тоді — лише ті ресурси, що їх можна було відокремити і вилучити з елементарних виробничих одиниць селянських і скотарських домогосподарств. За своєю суттю “редистрибутивна економіка” Карла Полані, феодальний “рекет” Чарльза Тілі та “розбійники-нишпорки” Мансура Олсона описують загалом одну й ту саму реальність. Обмежувальним чинником було не деспотичне право на те, щоб вилучати додатковий продукт, а радше те, скільки (мало!) можна було реально викачати й використати для цілей державної розбудови в бідному аграрному суспільстві.

Державна влада нестримно приваблювала найамбітніших вождів саме тому, що держави обіцяли набагато більше багатства та влади. Одначе впродовж кількох тисячоліть держави залишалися деспотичними й доволі обмеженими. Чого ще можна було очікувати від систем панування в рудиментарних аграрних суспільствах? Стійкий контроль і стягування данини з територій, розташованих за межами безпосередньо прилеглої до вождівства сфери його впливу, завжди залишалися проблематичними.

Ранні держави, за відсутності ринків і розвитку індивідуалізації, могли лише частково інституціонально розв’язати проблему головного агента. Домодерні правителі експериментували з усіма видами механізмів особистої влади: плодили численних спадкоємців чоловічої статі в гаремах (а ті, на жаль, потім часто вбивали один одного); призначали рабів на адміністративні посади, використовуючи євнухів; просуvalи етнічних інородців, як у випадку з купцями або найманцями і мамлюками, котрі залежали від милості правителів; перетасовували особистих клієнтів і “друзів”, як вчиняли римські імператори зі своїми *amici* — намісниками у провінціях. Проте жоден механізм не дав задовільних результатів у довгостроковій перспективі, оскільки клієнти, відряджені до провінцій, мали тенденцію обростати зв’язками і розчинятися в місцевих громадах; тобто, спираючись на місцеву підтримку, вони починали формувати власні династичні вождівства.

Іншим чудовим виходом зі скрутного становища стало створення імперських цивілізацій, точніше, поширення елітарних моделей престижного споживання, релігійних ритуалів, мови й писемності. І знову ж таки, згуртованість еліт у давніх цивілізаціях залежала від кар’єрних очікувань, матеріальної винагороди від завоювань і обсягів здобичі або, коли вигоди завоювань різко скорочувалися, від елітної торгівлі та колективної оборони. Усі такі цивілізації неминуче породжували на своїх зовнішніх кордонах різноманітні “варварські” вождівства, котрі живилися торгівлею і військовими набігами на імперські володіння. Найвідомішими прикладами були німецькі племена в Європі та степові кочівники в Азії. Що потім і мало обернутися “Середньовіччям” при ослабленні класичних імперій.

Саме цей, описаний у найзагальніших рисах, механізм спрямовував добре знайомий нам ритм життя імперій, які періодично втрачали сталість і руйнувалися, що породжувало епохи “феодальної” децентралізації. Утім, у періоди повернення до дрібніших, автономних і більш конфліктних форм соціально-політичної організації деякі вожді дедалі більше скорочували простір “темряви темних віків”. У такі епохи фрагментації імперські техніки влади поширювалися і зазнавали вторинної переробки шляхом суттєвого доповнення їх різноманітними варварськими інноваціями [Anderson, 1974].

Чергування централізованих імперій і феодалізмів у дуже довгостроковій перспективі чітко казує на наявність особливої еволюційної динаміки [Lieberman, 2003, 2009].

“Піднесення Заходу” — канонічний приклад еволюційного прориву. Зрозуміло, є й інші приклади такого синтезу, коли представники раніше варварських племен з периферійних регіонів могли підібрати і з дивовижною винахідливістю рекомбінувати цінні фрагменти, що залишилися від централізованих імперій. Це, приміром, арабський халіфат, середньовічні Бірма та Японія. Класичний грецький поліс являє приклад більш давніх цивілізаційних субстратів, з яких представники іонійських та дорійських племен створили власну цивілізацію рабовласницької демократії. Повчальною для нашої теорії є та обставина, що давні греки виникли з краху імперій бронзової доби у XII столітті до н.е. [Cline, 2014]. У наступні “темні віки” греки перетворилися на зорганізованих у громади хліборобів, які спеціалізуються на експортно зорієнтованому виробництві оливкової олії та вина й одночасно на воїнів-піхотинців ранньої залізної доби. Вино+оливки у поєднанні із вельми вдалою лінією морського узбережжя і більш доступною залізною зброєю в сумі дають класичний грецький поліс. Ранньомодерний Захід також може видатися унікальним у багатьох аспектах — від його багатой римської спадщини до його щасливої географії (котра, втім, означала катастрофу для корінних американців). Проте розгляд процесів, що відбувалися на Заході, у ширшій перспективі передбачає, що в якийсь момент перехід до “модерну”, включно із сучасним економічним зростанням, мав збігтися з процесами в Євразії та запустити капіталістичну динаміку. Для того існувало безліч традиційних бар’єрів, але було також і чимало чинників, що сприяли розвитку в цьому напрямі [Collins, 1999a].

Капіталізм виріс із ринкової динаміки, що виникла на багато століть раніше і була дуже поширеною на трьох континентах Афро-Євразії [Abu-Lughod, 1989]. Історичний прорив капіталізму відбувся в далекозахідному кластері феодальних коаліцій-суперниць (“Європи”), які у своїй середньовічній формі виглядали радше як вождівства, ніж як бюрократичні держави. Завдання майбутніх поколінь учених полягає в тому, щоб сформулювати синтетичну теорію переходу до капіталізму, але вже зараз її елементи виявляються цілком визначеними — і вони матеріалістичні. Навіть такі старі (і якоюсь мірою ідеологічні) суперечності щодо ролі християнства у виникненні капіталізму значною мірою розв’язані тепер завдяки зсуву акценту на матеріальні аспекти церковної організаційної інфраструктури та міжелітних конфліктів з приводу привласнення церковних активів і повноважень [Lachmann, 2000].

Рушієм піднесення Заходу виступає брутальна матеріалістична військова геополітика. В Європі усталилася ситуація, за якої численним монархам у стані війни доводилося залучати мобільний космополітичний капітал, аби збільшити свою збройну силу, а держави допомогли капіталістам колективно як класові зменшити їхні витрати на захист [Arrighi, 2010]. Своєю чергою, капіталізм пропонував претендентам на державну владу якісно новий різновид владного “метаболізму”. Якщо архаїчним претендентам на вождівство доводилося покладатися на примусове вилучення

величезної кількості життєвих засобів, сучасні претенденти на владу в державі мали у своєму розпорядженні набагато гнучкіші й швидкодоступні капіталістичні фінанси.

За ранньомодерної доби ринки давали можливість, як і раніше, все ще відносно малого масштабу західним правителям утримувати набагато більші та професійніші збройні сили, ніж колись давала змогу стягнута данина. Але не менш важливим є те, що величезні суми грошей, отримані від приватних кредиторів, допомагали розбудовникам ранньомодерних держав на Заході одержувати, причому у великих кількостях, нове і нечувано дороге технічне забезпечення влади у вигляді гармат і океанських вітрильників [Cipolla, 1965]. Уперше в історії стало можливим завоювання світу в посправжньому планетарному масштабі. Проте початково розколотий Захід одночасно поширив світом кілька колоніальних імперій, чие торгове і геополітичне суперництво несло в собі насіння своєї власної руйнації. Зайнятість на військовій службі й колонізація підтримували заробітну плату на відносно високому рівні, принаймні в таких країнах, як Англія. Своєю чергою, висока заробітна плата зробила окупними довгострокові інвестиції в технологічні інновації [Allen, 2011]. Унаслідок усіх цих важливих змін держави могли і, врешті-решт, мусили дозволити собі стати доволі великими, вельми бюрократичними і надто експансіоністськими.

Немає потреби довго розповідати про те, що згодом сталося із соціальною владою на Заході. Ця історія в різноманітних варіантах є сьогодні однією з тем, у найкращий спосіб розроблених у новій історичній соціології. Держави, що діють в капіталістичному середовищі, одержали обширну інфраструктуру для забезпечення владних повноважень і відростили багато “щупалець”, що глибоко проникають у суспільство. Але той же процес нарощування інфраструктури породив зворотний ефект, дозволяючи суспільству пред'являти державі претензії та вимоги. Наприкінці XVIII й у XIX столітті ця нова можливість посприяла розвитку двох конкурентних ідеологій громадянства: націоналізму і соціалізму. Ідеологічною реакцією еліти став головним чином центристський, поетапно реформістський і притому такий, що поважає інститути власності, лібералізм [Wallerstein, 2011]. Простолюд, а віднині “громадяни” своєї нації тепер набували для правителів своїх держав значення бажано справних платників податків, кваліфікованих робітників і патріотичних (і загалом здорових) військовослужбовців. Держава була тепер просто змушена якимось зважати на запити громадян. Адже в противному разі, без позитивної реакції на свої сподівання громадяни почнуть створювати громадські організації, використовуючи нові можливості освіти й технології комунікації, та візьмуться за організацію масових протестів аж до революцій [Tilly, 1990]. У підґрунті дієвості вимог громадян зрештою лежить збережуване геополітичне суперництво держав. Найуспішніші страйки, реформи, революції, а також деколонізації зовсім не випадково виникають і прокочуються цілими хвилями саме після великих війн, особливо двох світових війн XX століття [Silver, 2003].

Момент історично найвищої здатності громадян впливати на державу настав після 1945 року. І це повертає нас до наших вихідних аргументів. Указаний момент безпрецедентних прогресивних політичних змін і со-

ціального прогресу сприяв оптимізму, навдивовижу сильному в усьому світі впродовж 1950–1960-х років. Холодна війна, розумно обмежена з обох сторін, насправді виявилася винятково сприятливою для економічного зростання, реформ соціального добробуту, проектів розвитку, не кажучи вже про щедre фінансування науки. Період холодної війни також призвів до величезної експансії влади держави в усьому світі. Жоден інший період в історії не відзначений створенням такої кількості міністерств освіти, охорони здоров'я та економічного планування. Навіть різноманітні партизанські армії в Латинській Америці, Азії та Африці тепер почали створювати власні школи, клініки та жіночі відділки. Це стало обов'язковим тестом на їхню міжнародну і внутрішню легітимність. У той самий період забезпечення суспільного порядку також сягнуло найвищого рівня у великих містах, в тому числі й у Палермо, Одесі, Шанхаї та Чикаго [Derluguian, 1996].

Усе це передбачало приборкування вождів державами і народними рухами. Фактично, приборкування вождів було центральним елементом формування сучасних держав, що усували або, принаймні, інкорпоровали вождівства в себе в якості власних внутрішніх органів. Найбільше це уявлялося в історії створення сучасних збройних сил, що перетворюються із початково військової аристократії на офіцерський корпус бюрократично зорганізованих професіоналів. Інший шлях вів до перетворення колишньої аристократії на провінційних нотаблів, а потім обраних політиків чи належних до еліти професійних комерсантів, котрі використовують символічний капітал своїх стародавніх титулів, гарних манер і зв'язків — якщо, звісно, їхнім предкам вдалося уникнути люті революційного терору. Доля тих, хто в Новий час мав ідеологічну владу, не надто відрізнялася. Священики та релігійні ієрархії поступово бюрократично підпорядковувалися інтересам відповідних національних держав і націоналізувалися в їхніх рамках. Провідними голосами сучасних ідеологій стали світські журналісти, партійні пропагандисти, творчі інтелектуали або, якщо завгодно, професори соціальних наук.

Історична тенденція приборкування вождів, одначе, пережила катастрофічний провал унаслідок Першої світової війни. Жахлива дезорганізація переможених імперій і їхніх панівних класів відкрила шлях до захоплення державної влади революційними соціалістами, а слідом за ними (і на зло їм) також контрреволюційними ультра націоналістами фашистського штибу. Розвиваючи методи мобілізації військового часу, ці рухи створювали жахливі ефективні тоталітарні диктатури, що поєднують інфраструктурну могутність сучасної бюрократичної держави з деспотичною силою нових “революційних імператорів”, прототипом яких був Наполеон Бонапарт. Фашистський тоталітаризм був ліквідований у перебігу війни, і навряд чи можна собі уявити, як це могло закінчитися чимось іншим, окрім війни. Комуністичний тоталітаризм, що ніколи не був настільки апокаліптичним, як його фашистські вороги, мав триваліші й різноманітніші траєкторії розвитку. Зазначу, що в усіх комуністичних державах верховні вожді в підсумку були приборкані зсередини своїми бюрократичними елітами й інтелігенцією, чий ясно виражені преференції були спрямовані на лібералізаційні реформи замість нелюдського тиску військово-політичної мобілізації. Проте

радянська бюрократична номенклатура ніколи не намагалася позбутися інституціональної мушлі своєї промислово високорозвиненої й багатонаціональної держави. Кінець кінцем у перебігу давно відтерміновуваних реформ вона зовсім випадково розібрала на шматки цю державу та її економічні активи. Водночас комуністичні кадри в Китаї успішно перебудували свій апарат — набагато простіший з інституціональної точки зору — і перетворили його на останнє розширене видання східноазійської держави розвитку. Комунізму у XX столітті, зрештою, не судилося перемогти капіталізм, але він також не був остаточно приречений на крах [Derluguain, 2013].

Тоталітаризм, однак, не слід розглядати як лихо минулого. Його причини лежать не в якійсь певній ідеології, а в безпрецедентній могутності сучасної держави. Повторю, держава є машиною, що генерує і спрямовує соціальну владу. Як і будь-яка інша машина, вона може використовуватися по-різному: від надання соціальних благ до стеження за громадянами, ба навіть знищення цілих груп населення.

Темний бік сучасних держав нікуди не подівся і може знову проявитися в майбутніх кризах. Умови цілком конкретні: це еліти в момент паніки перед лицем розгніваних мас, ідеологічна поляризація в суспільстві плюс воєнізовані формування, що виникають на крайніх політичних флангах унаслідок дезорганізації держави в центрі. Поточне поширення приватних сил безпеки й особливо сучасних засобів електронного спостереження додає нових небезпек. Теорія соціальної еволюції може давати оптимістичні прогнози, але від неї можна почути і важливі застереження. Тоталітарні виверти залишаться постійною загрозою, поки ми живемо в державах і стикаємося з можливістю великих і раптових криз.

Лише один із різновидів сучасних вождів ніколи не був цілком приручений державами. Це, ясна річ, приватні капіталістичні підприємці. Капіталісти, глобальні купці модерну, змогли вижити й досягти успіху в торгу з правителями держав, погрожуючи втекти в інші юрисдикції разом зі своїми капіталами, зв'язками й організаційними навичками. Звісно, держави могли вигнати і знищити своїх капіталістів, як колись намагалися зробити комуністи. Націоналістичні держави у третьому світі відрізнялися від комуністів лише тим, що експропріювали ("націоналізували") активи тільки в певних іноземних або "компрадорських" категорій капіталістів. Але це ніколи не спрацьовувало в довгостроковій перспективі й навіть у короткостроковій часто викликало економічні катастрофи. Причина, мабуть, полягала в тому, що різні антикапіталістичні держави XX століття вдавалися до використання сурогатів військового командного стилю управління. Тим часом командні висоти світової економіки завжди перебували під приватним контролем найбільших капіталістів, пов'язаних із наймогутнішими державами в центрах світової системи. Ці капіталісти, що перебувають в центрі світової системи, могли навіть погодитися на різноманітні соціал-демократичні та кейнсіанські компроміси, аби зміцнити свої позиції у світлі геополітичних і внутрішніх викликів з боку широких народних верств. Держави завжди відігравали важливу роль у таких оборонних стратегіях.

Капіталісти ніколи не були цілком ворожими до державної влади, попри те, що їхня класова ідеологія намагається запевнити нас у цьому. Капіталізм розвинувся й поширився цілим світом пліч-о-пліч із розвитком і поширенням сучасних держав. Це не випадково. Модернізація і водночас колонізація, здійснювана західними державами ядра, від самого початку передбачала створення для капіталізму безпечного глобального соціального середовища, яке б забезпечувало одержання прибутку. Зі свого боку капіталісти підтримували (рідко без великих баришів) фінансовий обіг, накопичення багатства і легітимність держав.

Проте в будь-якій складній системі, що розвивається, середовище згодом незворотно змінюється. Капіталізм спершу виник у переважно аграрному світі, де його головні прибутки здобувалися із далекої міжнародної торгівлі й державного боргу. У цю ранню добу капіталізму витрати капіталістичного підприємства були здебільшого пов'язані із забезпеченням охорони та військового захисту. Селянські господарства, як і колись, продовжували традиційно нести на собі витрати суспільного відтворення, тоді як вартість природних ресурсів зводилася до їх видобутку і транспортування. У цій ситуації було доцільно здійснити інтерналізацію охоронних витрат бізнесу шляхом злиття інтересів державної та капіталістичної еліти. Мірою того, як держави ставали дедалі більш капіталістичними і, отже, більш модерними, у капіталістів своєю чергою виникала зацікавленість у тому, щоб ставати більш національними. Утім, по-справжньому великі капіталісти завжди підтримували для цілей ведення бізнесу, забезпечення престижу, заради задоволень і, не забуваймо також, укладання шлюбів свої елітні космополітичні мережі, котрі до того ж забезпечували в разі потреби канали втечі.

Мірою того, як сучасна світова система розширювалася і розвивалася, капіталісти дедалі частіше стикалися з потребою інтерналізації витрат. Промислова революція, власне, означала стрибок в інтерналізації витрат виробництва товарів. Далі, однак, соціальні класи індустріальної доби та зорганізовані ними протестні рухи почали домагатися інтерналізації витрат суспільного відтворення, попервах лише в західних країнах, а в кінцевому підсумку і по всьому світові. Ринкові потрясіння ХІХ століття призвели до інтерналізації трансакційних витрат через галузеві картелі, а потім і через корпорації. Велика депресія 1930-х років викликала до життя державне регулювання у по-справжньому масовому масштабі. За умов світових війн і викликів з боку фашизму та комунізму все це виглядало для багатьох капіталістів як нагально необхідна ціна виживання.

Величезна ціна перемоги 1945 року забезпечила заділ на три повоєнні десятиліття процвітання, миру і законності. Однак, з точки зору капіталістичного класу, у стратегії поступок і позиційного стримування були свої межі. Таку межу, очевидно, було досягнуто в перебігу глобальної хвилі повстань у 1968 році. Протестні рухи, незалежно від їхньої риторики, насправді не висували занадто революційних вимог. Власне кажучи, вони хотіли того самого, тільки більше: міцнішого миру, вищого добробуту і більшої демократії. Важлива і лячна відмінність полягала в тому, що рухи 1968 року вимагали всього цього як невіддільних прав людини, а не як милостивих поступок. Показово, що коли ці рухи на Заході, Сході та Півдні й

мали між собою щось спільне, так це їхня відраза до начальників, до Великих Босів, що втілюють патерналістський характер держав і великих економічних підприємств. Нація-держава сама тепер стає кліткою, де капіталістичні вожді стикаються з регулюванням, що зв'язує свободу рук, аж до (чого вони так боялися) повної націоналізації.

Тому глобалізація є не просто структурним продовженням локальних процесів, що розвивалися раніше, або неминучим етапом історичного прогресу. Радше глобалізація виникла як політична й економічна стратегія, запроваджувана впливовими суб'єктами, котрих у той час згадували під рубрикою “транснаціональні корпорації”. Вони наполягали на відмові від компромісів, що сягають часів Великої депресії та світових війн. Глобалізація поряд із дерегулюванням дала змогу великому бізнесові — насамперед американському — уникати обмежень, що замикають економічну діяльність у шкаралупі національних кордонів, де, як побоювався бізнес, політичні вимоги могли б загнати його в кут і змусити погодитися на немислимі поступки. У ситуації значної історичної невизначеності транснаціоналам дуже допомогли несподіваний зліт і провал горбачовської перебудови, що поклала край холодній війні, а разом існуванню Радянського Союзу. Якби Горбачов або більш реалістичний кремлівський лідер досягли успіху в конвертації становища радянської наддержави в запрошення повернутися на почесних умовах у капіталістичні економічні мережі Європи, не було б неоліберального Вашингтонського консенсусу, а замість цього вісь Париж — Берлін — Москва сприяла би формуванню більш регульованого ринку. Тоді й глобалізація могла б набути іншої форми і характеру. Але ця історична можливість не реалізувалася. Ще однією непередбаченою обставиною стало настільки ж несподіване відкриття маоїстського Китаю західному, передусім американському, бізнесові. Східна Азія стала головним місцем, де реалізовувалася нова бізнес-стратегія аутсорсингу. Це те, що видатний географ Девід Гарві назвав “просторовим розв'язанням проблеми” для капіталу [Harvey, 2005].

Протести 1968 року, до яких ми маємо додати масові мобілізації 1989 року в комуністичній зоні світової системи — від Східного Берліна до Пекіна — ознаменували завершення егалітаристської тенденції епохи модерну. Аграрні держави вирізнялися настільки високим рівнем нерівності, що іноді було неможливо кількісно визначити соціальну дистанцію між рабами і рабовласниками. Нерівність, характерна для аграрних суспільств, значною й дедалі більшою мірою зменшувалася в модерну епоху капіталізму. Еволюційні зміни вперше фіксуються на Заході в перебігу конструювання національного громадянства і системи соціального забезпечення. У ХХ столітті ці зміни швидко, хоча й нерівномірно, стали поширюватися й на інші регіони світу. Просто порівняймо дистанцію, що відділяє ситуацію 1968 року від ситуації у світі, котра була нормою у 1868 році, а про 1768 рік годі й казати. У 1968 році на Заході, а потім і в результаті східноєвропейських революцій 1989 року утвердився новий соціальний клас. Збільшувалася частка протестувальників і, звісно, їхні численні лідери були, з інституціональної точки зору, особами найманої праці з вищою освітою — яких називали то студентами, то інтелігенцією, то спеціалістами або робітничим

класом “науково-технічного століття”. Фундаментальною реальністю цього соціального класу (до якого, слід визнати, можемо належати ми самі) є залежність від регулярної заробітної плати в дорослому житті. Це поріднює нас із пролетаріатом. Але нові наймані працівники мають доволі значний обсяг складних знань (професійного або символічного капіталу), накопичених упродовж тривалого періоду навчання в школі й університеті. Ще однією відмінністю від становища західного пролетаріату епохи Карла Маркса сьогодні є те, що зайнятість і життєві умови освічених фахівців у переважній більшості випадків залежать від великих безособових інститутів, від бюрократій — державних органів, приватних корпорацій тощо.

Новий народний клас пізнього капіталізму має неабиякий символічний капітал, високу самооцінку, значну чисельність та обширні взаємозв'язки (інтернет справді має величезне значення, хоч би яким ефемерним і суперечливим воно було). Разом із тим цей клас потерпає від підпорядкування, а також монотонної й відносно погано оплачуваної конторської праці, якщо не від страху перед безробіттям, що несе із собою приниження. Як результат — дуже суперечлива класова свідомість. З одного боку, новітній різновид пролетаріату схильний до анархізму як форми протесту проти безособової та бюрократичної “системи”. Це можна простежити в контркультурних рухах 1960–1970-х років і символічного неприйняття комуністичного чиновництва у 1980-ті роки. З іншого боку, зароджувані установки на самоствердження проти панівних інститутів знаходять свою форму і мету в конс'юмеризмі, фантазіях “креативного класу” і “незалежних стартапів”, аж до ринкового лібертаріанства. І ще один ідеологічний тренд — релігійний фундаменталізм і містика в дусі “Нью-Ейдж”. Чи варто нам тоді дивуватися, що цей новий клас, відтоді, коли його ранні антисистемні спонуки пішли в нікуди, настільки легко був прив'язаний до неоліберального проекту в цій новітній реінкарнації буржуазної гегемонії?

Іронія полягала в тому, що вроджена суперечність між пріоритетами суспільної легітимності і приватного прибутку змушувала капіталістів зраджувати своїх нових політичних прихильників з освічених середніх класів. Ентузіазм стосовно глобалізації та комп'ютерних технологій зруйнувався при усвідомленні того, що і “просторове розв'язання проблеми” (переміщення робочих місць у колишній “третій світ”), і “технологічне розв'язання” (винайдення якихось нових продуктів і передових ринків) призвели до нечуваного відновлення норми прибутку для невеликої меншості за рахунок масового знищення кваліфікованих робочих місць середнього класу [Collins, 2013]. Національна гордість і ксенофобські забобони народних мас на капіталістичному Заході (що нині включає й Росію) неминуче притуплятимуться усвідомленням необхідності звертатися по допомогу до держав, які перебувають під контролем олігархічного великого бізнесу. Це не рятує від критичного виснаження державних бюджетів унаслідок масштабних фінансових операцій з порятунку банків та інших фінансових інститутів після великої рецесії 2008 року. За відсутності позитивної політичної альтернативи таке зростання розпачу при відновленні нерівності може призвести радше до “відродження всієї старої мерзоти” (Маркс), ніж до надії. Звідси нагальна

потреба перебудови всього інтелектуального проекту історичної соціології та економіки розвитку.

Я почав з обіцянки продемонструвати підстави для оптимізму стосовно еволюційного майбутнього людства. На тлі інтелектуального клімату останніх трьох десятиліть може видатися нелогічним усе ще сподіватися на розширення бюрократичної влади великих організацій. Дозвольте пояснити цей парадокс. Ми почали з дуже ранньої передісторії, встановивши, таким чином, точку відліку. Люди відрізняються від інших приматів саме своїми моделями соціальної поведінки. Найуспішніші форми адаптації наших предків полягали, мабуть, у досягненні вищих рівнів егалітаризму й альтруїзму. Ми, можна сказати, допитливі, товариські й готові до взаємодії істоти, вельми неналаштовані щодо нерівності. Це незвичайно позитивне твердження стосовно природи людини дедалі частіше знаходить докази в приматології, антропології і мікросоціології індивідуальних взаємодій [Collins, 2008]. Але все змінилося із переходом до сільського господарства і досягнення набагато вищої щільності населення, коли меншість стала соціальним хижаком, тоді як більшість була доведена до рівня тяглових тварин [Scott, 2017].

Історичний поворот у розвитку соціальної нерівності вкорінений у швидкозмінюваній політичній економії сучасного Заходу. Капіталізм створив свої сили опору, якщо не власних могильників, що прагнуть встановлення демократії і є здатними до мобілізації ресурсів. Разом із тим держави сприяли створенню національних політичних арен і громадянств, котрі тепер можуть висувати до своїх правителів узгоджені вимоги. Це був процес, сповнений революцій і контрреволюцій.

Але правителі не могли більше дозволити собі діяти як примхлива аристократія, котра дбає лише про власні інтереси, щоб не загинути в перебігу сучасних війн між державами і революційних потрясінь. Правлячі класи перетворилися на бюрократичних службовців держави, цивільних та військових чиновників і служителів культу, а також світську інтелігенцію і професіоналів. Колишні вожді приборкували себе, вступаючи на державну службу. Їхні нащадки цивілізувалися через демократичні претензії при добірї кандидатів для вищих державних посад [Elias, 2000]. Так держави, спроектовані як військові машини та апарат для вилучення податків, мусили надати громадянам гарантії від самих себе. Сучасні держави набувають нові “неприродні” для них функції, такі як регулювання ринку і соціальне забезпечення [Bourdieu, 2014].

Сучасна демократизація досягалася і консолідувалася під загрозою війн і революцій, але навіть тоді дуже нерівномірно. Жахливі великі рецидиви відбувалися впродовж XX століття. Тільки після 1945 року, кінця найбільшої війни в історії людства, відбулася демократизація, консолідована на Заході, і вона почала швидко поширюватися на інші регіони світу. На рівні конкретних історій все це видається досить випадковим, зумовленим конкретними обставинами. Але на рівні всесвітньо-історичного узагальнення цей процес постає як еволюційний, адже нерівномірне наростання соціальної складності перешкоджає повному відкочуванню назад, усуваючи непри-

миренних консерваторів у програних війнах і дедалі частіше завдяки успішним революціям і реформам.

Розглядавані нами під цим кутом зору останні неоліберальні десятиліття можуть виглядати як еволюційна аномалія. Походження неоліберальної реакції не було неминучим: чи могло це явище набути глобального розмаху без падіння Радянського Союзу? Неолібералізм став гегемоністським проектом, позаяк класові фракції західних капіталістів, в основному пов'язаних зі Сполученими Штатами, з різних історичних причин зберегли значну автономну владу у 1970–1980-х роках порівняно з іншими фракціями еліти. Це, зрештою, було пов'язане з тим, що Сполучені Штати безпосередньо не потерпали від величезного стресу світових війн і подальших народних повстань. І насамперед в Америці верхівка капіталістів залишалася групою особистих вождів. Ні, в тому, що вони очолюють приватні корпоративні бюрократії, немає жодної суперечності. Із біографій топ-менеджерів, і особливо із журналістських розслідувань у зв'язку зі скандалами, що регулярно відбуваються, ми можемо дізнатися, що на самій верхівці корпорації управляються саме як вождівства. Ознакою і перевагою реальної влади в сучасному бюрократичному інституті є здатність вивести себе з-під звітності й бюрократичної рутини. Коли у 1970-х роках капіталістичні вожді зіткнулися з небезпекою нової хвилі регулювання й оподаткування, тобто перспективою бути остаточно приборканими і включеними в якість простих економічних менеджерів у державні структури, вони енергійно протидіяли цьому і рятувалися в невідкладному регулюванню прихистку глобалізації.

Неоліберальна реакція мала більш ніж достатньо часу для підриву і руйнації легітимності держав і тих засобів, котрі держави використовують для самозахисту від різного роду зазіхань. Останнє, вочевидь, включає і захист від своєкорисливого руйнування довкілля. Але якщо ця застрашлива перспектива взагалі почала віддалено вимальовуватися на обрії кілька десятиліть тому, то більш безпосередні наслідки можна бачити всюди. Останніми роками багато дрібних вождів вийшли з послуху й стали досить хижими. Вони виступають під різними іменами, у тому числі “диких” спекулянтів, олігархів, корумпованих членів політичного класу, популістів, гангстерів, торговців людьми, польових командирів, релігійних фанатиків і терористів. За всіх відмінностей між ними ці персонажі мають одну спільну рису: вони є своєкорисливими і жадібними підприємцями, що перебувають поза суспільним контролем.

Але чи буде ця найпізніша версія “темного віку” кінцем історії? На щастя, надто багато в нашій недавній історії та інститутах (котрі, нагадаємо, наділені “в'язкістю”) противиться цій перспективі. Переважна більшість держав не зазнають руйнації, а чимало їх у Латинській Америці та Східній Азії продовжують консолидуватися. Марксистсько-ленінська ортодоксія, що колись мала намір стати новоявленим християнством, припинила своє існування. Ідеологічне поле втратило переважну частину свого поляризуючого напруження, з його цензурою ортодоксальних кордонів, і тому змогло стати більш відкритим до інновацій. Американська гегемонія все ще розмахує кулаками на Близькому Сході, але тепер вона явно занепадає. Наразі у США немає геополітичного суперника або зіставної з ними за військово-

вою могутністю держави, і мало що вказує на те, що Росія або Китай можуть стати чи стануть військовими суперниками США. Це потенційно дуже обнадійлива перспектива. Світ може стати ще більш мирним, а його значні частини вже є більш мирними, ніж у будь-який інший час за останні століття. Крім того, схоже, що демографічна динаміка стабілізується у більшості регіонів світу (за винятком країн Африки на південь від Сахари). Технологічний розвиток та економічне зростання тривають, хоч і не в тому темпі, що у повоєнні роки.

Одне слово, нема підстав очікувати, що неолібералізм може закінчитися колосальною війною або нещадною і кривавою революцією. Імовіріше він виснажиться в перебігу затяжної рецесії, центром якої будуть Сполучені Штати. Корисливі підприємці, включно з усім розмаїттям економічних вождів, мають бути наново приборкані у своєму користюлюбстві, цього разу майже остаточно. Тоді людство зможе продовжити своє тривале еволюційне повернення до егалітаризму. Дозвольте звернути вашу увагу на головний момент. Особисте вождівство за визначенням є деспотичним. Проте інфраструктурна потужність сучасних держав піддається суспільному контролю і демократизації.

Наостанок висловлю попередні міркування з приводу розумної заміни винахідницького підприємництва економічних вождів. Як і раніше, зберігає слушність і підтверджується не тільки неоліберальними аргументами теза, що бюрократія не надто винахідлива. Як і будь-яка велика машина, вона схильна до інерції. Це означає, що сама лише бюрократія не може забезпечити людству краще майбутнє. Напевно, анархістські мрії про кооперативні творчі спільноти можуть стати більш реалістичними у світі із приборканою геополітикою та ринками. Це не означає, що настане рай, адже ми все одно зіткнемося з такими серйозними викликами, як деградація довкілля і злидні. Ми також стикатимемося з багатьма проблемами на особистому рівні, такими як старість, особливо у групах населення, що швидко старіють і не мають підтримки з боку великих (і, не забуваймо, патріархальних) сімей. Але в разі поєднання соціальної ініціативи зі сталістю та життєздатністю великих організацій ми могли б стати більш підготовленими до розв'язання наших проблем. Це те, що мені видається найвищою мірою вартим дискусій сьогодні.

Джерела/References

- Abu-Lughod, J. L. (1989). *Before European hegemony: The world system A.D. 1250–1350*. New York, NY: Oxford University Press.
- Allen, R. C. (2011). *Global economic history: A very short introduction*. New York, NY: Oxford University Press.
- Anderson, P. (1974). *Passages from antiquity to feudalism*. London: New Left Books.
- Arrighi, G. (2010). *The long twentieth century: Money, power, and the origins of our times* (Rev. ed.). London, England: Verso.
- Boehm, C. (2001). *Hierarchy in the forest: The evolution of egalitarian behavior* (Rev. ed.). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (2014). *On the state: Lectures at the Collège de France, 1989–1992*. Cambridge, England: Polity Press.

Cashdan, E. A. (1980). Egalitarianism among hunters and gatherers. *American Anthropologist*, 82(1), 116–120.

Cipolla, C. M. (1965). *Guns, sails, and empires: Technological innovation and the early phases of European expansion, 1400–1700*. New York, NY: Pantheon Books.

Cline, E. H. (2014). *1177 B.C.: The year civilization collapsed*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Collins, R. (1999a). An Asian route to capitalism. In R. Collins, *Macrohistory: essays in sociology of the long run* (pp. 26–42). Stanford, CA: Stanford University Press.

Collins, R. (1999b). The European sociological tradition and twenty-first-century world sociology. In J. L. Abu-Lughod (Ed.), *Sociology for the twenty-first century: Continuities and cutting edges* (pp. 26–42). Chicago, IL: The University of Chicago Press.

Collins, R. (2008). *Violence: A micro-sociological theory*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Collins, R. (2013). The end of middle-class work: no more escapes. In I. Wallerstein, R. Collins, M. Mann, G. Derluquian, & C. Calhoun, *Does capitalism have a future?* (pp. 37–70). New York, NY: Oxford University Press.

Derluquian, G. (1996). The social cohesion of the states. In I. Wallerstein & T. K. Hopkins (Eds.), *The age of transition: Trajectory of the world-system, 1945–2025* (pp. 148–177). London: Zed Books.

Derluquian, G. (2013). What communism was. In I. Wallerstein, R. Collins, M. Mann, G. Derluquian, & C. Calhoun, *Does capitalism have a future?* (pp. 99–130). New York, NY: Oxford University Press.

Elias, N. (2000). *The civilizing process: Sociogenetic and psychogenetic investigations* (Rev. ed.). Oxford, England: Basil Blackwell.

Finlayson, C. (2009). *The humans who went extinct: Why Neanderthals died out and we survived*. New York, NY: Oxford University Press.

Flannery, K., & Marcus, J. (2012). *The creation of inequality: How our prehistoric ancestors set the stage for monarchy, slavery, and empire*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Gould, S. J. (1996). An epilog on human culture. In S. J. Gould, *Full house: The spread of excellence from Plato to Darwin* (pp. 217–230). New York, NY: Harmony Books.

Hanson, S. E. (2010). *Post-imperial democracies: Ideology and party formation in Third Republic France, Weimar Germany, and post-Soviet Russia*. New York, NY: Cambridge University Press.

Harvey, D. (2005). *A brief history of neoliberalism*. New York, NY: Oxford University Press.

Johnson, A. W., & Earle, T. (2000). *The evolution of human societies: From foraging group to agrarian state* (2nd ed.). Stanford, CA: Stanford University Press.

Lachmann, R. (2000). *Capitalists in spite of themselves: Elite conflict and economic transitions in early modern Europe*. New York, NY: Oxford University Press.

Lieberman, V. (2003). *Strange parallels: Southeast Asia in global context, c. 800–1830* in 2 vol. Vol. 1. *Integration on the mainland*. Cambridge, England: Cambridge University Press.

Lieberman, V. (2009). *Strange parallels: Southeast Asia in global context, c. 800–1830* in 2 vol. Vol. 2. *Mainland mirrors: Europe, Japan, China, South Asia, and the islands*. New York, NY: Cambridge University Press.

Mann, M. (1986). *The sources of social power* in 3 vol. Vol. 1. *A history of power from the beginning to A.D. 1760*. Cambridge, England: Cambridge University Press.

Ristvet, L. (2007). *In the beginning: World history from human evolution to the first states*. New York, NY: McGraw-Hill.

Scott, J. C. (2017). *Against the grain: A deep history of the earliest states*. New Haven, CT: Yale University Press.

Silver, B. J. (2003). *Forces of labor: Workers' movements and globalization since 1870*. New York, NY: Cambridge University Press.

Tilly, Ch. (1990). *Coercion, capital, and European states, A.D. 990–1990*. Oxford, England: Basil Blackwell.

Turchin, P., Currie, T., & Whitehouse, H. (in press). Understanding the dynamics of inequality over the long term: A cultural evolution approach.

Wallerstein, I. (2001). *Unthinking social science: The limits of nineteenth-century paradigms* (2nd ed.). Philadelphia, PA: Temple University Press.

Wallerstein, I. (2011). *The modern world-system IV: Centrist liberalism triumphant, 1789–1914*. Berkeley: University of California Press.

Матеріал отримано/Received 05.02.2019

Переклад з англійської АНДРІЯ МАЛЮКА

ГЕОРГІЙ ДЕРЛУГ'ЯН

Соціальна нерівність в еволюції людських суспільств

У статті розглядається виникнення соціальної нерівності в процесі еволюції людських суспільств та можливості її подолання. Люди відрізняються від інших приматів високим рівнем егалітаризму та альтруїзму, що забезпечував успішнішу адаптацію людських колективів на ранніх етапах розвитку суспільства. З переходом до сільського господарства і досягненням високої густоти населення виникає та інституціоналізується соціальна нерівність на підставі нерівності матеріальних активів і символічного багатства. З'являються нові інститути ведення війни для завоювання і поневолення сусідів, які займаються продуктивною працею.

У міру посилення своєї влади над природою люди також установлюють і зміцнюють владу над іншими людьми. Виникає вождівство як новий тип політії. На базі елементарних форм влади (політичної, економічної та ідеологічної) поступово формуються держави. Відповідні суспільства характеризуються соціальною нерівністю та жорстокістю, зокрема рабством, масовим насильством і численними людськими жертвами.

Нині старі елементарні типи влади, притаманні особовому вождівству, все ще функціонують поряд із сучасними інститутами державної та приватної бюрократії. Звідси — ключова політична суперечність нашого часу: накладення індивідуальної деспотичної влади на публічну інфраструктуру. Втім, еволюція суспільства відбувається в напрямі дедалі ефективнішого поєднання соціальної ініціативи зі стійкістю та життєздатністю великих організацій.

Ключові слова: соціальна еволюція, соціальна нерівність, вождівство, індивідуальна деспотична влада, публічна інфраструктурна влада

ГЕОРГИЙ ДЕРЛУГЬЯН

Социальное неравенство в эволюции человеческих обществ

В статье рассматривается возникновение социального неравенства в ходе эволюции человеческих обществ и возможности его преодоления. Люди отличаются от других приматов высоким уровнем эгалитаризма и альтруизма, обеспечивавшим более успешную адаптацию человеческих коллективов на ранних этапах развития общества. С переходом к сельскому хозяйству и достижением высокой плотности населения возникает и институционализируется социальное неравенство на основании неравенства материальных ак-

тивов и символического богатства. Появляются новые институты ведения войны для завоевания и порабощения соседей, занимающихся производительным трудом.

По мере усиления своей власти над природой люди устанавливают и укрепляют власть над другими людьми. Возникает вожжество как новый тип политики. На основании элементарных форм власти (политической, экономической и идеологической) постепенно формируются государства. Соответствующие общества характеризуются социальным неравенством и жестокостью, включая рабство, массовое насилие и многочисленные человеческие жертвы.

Ныне старые элементарные типы власти, присущие личному вожеству, все еще функционируют наряду с современными институтами государственной и частной бюрократии. Отсюда — ключевое политическое противоречие нашего времени: наложение индивидуальной деспотической власти на публичную инфраструктурную. Впрочем, эволюция общества происходит в направлении все более эффективного сочетания социальной инициативы с устойчивостью и жизнеспособностью крупных организаций.

Ключевые слова: социальная эволюция, социальное неравенство, вожжество, индивидуальная деспотическая власть, публичная инфраструктурная власть

GEORGI DERLUGUIAN

Social inequality in the evolution of human societies

The author develops ideas about the origin of social inequality during the evolution of human societies and reflects on the possibilities of its overcoming. What makes human beings different from other primates is a high level of egalitarianism and altruism, which contributed to more successful adaptability of human collectives at early stages of the development of society. The transition to agriculture, coupled with substantially increasing population density, was marked by the emergence and institutionalisation of social inequality based on the inequality of tangible assets and symbolic wealth. Then, new institutions of warfare came into existence, and they were aimed at conquering and enslaving the neighbours engaged in productive labour.

While exercising control over nature, people also established and strengthened their power over other people. Chiefdom as a new type of polity came into being. Elementary forms of power (political, economic and ideological) served as a basis for the formation of early states. The societies in those states were characterised by social inequality and cruelties, including slavery, mass violence and numerous victims.

Nowadays, the old elementary forms of power that are inherent in personalistic chiefdom are still functioning along with modern institutions of public and private bureaucracy. This constitutes the key contradiction of our time, which is the juxtaposition of individual despotic power and public infrastructural one. However, society is evolving towards an ever more efficient combination of social initiatives with the sustainability and viability of large-scale organisations.

Keywords: social evolution, social inequality, chiefdom, individual despotic power, public infrastructural power

УДК 316.2

ВАЛЕРІЙ ПИЛИПЕНКО,

доктор соціологічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України, Київ

**Соціологічне метатеоретизування
у 1980–1990-х роках:
філософські аспекти деяких альтернатив
позитивістській специфікації¹**

Вступ

Соціологічне метатеоретизування 1980–1990-х років є вкрай важливим для розуміння його сучасного стану та перспектив. Два останні десятиліття минулого століття примітні специфікацією метатеоретизування як складника соціологічного знання та субдомени дисциплінарного дискурсу соціології. Під специфікацією тут розуміється виявлення, визначення і формалізований опис властивостей, особливостей, характеристик та функцій метатеоретизування у соціології, типологізація його за спільними ознаками. Йдеться, по суті, про запровадження й усталення певних стандартів метатеоретичних дослідницьких практик.

Деякі кроки у дослідженні цих метатеоретичних засад вже зроблено. Радикальна позитивістська специфікація метатеоретизування була детально проаналізована В.Резніком у розлогімому огляді (мета)теоретичного підходу Дж.Тернера [Резнік, 2017]. Проте Резніковому викладу бракує належної об'єктивності стосовно цієї позитивістської версії метатеоретизування із її вкрай нетерпимим ставленням до інших версій останнього.

¹ Робота виконана за рахунок коштів бюджетної програми “Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень” (КПКВК 6541230).

Резнік некритично наголошує лише виграшні характеристики радикального позитивізму і навмисно уникає розгляду його вад. Зокрема, він сором'язливо ухилився від увиразнення власної думки щодо одіозного Тернерового випадку проти метатеоретиків із довгим переліком “гріхів” останніх:

“...діяльність багатьох сучасних метатеоретиків є науково контрпродуктивною. Вони повертають нас до історії людей та ідей, а не до соціальних сил і динамік; вони залучають нас до нерозв’язних філософських дискусій над онтологіями, метафізикою, епістемологією та, можливо, естетикою; вони сприяють нездоровій схоластиці, за якої нормативним для теоретиків стає продукування обсяжних книжок з розлогіми цитатами та примітками, гідних заздрості біблеїста; вони пропонують коментарі щодо імпліцитної ідеології та упереджень тої чи тої теорії, персони чи школи, не використовуючи такі прозріння для продукування чогось іншого, ніж ще один набір ідеологічних упереджень; вони виробляють непевні рецепти, які кажуть нам очевидні речі на кшталт: вивчайте дію та порядок, конфлікт та консенсус, структуру та процес тощо; і вони заводять теорію ще далі від емпіричних досліджень та тестувань” [Turner, 1990: p. 39].

Ці та деякі інші Тернерові твердження вражають нашу уяву нечувано зухвалим, безапеляційним, необґрунтованим, категоричним, агресивним і саркастичним неприйняттям філософських засад соціологічного метатеоретизування, пов’язаним із примарністю сподівань на його ідеологічну незаангажованість. Метатеоретичний дискурс світової соціології не обмежується суто позитивістською перспективою, і решта альтернативних їй перспектив теж варті уваги та розлогих оглядів. Як противага радикальному позитивізму особливий інтерес становлять ті версії специфікації соціологічного метатеоретизування, що увиразнюють та обґрунтовують його філософські засади. Власне реактуалізація таких маловідомих у соціологічному дискурсі України метатеоретичних розробок 1980–1990-х років є завданням цієї статті.

Метатеорія як філософія соціальної науки

Б.Фей взагалі трактував метатеорію соціальної науки як її філософію. При цьому термін “метатеорія” використовувався для позначення сукупності або окремих відповідей на низку питань:

“Метатеоретики задають низку різних питань: що є чи має бути метою певної теорії? Що є чи має бути логічною структурою такого роду теорії? Якою є форма її пояснювальних суджень? Якими є чи мають бути критерії їхньої адекватності? Якими є семантичні зв’язки (relations) слів, використовуваних у такого роду теоріях?” [Fay, 1985: p. 150].

З цього погляду, йдеться про схильність багатьох філософів соціальної науки вірити у спроможність філософії самотужки запровадити соціальну науку суто через розбудову ґрунтовної метатеорії як керівництва для тео-

ретизування соціологів. У такій “*апріорній* метатеорії” філософи вбачали тверду основу для теоретично спроможного пояснення людського життя. Фей вважав ці їхні сподівання глибоко помилковими, позаяк вони, на його погляд, завищували роль філософії соціальних наук та недооцінювали її складність, демонстрували фундаментальне нерозуміння взаємозв’язку між метатеорією і теорією в сучасній соціальній науці. Відтак він зробив спробу з’ясувати, що таке зв’язки теорії із метатеорією в тогочасних соціальних науках, як правильне бачення їх допомагає зрозуміти природу та роль філософії соціальної науки, пояснити складність такого стибу філософської діяльності.

Передусім Фей констатував той фундаментально важливий факт, що у своїй історії та поточній практиці соціальна наука містить різні види теорії, які втілюють характерні, свідомо прийняті версії метатеорії. Тобто соціальні наукові теорії прийняли найрізноманітніші форми частково тому, що вони були побудовані для свідомого втілення певної версії особливої метатеорії. Метатеоретизування передувало теоретизуванню і стимулювало його. При цьому метатеоретиком і теоретиком подеколи була одна особа. Наприклад, теорію історичного матеріалізму К.Маркса Фей вважає за необхідне розглядати як втілення нової метатеорії соціальних наук, апріорно окресленої у Марксових “Тезах про Фюєрбаха”. Поширення таких альтернативних версій метатеоретизування із похідними від них теоретизуваннями пояснюється відмінними інтенціями (мета)теоретиків у своїх положеннях про людське життя. Вони прагнули або цілком наслідувати природничі науки у своїх дослідженнях, або уникнути цього наслідування через його гадані потенційні дегуманізувальні наслідки. Тобто дослідники від самого початку виходили із своїх апріорних природничо-наукових або гуманістичних зобов’язань.

Природничі науки виявляються своєрідною “точкою відліку” у конституюванні соціальних наук — або як методологічний взірєць, або як жупел. Але в будь-якому разі природничі науки задають соціальній науці безперечний і наразі недосяжний критерій наукової продуктивності. І це має неабиякі метатеоретичні наслідки: “... соціальна наука була і є свідомо метатеоретичною через відсутність успіху порівняно із природничими науками” [Fay, 1985: p. 152]. У соціальній науці не вбачали такого теоретичного доробку, що за пояснювальною силою хоча б наближався до теорій на кшталт Ньютонової чи Дарвінової. Натомість маємо цілу низку вельми всеохопних (overarching) теоретизувань, взірцями якого є Марксів або Фройдів теоретичний доробок. Ці теоретизування претендують на забезпечення синоптичного погляду за взірцем запропонованого теоріями у природничих науках. Але, на відміну від останніх, марксизмові та фрейдизмові так і не вдалося виробити консенсус у науковій спільноті. Такого консенсусу Фей не спостеріг і стосовно інших подібних масштабних спроб соціологів запропонувати всебічні пояснення широких ареалів людського життя, таких як теорії функціоналізму, умов оперантного науління та обміну. Незалежно від причин відсутності наразі спільної керівної теоретичної парадигми в соціології ця ситуація спонукає соціологів вивчати основи своєї справи для пошуку напрямів та настанов щодо своїх до-

слідницьких дій. Пожвавлене метатеоретизування трактується як вияв кризи теоретизування у соціології; за цих обставин чимало соціологів вивчають власні дисципліни на метатеоретичних засадах та започатковують спільні теоретичні пошуки з метатеоретичними обґрунтуваннями або поясненнями.

Другий важливий факт, констатований Феєм, стосується природи та стану метатеоретизування у соціальній науці. Йдеться про глибоко та експліцитно метафізичну та політичну природу соціальнонаукової метатеорії, що зумовлює радикальні розбіжності між філософами соціальної науки. Розбіжності полягають у відсутності загального консенсусу щодо самої природи та структури соціальної наукової теорії. Отже, Феї аналізує в порівняльному контексті (мета)теоретичні складники натуралістичної, інтерпретативної та критичної моделей соціальної науки, що презентовані у працях Е.Нагеля, П.Вінча та Ю.Габермаса (табл. 1).

Таблиця 1

**(Мета)теоретичні складники філософських моделей соціальної науки
(за описами Б.Фея)**

Критерії порівняння	Модель соціальної науки		
	Натуралістська	Інтерпретативна	Критична
1	2	3	4
Сучасна презентація	Ернест Нагель: “Структури науки” (1961)	Пітер Вінч: “Ідея соціальної науки та її зв’язок із філософією” (1958, 1990)	Йорген Габермас: “Знання та людські інтереси” (1968, 1971)
Метатеоретичний підхід як загальне уявлення про світ	Людські дії як події, що є результатом каузально попередніх подій	Є такі речі, як значення. Значущі феномени можна зрозуміти тільки в термінах їхніх семантичних якостей	Люди є здатними до самодетермінації на базі раціональної рефлексії
Завдання соціальної науки	Подібно до природничої науки розкрити базові, систематичні причинно-наслідкові взаємозв’язки між різними подіями та структурами	Забезпечити інтерпретаційне розуміння сенсу соціальних дій і практик	Розкрити причини тих механізмів хибної свідомості (false-consciousness) та самооманни (self-deception), які увиразнюють базові суперечності та системні кризи соціальних або особистісних систем
Питання, порушувати соціальною теорією	Обґрунтування причинно-наслідкових (causal) законів	Виявлення значеннєвої структури	Розкриття латентного змісту (content), який має соціально руйнівну силу, перетворення його у маніфестований зміст

Закінчення табл. 1

1	2	3	4
Специфіка пояснювальних положень щодо соціального життя	Випробування (test) теорії полягає не в тому, чи допомагає вона зрозуміти сенс події, а в тому, чи можна було б передбачити її появу, якби ми володіли такою теорією, і чи зможемо ми успішно передбачати подібні події в майбутньому. З огляду на номологічний характер наукових пояснень, пояснення є аверсом прогнозу (the obverse of prediction)	Розуміння соціального життя подібне до розуміння іноземної мови: соціальна наука розкриває підкладну розумінню структуру значення за явно довільними (arbitrary utterings) висловлюваннями або рухами; це є, по суті, завданням перекладу	Фундаментальне розрізнення між латентним і маніфестованим змістом психологічних станів, соціальної поведінки та інститутів. З'ясування латентного змісту: як це виникло, як це існує латентно і як ця латентність спричинює фундаментальні проблеми в житті тих, кому вона підлягає (або, точніше, хто їй підлягає)
Сенс соціальної науки	Уможливорює технічний контроль над ширшими ареалами соціального життя	Уможливорює діалог між людьми, де раніше його не існувало.	Уможливорює засоби для звільнення людей у власній поведінці, через самопоборювання (self-defeating)
Концептуальний зв'язок між метатеоретичним підходом і поглядом на політику	Предекція (і, таким чином, можливий технічний контроль) є аверсом каузального пояснення (the obverse of causal explanation), і тому не випадково, що метатеоретичний вислід корисності наукової теорії є однією із соціальних інженерій	Поняття перекладу в зображенні пояснювальних положень (accounts) соціального життя є прямо пов'язаним з можливістю посилення комунікації, і тому воно робить наголос на розумінні незрозумілих способів дії інших (і навіть своїх власних!), розв'язання конфлікту через віднайдення шляхів комунікації тощо	Експліцитна ідея проведення пригноблення через процес саморефлексії задля усвідомлення своїх потреб і мотивів, і тим самим навчання способів змінювати фрустраційні структури соціального життя. У знанні вбачається сила, здатна звільнити людей від саморуйнівних моделей мислення і дії, в які вони мимоволі втягнуті

Кожен метатеоретичний підхід як загальні уявлення про світ, а також політичний вимір такого підходу у виразностях на тлі розуміння завдань та сенсу соціальної науки, порушуваних питань та специфіки соціальної теорії. Звідси маємо висновок про суперечливі витоки метатеоретичних підходів: “... всі метатеоретичні позиції ґрунтуються на метафізичних уявленнях; що характерно сьогодні для філософії соціальних наук — це те, що ці метафізичні переконання є частиною того, що суперечить аргументам щодо вартості (worth) конкретної метатеорії” [Fay, 1985: p. 154]. Зауважені альтернативні метатеоретичні позиції відповідають радикально відмінним ме-

тафізичним схемам. Попри те, що ці схеми конституційовані експліцитними та виразними твердженнями про світ, вони водночас є вельми загальними, абстрактними і віддаленими від безпосереднього сенсорного досвіду дослідників. Відтак навіть існування успішної соціальної науки, розбудованої на підґрунті натуралістської моделі, не вважається переконливим доказом правильності відповідної натуралістської метатеорії. Вади цієї версії метатеорії вбачаються у (1) нехтуванні тим, що має життєву важливість для розуміння людських істот такими, якими вони є насправді, й натомість (2) припущенні про універсальність для них того, що є релевантним лише в певній історичній чи соціальній ситуації. Це явно вможливорює інше метафізичне бачення людини та суспільства з наголосами на свободі волі, раціональному відображенні, важливості цінностей.

Фей не вважав, що метафізичний характер соціальних наукових метатеорій унеможливорює раціональні аргументи про них та досягнення певного роду раціонально обґрунтованого консенсусу. Але він також зважав на те, що така метафізична аргументація розгортається на рівні, відносно віддаленому від емпіричного досвіду, який може вагомо підтвердити або спростувати її. Зрештою, не виключається можливість розроблення на такому абстрактному рівні цілої низки різних типів теорій, сумісних із вихідною метафізичною позицією. Відтак наслідком є спостережувана відносна метатеоретична невизначеність соціальної науки.

Водночас гостра конфліктність метатеоретичних дебатів у соціальній науці пов'язується з їхнім безперечним політичним виміром. Фей наводить приклад дискусії про природу соціальних наук між Т.Адорно і К.Попером у 1960-х роках, впродовж якої метатеоретичні позиції учасників часто аргументувалися або оскаржувалися суто з огляду на їхні імпліцитні політичні наслідки. Попри думку про необхідність виключення політики із метатеоретичних дебатів у соціальних науках, факт зв'язків між соціальними науковими метатеоріями й політичними ідеологіями сумніву не підлягає. Кожна наведена версія метатеорії (табл. 1) містить власне бачення корисної застосовності знання, отриманого соціальною наукою. Це бачення прямо пов'язане із характеристикою відповідної форми пояснювальних суджень у кожній моделі соціальної науки та опосередковано — із певним ширшим уявленням про природу політичного життя. Фей очікував, що і в майбутньому аргументи метатеоретиків соціальної науки продовжуватимуть імпліцитно, ба й експліцитно посилалися на політичні міркування. Адже аргументи у філософії соціальної науки залишатимуться дедалі складнішими та інтенсивнішими через властиві їм морально-політичні наслідки.

Сукупно усі зауважені обставини дають підстави для поточного діагнозу соціологічного метатеоретизування: "... існують вагомі причини, чому метатеоретичні диспути про соціальні науки є настільки вибуховими і непримирними: вони точаться навколо різних відповідей на найбільш базове питання щодо предмета, а саме про природу соціальних наук; вони центровані навколо метафізичних принципів дуже високого рівня абстракції; і вони провокують надто напружені ідеологічні обговорення" [Fay, 1985: р. 156–157]. Через вказані причини соціальній науці властиве розмаїття версій теоретизування, що мають доволі неоднозначне метатеоретичне під-

грунтя. Відтак метатеоретикам вельми складно аргументувати слушність своїх здобутків успішністю втілення їх у теоретичних розробках. На думку Фея, навіть у разі існування достатньо слушної теорії поведінки людини це саме по собі навряд чи схилить до раціонального вибору метатеорії, втіленої в ній. Натомість відсутність будь-якої достатньо переконливої теорії, незалежно від критеріїв переконливості, лише ускладнює метатеоретичну рефлексію, спричиняючись до її незавершеності та нефокусованості. Через це, а також через наявність конкурувальних метатеоретичних настанов і застосування метафізичних та політичних аргументів у розбудові й обґрунтуванні метатеорії метатеоретична аргументація бачиться розмитою, складною, непереконаливою і в підсумку безрезультатною.

Свій аналіз взаємозв'язків між метатеорією і теорією в соціальній науці Фей підсумовує двома основними висновками. Перший спростовує припущення аналітичної традиції у філософії соціальної науки щодо аналізу понять як способу розв'язати питання про те, що розуміння людського життя дійсно має на увазі: "... ніякі метатеоретичні аргументи не можуть бути остаточно встановлені просто шляхом аналізу логіки понять, використовуваних у соціальному науковому дослідженні. Причиною того, чому це є так, є той факт, що слід з'ясувати саме питання, що є і що не є справді "соціальнонауковим", а також той факт, що конкретні соціальні наукові праці набувають форм, заздалегідь зумовлених дотриманням певної метатеорії. Понад те, щойно ви визнаєте ці факти, ви наражаєтеся на наступний факт — що питання про те, як мають виглядати достеменні підстави людського життя, передбачає метафізичну і подальшу метатеоретичну аргументацію — власне такого роду речі, від яких концептуальний аналіз мав би звільнити нас" [Fay, 1985: p. 163].

Оскарження релевантності метатеоретичного аналізу логіки понять обґрунтовується на прикладі поняття дії, що позначає події у термінах психологічних станів і соціальних передумов. На успішне пояснення кола цих подій з використанням терміна "дія" можуть претендувати теорії, створені в рамках конкурувальних метатеоретичних перспектив. Проте, з погляду Фея, критерій емпіричного успіху теоретичного пояснення сам по собі тут не може бути вирішальним: нездатність метатеоретичної перспективи забезпечити адекватну теорію в окремому випадку не свідчить про її остаточну і безповоротну неспроможність загалом або за інших можливих випадків та обставин. Зрештою, критерії успішності теорії певною мірою визначаються характером постановки питань, рівнем очікувань і метафізичних настанов дослідників. Відтак аналіз соціально-наукових понять виявляється мало спроможним визначати цінність тих чи тих моделей соціальних наук. Він є обтяженим використанням аргументації, що порушує метафізичні питання про природу людини, та метатеоретичними оцінками відповідності та успішності соціальних наукових теорій.

Другий висновок Фея з його розгляду взаємозв'язку між теорією і метатеорією стосується сенсу філософії соціальної науки: "...філософія соціальних наук має бути сутнісно *ревізійною* справою. За ситуації, коли існує широке невдоволення станом соціальної науки, як у термінах якості її теорій, так і в термінах обґрунтованості її метатеоретичних основ, метатеоретик не

може задовольнятися тим, щоб суто артикулювати структуру правил, уявлень і цінностей, які втілюються у тій справі, яку він намагається зрозуміти, тобто він не може зробити “дескриптивну філософію”, яку можна виявити у мейнстримі філософії природничої науки. Він не може задовольнятися цим із тієї простої причини, що не існує відносно самодостатньої структури, чиї основні принципи він може розкрити і з’ясувати; замість цього існує розбурхана стихія суперечливих і незіставних пресупозицій, вбудованих у цілу низку робіт, які становлять “соціальну науку”... Ба більше, він не може задовольнятися лише описом того, що роблять соціальні науковці, тому що нам необхідно сьогодні знати, що ми *повинні* робити; філософія має намагатися запропонувати напрямок і настановлення, а не тільки самосвідому рефлексію. Метою філософії соціальної науки є не просто зрозуміти соціальні науки; вона має радше змінити їх” [Fay, 1985: p. 164].

Утім, така заявлена революційна мета філософського дослідження соціальних наук могла б видаватися такою, що не відповідає тогочасним невизначеності та складності метатеоретизування у рамках цих наук. Отже, Фей вважав доцільними водночас агресивну готовність пропонувати нові моделі для керівництва соціальним дослідженням та скромну готовність дозволити іншим вважати своє бачення цілком правильними, а його радикальну програму — неправильною. Необхідність збереження і дотримання філософами такого диз’юнктивного раціонального ставлення він вважав головною причиною того, “чому філософія соціальної науки є настільки складною”. Подібну метатеоретичну толерантність обґрунтовували й інші науковці.

Метасоціологія як діалог: релятивізм у судженнях

Е.Фурман та В.Снізек декларували об’єктом свого дослідницького інтересу метасоціологію у формах метатеорії та метаметодів соціології. Але в підсумку їхній аналіз зосередився здебільшого на проблемах соціологічного метатеоретизування. Його вихідним моментом став розгляд критики та прискіпунвань, що їх зазнавала метасоціологія від соціологів. Зокрема, метатеорія була таврована як занадто розпливчаста та абстрактна, критична, таксономічна і марнотратна за часом. Метасоціологію загалом звинувачували в тому, що вона не лише не сприяє прогресові соціології, а й уповільнює його. З цих звинувачень випливало, що метасоціологія є не просто зайвою і марною, а шкідливою для соціології. Фурман і Снізек аргументовано парировали такі закиди.

Заслуговує на увагу їхній відгук на критику метасоціології за аналітичне фокусування на історії соціології: “Цей розширений рефрен від тих, хто принижує метасоціологію, часто має у підґрунті таку ідею: наука, яка не зважається забути своїх засновників, втрачає себе. Але очевидна відповідь на це бачення науки полягає в тому, щоб припустити, що наука, яка забуває про своїх засновників, не знає, ані наскільки далеко вона пройшла, ані в якому напрямку” [Fuhrman, Snizek, 1990: p. 19]. Плідність зосередження метасоціології на історії соціології аргументується наголосом на доробку Г.М.Блейлока та Дж.Коулмена в цій царині: їхні історичні розвідки суттєво

поліпшили проведення соціологічних досліджень з логіко-дедуктивного погляду, або з погляду природничої науки. Тобто метасоціологія у формах метатеорії та метаметодів забезпечила інформативний діалог у межах соціології навіть для вибагливих дослідників, схильних вважати прогресом дисципліни суто розвиток її як “природничої” науки про суспільство.

Фурман та Снізек не вважали, що метасоціологія заслуговує на те, щоб бути цапом-відбувайлом (*scapegoat*) для дослідників, фрустрованих від вельми повільного розроблення в соціології пояснювальних та прогностичних теорій, які, натомість, є радше тривіально істинними у крос-культурному та історичному вимірах. Вони спростовували думку, що метасоціологія не сприяє науковому прогресу соціології. Підставою для цього стали праці П.Фоєрабенда, в яких піддавалася сумніву сама ідея наукового прогресу. Тож якщо не потрібно виходити з поняття наукового прогресу, то й метасоціологія не може підлягати критиці за несприяння тому, що вважається химерою. Використання критеріїв природничої науки для оцінювання наукового статусу соціології та метасоціології оспорювалося як дуже контроверсійний підхід, що може виявитися поганою стратегією для розбудови та вдосконалення дисципліни. Взагалі, за зізнанням Фурмана та Снізека, їхня аргументація не припускала, що соціологія має бути наукою або що вона повинна виявляти властивості наукового прогресу. Водночас метасоціологічні дискусії визнавалися важливими, бо давали змогу соціологам побачити себе під кутом зору інших науковців, а відтак критично оцінювати різні теоретичні та методологічні припущення, що лежать у підґрунті соціології.

Реалізація зазначеного потенціалу метасоціології пов'язувалась із поширенням серед соціологів релятивістського підходу до теоретичного, методологічного та ціннісного розмаїття соціології. Передусім ішлося про контекст епістемічного релятивізму в перебігу навчального процесу, коли студенти та аспіранти під керівництвом викладачів опановують численні конкурувальні соціологічні перспективи, парадигми, теорії. Учасники процесу виходять з того, що теорії та методи, відмінні від їхніх власних, репрезентують альтернативні підходи до соціальної реальності. Вважається, що, оскільки соціальна реальність є нескінченно складною у своїх властивостях, то й джерел нашого розуміння її може бути теж вельми багато. Можна погодитися не погоджуватися з відмінними від власних теоріями і методами, що їх використовують інші дослідники для вивчення соціальної реальності. Але переважно побутує переконання, що має існувати великий когнітивний простір для толерантності й навіть доброзичливої критики одне одного через ці відмінності.

Утім, попри культивування серед соціологів певного роду епістемічного релятивізму, вони зовсім не зобов'язуються до релятивізму в судженнях. В останньому випадку йдеться про толерантність щодо альтернативних шляхів проживання соціологічного життя, бачення та інтерпретації реальності: “Релятивізм у судженнях означає, що ми можемо не знати, що являє собою найкраще знання, і тому ми повинні бути відкритими для відносно однакової підтримки багатьох підходів до вивчення соціальної реальності” [Fuhrman, Snizek, 1990: p. 25]. З цього погляду, думки колег по науковій спільноті слід вважати приблизно рівноцінними. Але рідко ми маємо достатньо чіткі й

однозначні підстави для оцінки їхніх конкурувальних претензій, і жодних певних і слушних способів оцінювати праці інших немає. Тут не йдеться про відсутність стандартів, бо різні соціологічні напрями зазвичай мають власні загальновідомі й усталені традиції досконалості. Тому наукова спільнота виявляє однастайність, піддаючи ексклюзії тих своїх членів, хто фабрикує дані, але є розмежованою і неоднозначною у ставленні до тих, хто інтерпретує ті ж самі дані відмінним від інших способом. Водночас науковці, для яких є прийнятним епістемічний релятивізм, часто виявляються не готовими прийняти релятивізм у судженнях. І це подекуди спричинює кризи у ситуаціях (пере)розподілу соціального та іншого капіталу серед науковців. Рішення щодо фінансування грантів, публікації журнальних статей, присудження наукового статусу, посадового зростання та підвищення зарплати незрідка враховують стратегії проведення досліджень та особливості професійного життя претендентів. Останні вимушені підлаштовуватися під уподобання осіб, котрі ухвалюють такі рішення. Адже, як кажуть в народі, “хто платить, той замовляє музику”.

За цих обставин неабиякі надії пов'язувалися із метасоціологією. Сенса метасоціології вбачався у її здатності оприявнити імпліцитні підстави теоретичних, методологічних та методичних уподобань, свого роду ідеологічних упереджень соціологів:

“Метасоціологія допомагає нам зрозуміти різні метасоціологічні переваги дослідників як культурно зумовлені у два різні, але пов'язані між собою способи. По-перше, коли людина вибирає конкретну теорію чи метод, набір основних припущень, пресупозицій і предиспозицій щодо конкретних наукових практик може бути виявлений метасоціологічним аналізом. ...

По-друге, метасоціологічні переваги дуже часто якоюсь мірою увиразнюють думки та почуття дослідника щодо людей, яких він вивчає, та відносини соціолога із громадськістю...” [Fuhrman, Snizek, 1990: p. 26].

Отже, тип соціологічного доробку є залежним не лише від типу опису соціальної реальності, якому віддає перевагу соціолог. Власне сам вибір типу опису (types of descriptions) залежить від певних його припущень у поєднанні з пресупозиціями, упередженнями та настроями тощо. Оприявнення, увиразнення та аналіз цих апріорі латентних пресупозицій та упереджень може стати кроком до нейтралізації конфліктного потенціалу. Іноді виникають сприятливі для цього настрої і серед широкого наукового загалу, і поміж найзапекливіших опонентів. Зокрема, визнання неможливості прогнозування перебігу наукових подій, плідних напрямів досліджень подекуди спонукає до підтримки альтернативних теорій, методів та цілих наукових дисциплін, які можуть виявитися продуктивними. Відтак метасоціологія бачиться спрямованою на розвиток, заохочення та аргументування релятивізму в судженнях на методичному та стратегічному рівнях соціологічних досліджень:

“Метасоціологія намагається показати і проаналізувати різноманітність в науці, вказавши на різні вибори, які дослідники роблять стосовно таких речей, як одиниця аналізу, метод і мета наукового дослідження...”

Крім того, певні припущення вбудовані в наукове дослідження, і метасоціологія вказує на них і піддає їх дискусії. Такі дискусії часто переводять обговорення на рівень стратегії і, в підсумку, запитують: чого ми намагаємося досягти за допомоги соціологічних досліджень?” [Fuhrman, Snizek, 1990: p. 26].

Утім, метасоціологічні спроби прищеплення такого типу релятивізму в судженнях часто наражаються на опір у соціологічній спільноті. Навіть соціологи, толерантні до епістемічного релятивізму, часто не схильні толерувати соціально-наукові судження, одержувані різними шляхами. Окрім неприйняття альтернативних поглядів на природу науки, тут також можуть даватися взнаки латентні вихідні припущення цих соціологів про соціальну реальність. Метасоціологія іноді оприявнює такі імпліцитні припущення щодо природи дієвця або суспільства і змушує деяких дослідників почуватися некомфортно. Метасоціологічне оприявнення цих припущень подекуди відбувається у контексті політичних і культурних дискусій. Тож деяких соціологів може не задовольняти перспектива публічної ідентифікації їхніх ідеологічних, політичних, соціокультурних та інших преференцій. Але в такий спосіб метасоціологія дає змогу вивести наукові дискусії на моральний, політичний, ідеологічний та філософський рівень.

Опоненти та критики метасоціології, які бажають розвивати соціологію за лекалами природничих наук, наголошують малу плідність метасоціологічного доробку для досліджень соціальної реальності. Їхні власні, часто імпліцитні, припущення зводяться до того, що найкращою для продукування релевантного соціологічного знання є суто їхня дослідницька стратегія з наголосом на каузальному моделюванні та інвентаризації теоретичних пропозицій. Але цю стратегію Фурман і Снізек вважають придатною для вивчення лише певної частини соціального світу. Якщо ж виходити із існування різних припущень про природу соціального світу, то кожне з них передбачає власну стратегію його вивчення.

Оскільки в соціології немає спільного бачення відправної точки або мети у дослідженнях соціальної реальності, головний сенс метасоціології — уможливити орієнтування соціологів у розмаїтому концептуальному, ідеологічному та моральному середовищі науки: “Мета метасоціології полягає в тому, щоб у розумних межах ми усвідомлювали, де ми перебували, де перебуваємо, куди, як видається, йдемо, і який зв’язок будь-яка соціологія, яку ми творимо, має з іншими діалогами про соціальний світ” [Fuhrman, Snizek, 1990: p. 27]. Тобто головне завдання метасоціології бачиться в розширенні обізнаності соціологів із їхньою власною позицією щодо інших форм соціального знання та в увиразненні цієї позиції.

У цьому контексті метасоціологія сама трактується як власне діалог соціології з іншими суміжними соціальними науковими дисциплінами та політичними й моральними дискусіями про соціальний світ: “Оскільки соціологія бере участь у більш широкому і більш складному діалозі з іншими соціальними науками, історією, філософією, здоровим глуздом та ідеологією, вона повинна вивчати й використовувати метасоціологічний спосіб дискурсу. Без метасоціологічного діалогу важко уявити, як соціологія могла б долучатися до цих інших форм дискурсу і робити свій внесок у них”

[Fuhrman, Snizek, 1990: p. 28]. Але перспектива серйозного сприйняття соціологами метасоціології як такого діалогу передбачає відмову від претензій на однаковість у соціології щодо суджень про соціальний світ. На противагу культивуванню такої однаковості (на кшталт властивої природничим наукам) обґрунтовується метасоціологічна альтернатива — діалог зазначених суджень:

“Чому у плюралістичного світу має бути мономорфне пояснення? Метасоціологія, здається, серйозно ставить до цього питання і намагається створити засади, джерела, вихідні положення і підказки щодо того, як може відбуватися діалог поміж та посеред різних пояснень соціального світу. Метасоціологія допомагає нам знайти єдність у різноманітності і силу у плюралізмі” [Fuhrman, Snizek, 1990: p. 28].

З цього погляду, соціологам краще мати різноманітні, або множинні пояснення соціального світу, які, на відміну від його єдиного монолітного бачення, здатні повніше відобразити множинну природу соціальної реальності. Але водночас метасоціологія покликана запобігти гіпертрофуванню множинності соціологічних описів соціального світу через їх діалог у межах дисципліни. Таке завдання видається надзвичайно амбітним, якщо зважити на неоднорідність когнітивних стилів метатеоретичного складника метасоціології.

Когнітивні стилі метатеоретизування у соціології

С.Фукс зауважив співіснування в дискурсі соціологічного метатеоретизування абстрактної філософської рефлексії та деконструктивної епістемологічної критики теоретизування поряд із рефлексійною, але водночас емпіричною самооцінкою [Fuchs, 1991; 199]. Він реінтерпретував специфікацію соціологічного метатеоретизування, запропоновану Дж.Ритцером¹. Виокремлений останнім тип метатеоретизування, що має на меті забезпечення передумов розбудови нових версій теоретизування, Фукс убаचाє завжди, коли дослідник, теоретизуючи, мусить імпліцитно чи експліцитно спиратися на теоретичний доробок своїх попередників, інтерпретувати та критику-

¹ В одному з моїх попередніх дописів вже зауважено цей Ритцеровий внесок у специфікацію соціологічного метатеоретизування [Пилипенко, 2017: с. 61–63]. Йдеться про Ритцерові визначення метатеоретизування як систематичного вивчення фундаментальної структури теоретизування, а також про виокремлення трьох цільових типів метатеоретизування — для глибокого розуміння соціологічного теоретизування, для забезпечення передумов розбудови нових його версій та для створення загальнотеоретичних основ соціології. Тип метатеоретизування для глибокого розуміння наявного теоретизування Ритцер диференціює на чотири підтипи: зовнішньо-соціальний (аналіз впливу ширшого соціального контексту на соціологічне теоретизування); внутрішньо-соціальний (вивчення впливу на соціологічне теоретизування форм організації наукових спільнот теоретиків та їхніх мережевих зв'язків); зовнішньо-інтелектуальний (з'ясування впливу на соціологічне теоретизування інших галузей знання); внутрішньо-інтелектуальний (дослідження впливу на соціологічне теоретизування когнітивних парадигм або шкіл думки).

вати його. Такий мінімум метатеоретизування є загальною вимогою наукового дискурсу до аргументації науковця: дослідник зобов'язаний продемонструвати аудиторії, як його пояснення стосуються усталених знань певної галузі науки, подібних зусиль інших дослідників і як виходять за межі вже відомого.

Водночас Ритцерові підтипи метатеоретизування для глибшого розуміння наявного теоретизування Фукс реінтерпретує диференційовано. Зокрема, зовнішньо-соціальний, внутрішньо-соціальний та, певною мірою, зовнішньо-інтелектуальний підтипи він вважає можливим узагальнено визначити як емпіричне метатеоретизування. Цей напрям метатеоретизування ототожнюється із соціологією соціології або соціологією соціологічного знання: “Як соціологія соціології, або теорія теорії, метатеорія є просто частиною загальної соціології знання, в тому разі, коли та приймає соціологію та соціологічне знання як емпіричні референти” [Fuchs, 1991: р. 288]. З цього погляду, метатеоретизування такого кшталту реалізує предметну та емпіричну програму досліджень соціологічного теоретизування неметафізичним шляхом і продукує систематичні, пояснювальні та емпірично перевірені знання в загальнонауковому розумінні. Незмінне головне питання емпіричного метатеоретизування вбачається в тому, як соціальна організація соціологічної спільноти впливає на способи продукування повсякденного та наукового, або соціологічного знання. При цьому соціологічне теоретизування з метатеоретичного погляду являє собою не тільки процес пізнання, а й частину емпіричного соціального світу. Тобто теоретизування розглядається в термінах соціальних практик конкретної професійної групи людей. А соціологія та її теоретична складова аналізуються в термінах професійних організацій, соціальні структури яких визначають шляхи здійснення та результати досліджень і теоретизування.

Натомість сукупну решту вмісту Ритцерової типології Фукс узагальнено ідентифікує як філософське метатеоретизування. Йдеться про внутрішньоінтелектуальний підтип метатеоретизування, спрямований на глибше розуміння наявного теоретизування як більш філософсько-інтерпретаційний у своєму когнітивному стилі та амбіціях. Також ідеться про той тип метатеоретизування, що має на меті створення загальнотеоретичних основ соціології та здійснюється у філософських форматах обговорень пресупозиційних логік, нормативних методів та настановчих ідеологічних схем соціологічного знання. Філософське метатеоретизування у визначеному таким чином шерезі Фукс бачить зосередженим довкола фундаментальних та епістемологічних проблем, здатним забезпечити дискурсивне та інтерпретаційне обговорення питань науки та пояснення і співвіднесенням із певною версією постпозитивізму.

На відміну від емпіричного метатеоретизування, філософське метатеоретизування не досліджує емпіричні зв'язки між соціальними структурами та соціологічним знанням, а радше віддзеркалює епістемологічний характер цього знання, прагне максимальної герменевтичної чутливості в декодуванні класичних творів або має справу із ширшими філософськими вимірами соціологічного продукування знання [Fuchs, 1991: р. 289]. Цей напрям метатеоретизування претендує на запровадження методологічних

систем для соціології, пошук певного єдиного філософського формату для соціологічного знання, розроблення конкретних метатеоретичних засобів. Саме він зазнає найбільшої критики з боку опонентів як презентований найбільшим числом опублікованих метатеоретичних розвідок з експліцитно декларованими цілями.

Фукс ухиляється від дискусії про плідність або шкідливість філософського метатеоретизування у соціології, натомість робить спробу пояснити найбільшу поширеність його у межах дисципліни, обравши для цього формат емпіричного метатеоретизування або соціології соціології. У цьому форматі соціологія розглядається як звичайна фахова організація, в якій групи працівників виконують роботу певного роду — оперують символічними об'єктами. Відтак, згідно із формулюванням Дж.Ритцера, найважливіше завдання емпіричного метатеоретика полягає у з'ясуванні “взаємозв'язку між когнітивним і спільнотним вимірами” соціологічної роботи, того, як способи організації фахових груп урізноманітнюють і диференціюють їхнє поводження із символічними об'єктами. Припускається, що саме спільнотна організація, або соціальна структура, наукових напрямів зумовлює переважне продукування ними емпіричного або філософського метатеоретизування.

Близьке за змістом припущення наявне й у теорії наукових організацій, що її розробляли Р.Колінз, Дж.Тернер, С.Фукс та ін. Зокрема, припускається, що наукові “поля соціальних мереж із тісними зв'язками та потужними допоміжними ресурсами частіше продукують факти, тоді як фрагментарні поля з вільними зв'язками та слабкими союзами залучаються у неформальне обговорення” [Fuchs, 1991: p. 292]. Наукові напрями та спеціалізації у межах наукових полів трактуються як репутаційні організації дослідницької праці, члени яких монополізують певні ареали знань, використовують певні матеріальні та символічні ресурси для продукування культурних артефактів заради можливого обміну визнанням, репутацією і статусом. Ці наукові царини та спеціалізації розрізняються у різних полях за мірою концентрації матеріальних і символічних засобів наукового продукування, силою претензій на експертну монополію, незалежністю від непрофесійної аудиторії, соціальною структурованістю взаємодії та комунікації та низкою інших важливих характеристик. За всіма цими параметрами Фукс ідентифікував та порівнював сильні емпіричні та слабкі обговорювальні поля наукової діяльності (табл. 2).

Сильні поля утворюються природничими науками. Натомість соціологію загалом і, зокрема, соціологічне теоретизування Фукс ідентифікує як одне зі слабких обговорювальних полів. Він сумнівається у перспективах продукування фактів соціологами з огляду на конфліктну поліпарадигмальність їхньої дисципліни та фрагментацію соціальної підтримки цього процесу в дослідницькій спільноті та поза її межами. Цими ж структурними чинниками пояснюється невизначеність серед самих соціологів щодо статусу їхньої дисципліни як науки: якщо позитивісти вважали, що соціологія має бути наукою, то постмодерністи порівнювали соціологію з риторикою та літературними наративами.

З погляду теорії наукових організацій також аргументується нерівномірність продукування фактів дослідницькими групами у межах того чи іншого окремого наукового поля або дисципліни: чим тісніше пов'язана у мережу певна дослідницька група, чим більше у неї ресурсів, тим більше у неї шансів продукувати факти. Тобто ступінь рутинізації та стандартизації наукового пошуку може бути неоднаковим навіть у сильних наукових полях. Там існують усталені стандартні спеціалізації, що займаються розв'язанням “загадок” і технічним вдосконаленням знання. Але існують також дослідницькі інноваційні ареали з певною свободою дій та автономією дослідників за умов високої невизначеності завдань на межі відомого і невідомого. Аналогічним чином теорія наукових організацій підтверджує Фуксове припущення про відмінності спеціалізації у рамках слабких обговорювальних полів за мірою прагнення їх представників запровадити норми емпіричної науки. Так, навіть у соціології деякі спеціалізації за певними критеріями (див. табл. 2) є більш подібними до спеціалізацій в емпіричній науці (математичне моделювання, емпірична соціальна психологія). За словами Фукса, на відміну від теоретиків у соціології, які на підтвердження своїх слів про світ мають лише інші слова, представники сильніших соціологічних спеціалізацій можуть заявляти свої претензії на знання і на підставі статистики.

Таблиця 2

Порівняння сильних експериментальних та слабких обговорювальних полів наукової діяльності (на підставі описів С.Фукса)

Критерії порівняння	Поля наукової діяльності	
	Сильні емпіричні (Strong experimental)	Слабкі обговорювальні (Weak conversational)
1	2	3
Загальні оцінки	Здебільшого емпіричні, факто-продукувальні, репрезентативні, зрілі, щільно-мережні, різно структуровані та впорядковано пов'язані	Здебільшого неемпіричні, текстові, дискурсивні, рефлексійні, наративні, герменевтичні, інтерпретативні, конструктивні, фрагментовані та вільно пов'язані
Особливості та ресурси досліджень	Значна частка лабораторних робіт у дослідженнях. Колективізм лабораторних наукових пошуків. Емпіричні результати як здебільшого колективний продукт надзвичайно конкурентних груп. Велика потреба в багатьох апаратних засобах. Висока концентрація дуже дорогих, складних і рідкісних матеріальних та символічних засобів наукового продукування	Значна частка теоретичних робіт у дослідженнях. Індивідуалізм теоретичних наукових пошуків. Теоретичні результати як здебільшого індивідуальний продукт. Мала потреба в багатьох апаратних засобах. Дешевизна, доступність та широкий доступ до ресурсів для теоретизування. Відсутність накопичення потужних або ексклюзивних ресурсів, їх розпорошеність та децентралізованість у межах дисциплін

Продовження табл. 2

1	2	3
Стратифікація та мобільність	Створення чітких рейтингів престижності лабораторій та спеціальностей за мірою доступу до цих дефіцитних ресурсів. Усталення й відтворення цієї стратифікації через зв'язки наставник — учень, “ефект Матфея” ¹ та накопичення переваг упродовж академічної кар’єри	Дуже проникні кордони та низька репутаційна автономія дисциплін: здобуття наукового визнання та репутації з різних джерел. Альтернативні можливості для наукової роботи та пошуку місць для її продукування. Чимало спеціалізованих журналів для презентації доробку
Щільність, зорганізованість та згуртованість мереж	Потужні наукові організації з великим масивом матеріальних і символічних мереж підтримки. Висока щільність взаємодій та взаємозалежність науковців у їхніх ресурсних мережах. Спільний контроль доступу до лабораторного простору і часу, засобів продукування та презентації знань. Фактична співприсутність науковців на робочих місцях. Взаємне і безпосереднє узгодження наукових доробків, опертя на загальні і спільні методи дослідження	Велика кількість доволі незалежних спеціальностей, автономних репутаційних організацій та окремих мереж. Порівняно децентралізовані структури управління дисципліною та інтелектуальним продукуванням. Виражена внутрішня фрагментація і слабкий зв'язок комунікацій та інтелектуальних обмінів між окремими групами і мережами. Різноманітні та часто несумісні дослідницькі підходи та перспективи
Можливості парадигмальної стандартизації	Чітка локалізація наукової діяльності в рамках встановлених дослідницьких традицій і парадигмальних практик. Широке культивування і поширення парадигмальних методів дослідження. Методологічні стандарти у розв'язанні чітко визначених проблем. Рутинізація наукового пошуку	Сильна опозиція претензіям на парадигмальне домінування, ба навіть на загальний статус. Брак загальноновизнаних парадигмальних основ, спільних та зорієнтованих на майбутнє дослідницьких практик. Контрверсійність практично всіх аспектів дослідницької практики та теорії

¹ Ефект Матфея – описаний Р.К.Мертоном феномен нерівномірного розподілу переваг, статусів і ресурсів у наукових спільнотах: ті, хто вже ними володіють, продовжують їх накопичувати і примножувати, тоді як інші, спочатку обмежені в них, згодом виявляються обділеними ними ще сильніше і, отже, мають ще менші шанси на подальший успіх [Merton]. Дія ефекту виявляється у різниці мір визнання й цитування праць науковців: доробок іменитих науковців згадується і цитується порівняно більше, ніж аналогічний за якістю доробок їх маловідомих колег. Також праці відомих науковців можуть сприйматися у відриві від їх змісту та реального значення, коли визнається не сам результат, а суто „визнаний результат“, який іноді лише є схожим на добрий результат. Ефект Матфея спостережено й серед наукових установ: ті з них, що мають на своєму рахунку більше наукових досягнень, частіше стають об'єктами фінансування і залучають до своїх лав більше талановитих співробітників. Назва феномену дана Мертоном з огляду на цитату з Євангелії від Матфея: “Бо хто має, тому дасться і примножиться, а хто не має, у того відніметься і те, що має” (Мф 13, 12).

Продовження табл. 2

1	2	3
Шляхи формування та/або джерела спільної когнітивної ідентичності	Високоєфективні, інноваційні та елітарні дослідницькі ареали визначають перспективи дисципліни, задають стандарти досліджень і фахової соціалізації. Виконанню плідних досліджень передують стажування у престижних лабораторіях та увіходження до ексклюзивних соціальних мереж	Праці колишніх інтелектуальних гігантів дисципліни. Поклоніння класикам і батькам-засновникам через постійну екзегезу текстів. Спільні класики як субінститути парадигми визначають сенс належності до дисципліни
Контроль та девіації	Сильний колективний контроль над індивідуальними практиками. Дуже мало місця для ідіосинкратичних відхилень від встановлених дослідницьких практик	Висока толерантність до девіантності та інакомислення, що вможливорює багато індивідуалістичних і навіть ідіосинкратичних пізнавальних практик
Перетворення тверджень на факти	Взаємні корективи та координація науковців сприяють перетворенню тверджень на факти. Підкріплення тверджень робочими лабораторними приладами, потужними академічними організаціями та професійними асоціаціями, а також переконливою раціоналістичною міфологією емпіризму. Твердження, підкріплені такими ресурсами, є важко оскаржуваними. Результат — продукування твердих, доконаних і ґрунтовних фактів	Продукування фактів є малоімовірним через фрагментарну соціальну підтримку тверджень мережами. Єдиними агентами, що підкріплюють твердження, є інші твердження або тексти. Накопичення більшості тверджень у бібліотеках, де вони лишаються не розпізнаними широким загалом. Навіть найуспішніші твердження локалізуються радше в межах певної спеціальності та не впливають на дисципліну загалом. Результат — підтримання наукового дискурсу
Когнітивний стиль досліджень та презентації їхніх результатів	Прагматичний реалізм: участь у здебільшого “нормальній” (за Т.Куном) науці — повсякденній роботі, яка здебільшого стосується розв’язання конкретних “загадок” та рутинних проблем. Строгість викладу результатів у статтях. Важливість авторитетних журналів для презентації результатів досліджень	Когнітивні та організаційні риси літератури: сильне захоплення критикою та текстологічною реконструкцією; автори легко розпізнавані за манерою їхніх дописів; підкреслено “добре письмо”. Важливість книг разом зі статтями для презентації результатів досліджень. Фото авторів на обкладинках їхніх книг
Характер змін у знанні	Перманентні відкриття постійно розширюють кордони знань. Впорядкована кумуляція та поступові досягнення в більш рутинних ареалах	Диверсифікація та фрагментація предметних царин. Розгалуження та поглиблення спеціалізації
Сприйняття наукового знання	Наукове знання як об’єктивна репрезентація деякої зовнішньої реальності, нейтральне дзеркало для об’єктивної реальності	Наукове знання як контингентний і суб’єктивний конструкт, вибірково соціальний результат. Суб’єктивна агентність та ідеологічні або нормативні упередження у продукуванні знань

Закінчення табл. 2

1	2	3
Уявлення та світогляд	Велика віра в репрезентативний реалізм наукового знання, у сукупний прогрес знань у бік Істини, у їх накопичення. Розвиток доволі об'єктивістської та елітарної колективної самопрезентації. Здебільшого впевненість у перевагах науки щодо інших світоглядів. Мала стурбованість фундаментальними питаннями, зокрема можливістю пізнання, роллю “суб'єктивного чинника” або метафізичною проблемою репрезентації	Мало віри в наукову об'єктивність та методологічну добродієвість. Великий скептицизм щодо можливості знання як репрезентації реальності й повільного, але певного просування до “Істини”. Невиразність та проблематичність епістемічних відмінностей між наукою і ідеологією, фактом і вигадкою, логікою і риторикою. Конкурентний плюралізм та релятивізм альтернативних світоглядів, які бачать світ сконструйованим по-різному
Зорієнтованість пошуків на світ / слово	Науковці більше “цікавляться світом, ніж словом”. Більше уваги до знання на противагу носію знання (Б.Латур)	Більша зорієнтованість на слово, ніж на світ. Невпевненість у правильності проведення досліджень. Науковці досліджують, спостерігають за дослідженням і водночас піддають сумніву його можливість (С.Фукс)
Витоки філософського / метатеоретичного дискурсу	Філософський дискурс, такий як позитивізм та емпіризм, входить у дисципліну ззовні і не є рутинною частиною постійної щоденної дослідницької практики	Метатеоретична рефлексія не входить у дискурс дисципліни ззовні, але запроваджується як окрема спеціалізована активність
Філософська метатеорія як окрема спеціалізація	Малоймовірна. Загалом мало філософствування та метатеоретизування у повсякденній роботі	Імовірна. Метатеоретизування загалом зустрічається частіше, ніж в інших полях
Престиж інтелектуальних продуктів	Доволі високий соціальний престиж	Не надто переконлива для публіки як “наукове знання”
Історія дисципліни	Окрема частина історії науки	Невіддільна частина самої дисципліни

Зауважені (табл. 2) матеріальні та організаційні чинники продукування соціологічних знань суттєво визначають фактичний стиль (мета)теоретизування в соціології. На відміну від лабораторних робіт у сильних полях із безпосереднім співробітництвом і кооперацією кількох дослідників або лабораторій, соціологічне теоретизування є високо індивідуалістичним способом інтелектуального продукування. У соціології теоретична робота здебільшого є самотнім розумовим продукуванням, і доробок теоретиків розглядається як дуже персоніфіковане й суб'єктивне соціальне досягнення. Відтак метатеоретика філософсько-

го кшталту значною мірою досліджують суб'єктивні концептуальні рішення теоретиків та їхні метафізичні передумови.

У підсумку філософське метатеоретизування у соціології із властивим йому дискурсивним та інтерпретативним стилем стало вкрай рефлексійною спеціалізацією: “Теорія є прочитанням і написанням, метатеорія є прочитанням прочитання і писанням писання” [Fuchs, 1992: р. 534]. Метатеоретики філософського кшталту не лише досліджують метафізичні дебати з приводу фундаментальних дилем агентність/структура, мікро/макро, суб'єктивність/об'єктивність та факт/цінність, рішення в межах яких структурують різні соціологічні парадигми, а й самі залучаються в ці дебати. Отже, метатеоретична рефлексія соціологічного теоретизування спричиняє скептичність щодо існування істини про соціальну реальність, констатацію множинності її інтерпретацій та світоглядів, жодні з яких не можуть претендувати на когнітивні привілеї. Тому метатеоретики вкотре зосереджуються на динаміці продукування соціологічних знань, трансцендентних вимірах суб'єкта пізнання та риторичній організації теоретичних текстів.

Разом із тим, соціологічне теоретизування значною мірою спрямоване на реінтерпретацію теоретичної класики. Соціологічна теоретична класика за умов парадигмальної роздробленості соціології залишається однією із небагатьох підвалин інтелектуальної солідарності та дисциплінарної ідентичності соціологів, їхніх академічних спільнот та мереж. Позаяк за цих умов історія соціології набуває неабиякої важливості й нерідко переплітається з систематичними теоретичними дослідженнями, значних рефлексивних метатеоретичних зусиль вимагає й історична проблематика дисципліни.

Через низьку репутаційну автономію соціологічного (мета)теоретизування на його провадження претендують чимало несоціологів, серед яких — соціальні філософи, соціобіологи, економісти, історики, мовознавці та представники інших наук. Кордони між відповідними науково-дослідницькими полями є відносно проникними. Це вможливорює міждисциплінарні обміни ідеями, актуальною проблематикою, поняттєвими засобами, фактологічною базою. Зрештою, з моменту започаткування соціології її представники намагалися осмислити зв'язки своєї дисципліни із суміжними соціальними та природничими науками, а також з іншими способами пізнання — мистецтвом та літературою. Цілком природно, що філософське соціологічне метатеоретизування рефлексує можливості міждисциплінарної кооперації досліджень із позицій плюралістичної толерантності та космополітичної відкритості.

Попри порівняно невигащане становище та обставини метатеоретизування у соціології, Фукс наголошує неабиякий його нереалізований потенціал, що виходить далеко за межі решти соціологічних спеціалізацій, окреслених певними предметними ареалами. Але при цьому йдеться не про філософське, а про емпіричне метатеоретизування як соціологію соціології. І з цим метатеоретичним напрямом пов'язані можливості висвітлення динаміки продукування знання в соціології та збагачення важливими внесками інших її спеціалізацій. В емпіричному метатеоретизуванні як соціології соціології Фукс убачає не вузьку спеціалізацію, що захищає власну предметну лакуну, а рефлексійну свідомість дисципліни загалом.

Висновки

Розглянуті версії специфікації соціологічного метатеоретизування увиразнюють та обґрунтовують його філософські засади. Зокрема, Б.Фей убачав причини такої філософської уґрунтованості в радикальній непереконливості метатеоретичної рефлексії соціальної науки: по-перше, у своїй історії та тогочасній практиці соціальна наука містила низку різновидів теорії, які втілювали характерні, свідомо прийняті метатеорії; по-друге, тогочасний метатеоретичний диспут мав явно метафізичний і політичний характер.

Е.Фурман та В.Снізек оскаржили слушність звинувачень соціологічного метатеоретизування у філософічності, обґрунтовуючи доцільність метасоціологічного діалогу на засадах епістемічного релятивізму та релятивізму в судженнях. Філософічність соціологічного метатеоретизування, на їхню думку, випливала з того, що *“метатеорія є джерелом теорії”* [Fuhrman, Snizek, 1990: p. 25]. Ця думка про апіорність метатеорії стосовно теорії була своєрідною антитезою баченню Дж.Тернера щодо апостеріорності метатеорії стосовно теорії, згідно з яким *“метатеорія має з’явитися після того, як ми виробили якусь теорію”* [Turner, 1990: p. 38]. Тернер обґрунтовував свою позицію зверненням до словника, за яким слово *“meta”* означало буквально *“те, що приходить після”*. Але П.Бурдьє*¹ свого часу наголошував інше значення цього префікса: *“Бути мета означає бути “над” чимось”* [Бурдьє, Вакан, 2015: с. 168]. Таке трактування метатеорії як рефлексії над наявним або уявним майбутнім теоретизуванням видається більш слушним. Зрештою, С.Фукс стверджував, що в соціології як слабкому полі наукової діяльності — зі здебільшого текстовими ресурсами, інтерпретативними та дискурсивними маніпуляціями — є неминучим поширення метатеоретичної рефлексії філософського кшталту. Власне довільні соціально-організаційні структури соціології дуже сприяють культивуванню дискурсивного та інтерпретативного стилю філософського метатеоретизування. Відтак не випадково в рубрикуаторі Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського шифром С5в011.0 позначено тематичні рубрики *“Загальносоціологічна теорія (філософія соціології, метасоціологія, теоретична соціологія)”*. Філософська природа соціологічного (мета)теоретизування є інституціонально усталеною.

Джерела

Бурдьє, П., Вакан, Л. (2015). Рефлексивна соціологія. Частина II: Чиказький воркшоп. Київ: Медуза.

Пилипенко, В. (2017). Метатеоретизування в соціології: особливості, типи і напрями. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 59–76.

¹ “Для мене соціологія мусить бути метою, але завжди лише стосовно себе самої. Вона має використовувати власні інструменти, щоб виявити, чим вона є і що вона робить, на яких принципах стоїть...” [Бурдьє, Вакан, 2015: с. 169].

Резнік, В. (2017). Позитивістське (мета)теоретизування Дж. Г. Тернера: підстави та начерки стратегії. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 68–93.

Fay, B. (1985). Theory and metatheory in social science — or, why the philosophy of social science is so hard. *Metaphilosophy*, 16(2–3), 150–165. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9973.1985.tb00161.x>.

Fuchs, S. (1991). Metatheory as cognitive style. *Sociological Perspectives*, 34(3), 287–301. <https://doi.org/10.2307/1389512>.

Fuchs, S. (1992). Metatheory and the sociology of sociology. *Sociological Perspectives*, 35(3), 531–535. <https://doi.org/10.2307/1389334>.

Fuhrman, E., & Snizek, W. (1990). Neither proscience nor antiscience: Metasociology as dialogue. *Sociological Forum*, 5(1), 17–36. <https://doi.org/10.1007/BF01115135>.

Merton, R. K. (1968). The Matthew effect in science. *Science*, 159 (3810), 56–63. <https://doi.org/10.1126/science.159.3810.56>.

Turner, J. H. (1990). The misuse and use of metatheory. *Sociological Forum*, 5(1), 37–53. <https://doi.org/10.1007/BF01115136>.

Матеріал отримано 07.05.2019

References

Bourdieu, P., Wacquant, L. (2015). *An invitation to reflexive sociology. Part II: The Chicago workshop*. [In Ukrainian]. Kyiv, Ukraine: Meduza Press. [=Бурдьє 2015]

Fay, B. (1985). Theory and metatheory in social science — or, why the philosophy of social science is so hard. *Metaphilosophy*, 16(2–3), 150–165. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9973.1985.tb00161.x>.

Fuchs, S. (1991). Metatheory as cognitive style. *Sociological Perspectives*, 34(3), 287–301. <https://doi.org/10.2307/1389512>.

Fuchs, S. (1992). Metatheory and the sociology of sociology. *Sociological Perspectives*, 35(3), 531–535. <https://doi.org/10.2307/1389334>.

Fuhrman, E., & Snizek, W. (1990). Neither proscience nor antiscience: Metasociology as dialogue. *Sociological Forum*, 5(1), 17–36. <https://doi.org/10.1007/BF01115135>.

Merton, R. K. (1968). The Matthew effect in science. *Science*, 159 (3810), 56–63. <https://doi.org/10.1126/science.159.3810.56>.

Pylypenko, V. (2017). Metatheorising in sociology: Particularities, types and trends. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2, 59–76. [=Пилипенко 2017]

Reznik, V. (2017). J. H. Turner's positivist (meta)theorising: Underpinnings and outlines for strategy. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 68–93. [=Резнік 2017]

Turner, J. H. (1990). The misuse and use of metatheory. *Sociological Forum*, 5(1), 37–53. <https://doi.org/10.1007/BF01115136>.

Received 07.05.2019

ВАЛЕРІЙ ПИЛИПЕНКО

Соціологічне метатеоретизування в 1980–1990-х роках: філософські аспекти деяких альтернатив позитивістській специфікації

У статті здійснено ретроспективний огляд метатеоретичних досліджень 1980–1990-х років. Проаналізовано філософські аспекти деяких альтернатив позитивістській специфікації. Розглянуто трактування соціологічного метатеоретизування як філософії соціальної науки, викладене у праці Б.Фей (B.Fay). Виявлено особливості концепції мета-

соціології як діалогу соціології з іншими соціальними науками та політичними і моральними дискусіями про соціальний світ. Вищезазначена концепція презентована у праці Е.Фурмана (E.Fuhrman) та В.Снізека (W.Snizek). Автором також узагальнено зміст праць С.Фукса (S.Fuchs) із описом, порівнянням та аналізом когнітивних стилів метатеоретизування у соціології.

Ключові слова: теоретизування, метатеоретизування, теорія, метатеорія, метасоціологія

ВАЛЕРІЙ ПИЛИПЕНКО

Социологическое метатеоретизирование в 1980–1990-х годах: философские аспекты некоторых альтернатив позитивистской спецификации

В статье осуществлен ретроспективный обзор метатеоретических исследований 1980–1990-х годов. Проанализированы философские аспекты некоторых альтернатив позитивистской спецификации. Рассмотрены трактовки социологического метатеоретизирования как философии социальной науки, изложенные в работе Б.Фейя (B.Fay). Выявлены особенности концепции метасоциологии как диалога социологии с другими социальными науками и политическими и моральными дискуссиями о социальном мире. Данная концепция представлена в работе Э.Фурмана (E.Fuhrman) и В.Снизека (W.Snizek). Автором также обобщено содержание работ С.Фукса (S.Fuchs) с описанием, сравнением и анализом когнитивных стилей метатеоретизирования в социологии.

Ключевые слова: теоретизирование, метатеоретизирование, теория, метатеория, метасоциология

VALERII PYLYPENKO

Sociological metatheorising in the 1980s and 1990s: Philosophical aspects of some alternatives to the positivist specification

The paper provides a retrospective overview of metatheoretical research unfolding in the 1980s and 1990s. Philosophical aspects of some alternatives to the positivist specification have been analysed. Particular attention has been given to the interpretation of sociological metatheorising as the philosophy of social science (B.Fay). The next step is identification of characteristics related to the conception of metasociology as a dialogue with other social sciences, as well as with political and moral conversations about the social world. This conception was put forward by E.Fuhrman and W.Snizek. The author has also summarised S.Fuchs's works that describe, compare and analyse cognitive styles of metatheorising in sociology.

Keywords: theorising, metatheorising, theory, metatheory, metasociology

УДК 316.22

ОЛЕКСАНДР РАХМАНОВ,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України, Київ

Механістичні перспективи метатеоретизування в соціології

Вступ

Просування соціальної теорії, ґрунтованої на концептах механізмів, до рівня метатеоретизування вимагає аналітичного підходу, що генерує та пояснює спостережувані асоціації між соціальними явищами й подіями. Адже основна вада розрізнених соціальних теорій криється в недостатній пояснювальній функції та неможливості систематизувати соціальні явища у струнку пояснювальну схему. Підхід до соціальної теорії, ґрунтований на ідеї механізмів, намагається врахувати унікальний ланцюжок подій, які ведуть від однієї ситуації чи події до іншої. Сутність цього підходу полягає в тому, що існують загальні типи механізмів, які, існуючи за різних соціальних умов, діють за тими самими логічними принципами. Прихильники цього підходу вважають, що пояснювальна соціологія містить ансамбль таких фундаментальних механізмів, які можна використовувати для пояснювальних цілей у широкому спектрі соціальних ситуацій. Крім цього, концепція соціальних механізмів є важливою частиною аналітичної соціології, причому механістичний підхід подеколи здається ширшим, ніж програма самої аналітичної соціології. Виходячи із принципів аналітичної соціології, досконале розуміння колективних процесів можливе через зосередження уваги на мікроодиницях, з яких складаються механізми (агенти, їхні властивості, дії та відношення).

За винятком кількох праць [Гацков, 2011; Гацков, 2014; Шелухін, 2015; Резнік, 2015], в українській соціології вкрай мало розробок, пов'язаних із цим теоретичним рухом у соціології. У цій статті пропонується стислий

огляд найважливіших соціологічних розробок механістичного підходу. Зокрема, буде розглянуто витoki концептів каузальних механізмів та приклади того, як механістичні ідеї використовуються в царині соціології. Опріч того, буде окреслено перспективи механістичних пояснень у річищі метатеоретизування.

Зародження та розвиток механістичного підходу

У суспільних науках механістичні пояснення дуже рідко зустрічаються в історичній дисципліні, іноді — в соціології, натомість досить часто — в економіці та психології. Це зумовлено тим, що соціологи та історики більше зосереджені на соціальних інститутах, тоді як економічна дисципліна здебільше розглядається як інтерпретативний опис економічних механізмів, які спрацьовують у просторі соціальних інститутів. Економісти вживають терміни “ринок” і “ринковий механізм” як синоніми. Адже значну частину неокласичної економіки у XX столітті можна зрозуміти як спробу пояснити дедалі більше аспектів економічного процесу через механізм ринку: виробництво, споживання та розподіл.

З іншого боку, термін “механізм” доволі часто зустрічається в соціологічних працях і має тривалу історію. Серед найвідоміших прикладів можна згадати механізм зародження культурних основ капіталізму у праці Макса Вебера, де показано, як аскетичний протестантизм спричинявся до змін в економічній поведінці людей. Праці Еміля Дюркгайма також містять низку важливих механізмів, зокрема його аналіз того, як баланс між індивідом і групою впливає на рівень самогубств.

Однак осмислене використання поняття механізму приписують Роберту Мертону, котрий об’єднав ідею механізму з теорією середнього рівня [Merton, 1967]. Мертон прагнув знайти середню ланку між соціальними законами та описом, і якраз “механізми” становлять таку ланку. У своїй праці “Соціальна теорія і соціальна структура” він позначає соціальні механізми як соціальні процеси, що мають певні наслідки для певних частин соціальної структури, і стверджує, що головним завданням соціології є ідентифікувати такі механізми та встановити, за яких умов вони виникають або зникають [Merton, 1968: р. 43–44]. Мертон зобразив конкретні механізми, які визначають референтні групи, створюють дисонанс і формують рольові набори.

Одним із класиків механістичного підходу є Йон Ельстер, погляди якого еволюціонували впродовж багатьох років. Його раннє визначення, згідно з яким механізм пояснює, забезпечуючи безперервний і суміжний ланцюжок каузальних або інтенціональних зв’язків між *експланансом* і *експланандумом*, цілком відповідає загальній механістичній перспективі [Elster, 1989]. І хоча механізми, в інтерпретації Ельстера, є радше психологічними, ніж соціальними, його ідеї надихнули багатьох соціологів відкрити “чорні скриньки” соціальних процесів і спробувати показати “гвинтики” та “шестерні” їхнього внутрішнього механізму.

Пізніше визначення цього вченого вказує на те, що механізми — це легко впізнавані причинно-наслідкові моделі (patterns), які часто зустрічаються

та спрацьовують зазвичай за невідомих умов або з невизначеними наслідками. Вони дозволяють пояснювати, але не передбачати [Elster, 2007: p. 36]. Ельстер визнає, що його загальна мета — схарактеризувати механізми таким чином, щоб вони залежали від епістемологічного стану дослідника: механізм, у такому сенсі, належить до світогляду соціолога, а не до самого світу. Ельстер стверджує, що пошук причини соціальної дії вимагає від соціолога інтерпретації, за допомоги якої він отримує розуміння вірувань і бажань, що раціонально мотивують агента діяти. Однак Ельстер припускає, що наукове пояснення обов'язково є каузальним; таким чином, якщо інтерпретації мають бути пояснювальними, вони мусять визначати психологічні механізми, що викликають соціальну поведінку. Для Ельстера механізми лише вказують на загальні причинно-дисперсійні умисні структури, які підписують наше розуміння раціональної дії. Як і в попередній роботі, Ельстер продовжує вважати, що парадигматичний випадок пояснення в соціальних науках — це демонстрація того, що дія була виконана, тому що це було раціонально [Elster, 2007: p. 53].

Механістичне мислення набуло особливого поширення у 1990-х роках. Характеру теоретичного мейнстріму воно набуло з виходом роботи “Соціальні механізми: аналітичний підхід до соціальної теорії” під редакцією Пітера Гедстрьома та Ричарда Сведберга [Hedström, Swedberg, 1998a]. Пізніше цей підхід стали ототожнювати з рухом аналітичної соціології [Hedström, Bearman, 2009; Hedström, Ylikoski, 2010]. Основні дебати точилися щодо причинно-наслідкових механізмів, коли прихильники механізмів критикували спрощене використання статистичної методології та применшення важливості припущень причинно-наслідкового процесу в причинно-наслідкових висновках.

Концепція *метамеханізму* Джеремі Фриза та Карен Латфі стала цікавим доповненням до теоретичних інструментів механістичного підходу. Йдеться про абстрактний механізм, який пояснює генерацію безлічі конкретних механізмів, які відтворюють певні відношення в різних місцях і в різні часи [Freese, Lutfey, 2011]. Прикладним аспектом ідеї існування метамеханізму стала ідея про “фундаментальну причинність”, коли соціально-економічний статус (СЕС) є основною причиною відмінностей у здоров'ї [Link, Phelan, 1995]. У даному разі метамеханізм забезпечує стійкі відношення між СЕС і здоров'ям навіть за суттєвих змін у методах лікування. Підтвердженням цього стали тривалі та надійні емпіричні докази того, що соціально-економічний статус і здоров'я сильно корелюють. Традиційні показники соціального становища — освіта, багатство та професія — дають різноманітні ресурси, що їх цілеспрямовані суб'єкти можуть використовувати на користь свого здоров'я. Матеріальні ресурси, такі як гроші, можна використовувати для забезпечення доступу до товарів або послуг, що захищають здоров'я. Соціальні ресурси, такі як міжособистісні відносини, можна використовувати для отримання доступу до якісної медичної інформації або доступу до провайдерів інноваційної медицини. Когнітивні ресурси дають змогу людям краще зрозуміти, як їхні дії впливають на здоров'я, доцільніше використовувати джерела інформації для збереження здоров'я та краще застосовувати наявні технології.

Люди з нижчим статусом раніше помирають і мають гірше здоров'я. Ця закономірність застосовна до будь-якого суспільства та історичного періоду, щодо якого є адекватні емпіричні дані. Фриза і Латфі припускають, що ідея “фундаментальної причинності” піддається механістичній інтерпретації: соціально-економічний статус асоціюється з метамеханізмом, тобто загальним механізмом, що пояснює генерацію численних найближчих механізмів, які відтворюють певні відношення в різних місцях і в різний час [Freese, Lutfey, 2011: р. 72–75]. Зокрема, люди з вищим СЕС мають більше ресурсів та освіти, що полегшує для них використання нових медичних послуг та оздоровчих винаходів. Навіть якщо охорона здоров'я є доступною та універсальною для всіх верств, люди з високим рівнем СЕС краще використовують її. Подібний вплив можуть справляти й інші метамеханізми. Особи із вищим СЕС матимуть краще здоров'я, адже вони, як правило, отримують більше вигід від цілеспрямованих дій інших у своїх соціальних мережах (які частково також ґрунтуються на СЕС). Аналогічним чином, заклади, пов'язані з охороною здоров'я, можуть бути більш привітними до людей з високим рівнем СЕС: їм надають краще обслуговування і вони краще розуміють отримувані інструкції. Ситуація може змінюватися, але доти, доки метамеханізми залишатимуться чинними, будуть зберігатися нерівності в охороні здоров'я.

Основні принципи соціального механізму

П.Гедстрьом та Р.Сведберг стверджують, що поняття соціального механізму має важливе значення для соціальної теорії в цілому і для соціологічної теорії зокрема [Hedström, Swedberg, 1998b: р. 24–25]. Механістичний підхід, на їхню думку, може визначатися такими чотирма головними принципами: 1) дія; 2) точність; 3) абстракція; 4) редукція.

Перший із цих принципів — пояснення, ґрунтоване на *діях* — означає, що базоване на механізмі пояснення не будується на простих асоціаціях між змінними, але завжди відсилає безпосередньо до причин і наслідків індивідуальних дій, орієнтованих на поведінку інших. Це, безумовно, є відлунням веберівського визначення соціальної дії. Вислідом із цього принципу є те, що не існує таких речей, як “макрорівневі механізми”. Макрорівнева реальність і події завжди пов'язані через комбінації ситуаційних механізмів, механізмів формування дій та трансформаційних механізмів (тобто всі зміни на макрорівні мають бути концептуалізовані в термінах трьох окремих переходів: макро — мікро, мікро — мікро і мікро — макро).

Другий принцип — пояснювальна *точність* — відображає сутність соціології середнього рівня і висловлює думку, що соціологія не повинна передчасно приймати широкі та нечіткі теми або намагатися встановити універсальні соціальні закони. Натомість вона має спрямовуватися на пояснення, спеціально розроблені для обмеженого кола явищ. Цей обмежений діапазон не стосується суто однієї невеликої сфери суспільства. Адже той самий механізм часто можна зустріти в багатьох інших сферах суспільства.

Третій принцип — *абстракція* — означає, що ефективне теоретизування неможливе без швидкого усунення нерелевантних чинників і чіткого зосе-

редження на центральному питанні. Саме через абстракцію та аналітичну акцентуацію уявляються загальні соціальні механізми.

Останній із чотирьох принципів механістичного підходу — те, що автори називають *редукцією*, — еквівалентний загальній редукціоністській стратегії в науці про відкриття “чорних скриньок” і завжди прагне до зменшення розриву, або відставання між “входом” і “виходом”, причиною і результатом. Пояснення, ґрунтоване на механізмі, спрямоване на забезпечення жорсткого зв’язку між експланансом і експланандумом.

Зрештою, П.Гедстрьом та Р.Сведберг визначають загальний соціальний механізм таким чином: соціальний механізм є (1) невіддільною частиною пояснення, яке дотримується чотирьох головних принципів, викладених вище, і (2) при виникненні причини (“входу”) він створює ефект (“вихід”). Власне сутність механістичного підходу полягає в тому, щоб дотримуватися спеціального стилю теоретизування, а не якогось конкретного визначення того, що таке соціальний механізм. Цей стиль можна схарактеризувати, першою чергою, акцентом на точних, зорієнтованих на дії, абстрактних та “дрібних” поясненнях [Hedström, Swedberg, 1998b: p. 25].

Приклади соціальних механізмів у соціологічних теоріях

Щоб конкретизувати ідею загального соціального механізму, що лежить в основі низки різних соціальних явищ, П.Гедстрьом та Р.Сведберг розглянули три відомі соціологічні теорії — самореалізованого пророцтва (Роберт Мертон), мережевої дифузії (Джеймс Коулмен) і порогової поведінки (Марк Грановетер), припускаючи, що всі вони зумовлені тим самим механізмом [Hedström, Swedberg, 1998b: p. 17–21].

Самореалізоване пророцтво є однією з найвідоміших теорій соціології, побудованої на механізмах, яка була сформульована 1948 року Робертом Мертоном [Мертон [1948], 1968]. Головна ідея полягає в тому, що спочатку хибне визначення ситуації викликає поведінку, яка зрештою робить неістинну концепцію реальністю. Ключовим прикладом, яким Мертон ілюструє свій аргумент, є масове зняття грошей з рахунків банку. Якщо виникають чутки про неплатоспроможність банку, деякі вкладники воліють негайно зняти свої заощадження. Відмова банку лише зміцнює віру в чутки, частково через те, що зняття коштів фактично має зашкодити фінансовому становищу банку, але, що куди важливіше, через те, що акт виведення коштів сам по собі сигналізує іншим, що щось справді може бути негаразд із цим банком. Це призводить до ще більшого вилучення коштів, а це ще більше знижує довіру до банку і т.д. Через функціонування цього механізму навіть спочатку надійний банк може збанкрутувати, якщо критична кількість вкладників вилучать свої кошти, спираючись початково на хибне переконання, що банк є неплатоспроможним.

Вивчення процесів *мережевої дифузії* започатковане класичним дослідженням Джеймса Коулмена, Елігу Катца та Герберта Менцеля про дифузії ставлення до нового медичного препарату [Coleman, Katz, Menzel, 1957]. Їхній головний висновок полягав у тому, що позиції лікарів у різних професійних мережах вплинули на процес дифузії, особливо в період безпо-

середньо після появи нового препарату на ринку. Їхнє пояснення цього висновку нагадує аргумент Мертона про самореалізацію пророцтва: чому ці соціометричні зв'язки з колегами, які використовували препарат, мають вплив упродовж перших місяців доступності препарату, але не пізніше? Одна з можливих відповідей полягає в більшій невизначеності щодо препарату, яка мала б панувати, коли він був новим. У ситуаціях, які є об'єктивно незрозумілими, соціальне підтвердження (validation) суджень стає найважливішим. Загалом це означає, що в непевних ситуаціях на лікаря більше впливатиме те, що його колеги говорять і роблять, ніж у цілком певних ситуаціях [Coleman, Katz, Menzel, 1957: p. 268–269]. На їхню думку, мережі є важливими тому, що інформація про інновації, в нашому випадку — про новий препарат, поширюється через них, і на схильність людини до прийняття інновації впливає те, як реагують інші, особливо коли є велика невизначеність щодо справжньої цінності інновації.

Нарешті, третім прикладом є *порогова теорія* Марка Грановетера про колективну поведінку [Granovetter, 1978; Granovetter, Soong, 1983]. Грановетер стверджував, що рішення людини про те, чи брати участь у колективній поведінці, часто якоюсь мірою залежить від того, як багато інших учасників вже вирішили взяти участь. Він також стверджував, що актори різняться за оптимальною кількістю інших учасників, які вже мають брати участь, до того, як той чи той актор вирішуватиме робити те саме; звідси — поняття “поріг” індивіда, що має описати цю неоднорідність на індивідуальному рівні. Важливим якісним результатом аналізу Грановетера було те, що навіть незначні розбіжності за порогами можуть привести до суттєво різних колективних результатів. Грановетер надає низку прикладів поведінки на підставі порогів, але ось приклад, що особливо добре ілюструє логіку такого типу умовної поведінки: “Припустімо, що ви перебуваєте в незнайомому місті й заходите у невідомий ресторан суботнім вечером о сьомій годині. Ваше рішення щодо замовлення їжі буде частково залежати від того, скільки інших людей також вирішили це зробити. Якщо місце майже порожнє, це, мабуть, поганий знак — якщо немає мінімальної кількості відвідувачів, можливо, слід спробувати інше місце” [Granovetter, 1978: p. 1438–1439]. Причина того, що кількість відвідувачів у ресторані, найімовірніше, вплине на вибір ресторану, полягає в тому, що в ситуаціях невизначеності кількість відвідувачів є сигналом про можливу якість ресторану, і цей сигнал може бути вирішальним для людини у виборі відповідної дії.

Отже, головною характеристикою цих теорій є загальний механізм формування переконань, згідно з яким кількість осіб, які виконують певний акт, сигналізує іншим про ймовірну цінність або необхідність дії, і цей сигнал впливатиме на інші вибори індивідуальних дій.

Від соціальних механізмів до аналітичної соціології: народження метатеорії?

Розвиток механістичного пояснення у соціології неминуче штовхав його до оформлення у підхід, який би враховував і теоретичну стрункість механістичних схем, і емпіричну релевантність послідовності цих схем.

Тому цей рух призвів до зародження аналітичної соціології як підходу, ґрунтованого на загальних ідеях фундаментального рівня, коли підкреслюється значення інтелектуальних чеснот точності та ясності, які дали б змогу чітко визначити каузальні механізми. Власне соціальні механізми в аналітичній соціології є аналітичними конструкціями, які визначають гіпотетичні зв'язки між спостережуваними подіями. І навіть якщо ці механізми в реальності досі не знайдено, це не заважає їх використовувати, як, скажімо, існування електронів і нейтронів у різних фізичних процесах було теоретично обґрунтовано задовго до того, як їх насправді можна було спостерігати емпірично [Weinberg, 1993]. Тож стандартна соціологічна критика аналітичної теорії зосереджується на побудованих у ній емпірично неточних або неповних припущеннях.

Ключовою характеристикою аналітичного підходу є те, що він проходить спочатку шлях побудови аналітичної моделі ситуації, що підлягає аналізу ("ідеальний тип"). Ця теоретична модель, у принципі, побудована таким чином, що включає лише ті елементи, які вважаються істотними для розв'язання проблеми. Тож метою теоретичного аналізу є ця модель, а не реальність, яку модель має пояснити. Однак тією мірою, якою теоретична модель була побудована таким чином, щоб вона включала суттєві елементи конкретної ситуації, результати теоретичного аналізу проливатимуть світло на реальну ситуацію, яку модель має пояснити. Аналітична соціологія стосується, перш за все, роз'яснення важливих соціальних фактів, таких як мережеві структури, типові переконання, культурні смаки, загальні способи дій тощо. Вона пояснює такі факти, не лише пов'язуючи їх з іншими соціальними фактами, а деталізуючи приховані та виразні способи, за допомогою яких здійснюються розглядувані соціальні факти. Іншими словами, аналітична соціологія є стратегією для розуміння соціального світу.

Як зазначають П.Гедстрьом та П.Лікоскі, через ілюзію глибокого розуміння з її неявними і нечіткими стандартами пояснення, переважно вербальним способом теоретизування і дуже складним об'єктом вивчення соціальна теорія є найяскравішим прикладом невдачі метапізнання. Задля позбавлення цієї ілюзії потрібно зробити пояснення більш чіткими, а саме ясно і точно сформульований опис механізмів належить піддавати детальному розгляду, а значення їх оцінювати більш ретельно. Аналітична соціологія, підкреслюючи значення тісної інтеграції теоретичної й емпіричної роботи, не є однозначно пов'язаною із жодною конкретною методологією дослідження [Hedstrom, Ylikoski, 2010: p. 58].

Головною проблемою на шляху метатеоретизування є відсутність загальної згоди щодо визначення механізму [Mahoney, 2001]. Незважаючи на те, що багато таких визначень є формально несумісними, більшість із них можна розглядати як спробу охопити ті самі основні ідеї. Стало важливим досягти консенсусу щодо прототипних прикладів механістичного пояснення. Іншою серйозною проблемою є те, що більша частина дискурсу механізму в соціальних науках є досить довільною. Як зазначалося вище, механізм як поняття належить до загального каузального дискурсу соціологів. Плутанина між позначенням ефекту і механістичним поясненням його може призвести до ілюзії глибини розуміння [Ylikoski, 2009].

Щоб уникнути непотрібної плутанини, Петрі Ілікоскі пропонує розрізняти *каузальний сценарій* і *схеми каузального механізму* [Ylikoski, 2017]. Каузальними сценаріями є (вибіркові) уявлення про певні каузальні процеси, що відповідають за якусь конкретну подію чи явище. Застосовуваний таким чином каузальний механізм належить до каузального опису процесу, що відповідає за пояснення. Коли політологи говорять про відстеження процесу, вони займаються каузальними сценаріями. З іншого боку, коли аналітичні соціологи обговорюють каузальні механізми, вони схильні посилалися на схеми каузального механізму. Наприклад, соціологи, які говорять про самореалізовувані пророцтва, мають на увазі схеми каузального механізму, тобто абстрактні уявлення про механізми, які можуть спричинитися до певного ефекту. Єдиний каузальний сценарій може бути комбінацією багатьох різних причинно-наслідкових схем і може навіть містити механізмові схеми, які мають протилежні каузальні наслідки.

З іншого боку, схеми причинно-наслідкового механізму є підставами сподівань аналітичної соціології на зростання теоретичного знання, згідно з якими соціально-наукове пізнання накопичується через розвиток теорій середнього рівня про соціальні механізми [Hedström, Udehn, 2009]. Під цим кутом зору основне теоретичне знання містить набір схем каузальних механізмів, які можуть бути адаптовані до конкретних ситуацій і пояснювальних завдань. Враховуючи критику щодо надмірної складності [Opp, 2005] або ж простоти [Gross, 2009] у формулюванні соціальних механізмів, Гедстрьом та Ілікоскі тепер наголошують, що теоретичні конструкції, які є вочевидь нереальними, не слід кваліфікувати як соціальні механізми [Hedström, Ylikoski, 2010]. Відтак, претензії на всезагальну метатеорію дещо знизилися, оскільки було визнано, що соціально-наукове знання не є інтегрованим у високоабстрактну загальну теорію, але складається із дедалі більшої сукупності схем каузальних механізмів, які є взаємосумісними. Таким чином, розуміння соціального світу лише накопичується, і з часом знання механізмових схем стає більш деталізованим і кількість відомих механізмів зростає.

Діаграма Джеймса Коулмена

Для метатеоретизування найважливішими експланандумами є соціологічні феномени, а саме колективні феномени, які не можна пояснити шляхом референції до якогось одного члена колективу. В середовищі прихильників механістичного підходу вважається, що відправною точкою для обговорення соціальних механізмів є діаграма, відома як “човен”, або “ванна” Дж.Коулмена [Coleman, 1990]. Її зазвичай використовують при обговоренні соціальних механізмів, що робить її своєрідною емблемою механістичного підходу у соціальних науках. Сам Коулмен не використовував механістичний словник, але багато в чому його діаграма ілюструє механістичне мислення в соціальних науках [Ylikoski, 2016]. Діаграма Коулмена може бути використана для опису того, як кількісні дослідження та моделювання на підставі агентів можуть доповнювати одне одного (див. рис.1). Спричинені мікросоціальним чинником ситуаційні механізми зумовлюють індивіду-

альні внутрішні стани — уподобання, ставлення, наміри, прагнення, упередження, прихильності, почуття відчаю, обурення тощо. Поведінкові механізми розкривають особливості мотиваційного впливу індивідуальних внутрішніх станів фізичних осіб на їхню поведінку. Зрештою трансформаційні механізми виявляються у тому, як індивідуальні дії осіб поєднуються шляхом агрегації чи стратегічної взаємодії й сукупно спричиняються до певних макросоціальних наслідків.

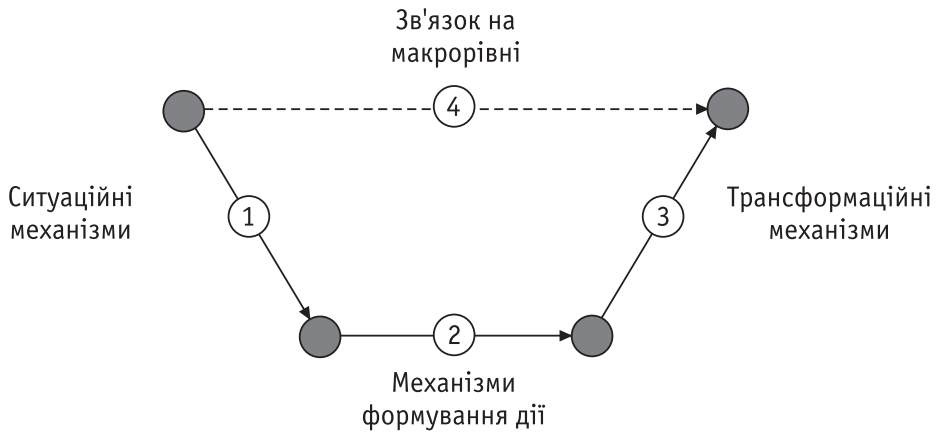

Рис. 1. Діаграма Дж. Коулмена

Джерело: [Hedstrom, Ylikoski, 2010: p. 59].

Потрібно виходити з того, що макротеоретизування приділяє увагу головно масштабним соціальним явищам, характерним для груп суб'єктів або колективів. Але властивості цих соціальних явищ і часові зміни в них завжди мають пояснюватися із посиланням на дії індивідів, оскільки індивіди, а не соціальні суб'єкти, наділені каузальними силами. Отже, для пояснення зв'язку між двома соціальними явищами (стрілка 4) механістичний підхід виходить з того, що пояснення, які просто встановлюють зв'язок між *макрровластивостями* (стрілка 4), не є задовільними: вони не вказують каузальних механізмів, за допомоги яких макровластивості співвідносяться одна з одною.

Глибше розуміння пояснень вимагає “розтину чорної скриньки” і знаходження каузальних механізмів, на підставі яких було відтворено спостереження на макрорівні. Замість аналізувати відношення між феноменами суто на макрорівні необхідно визначити *ситуаційні механізми*, за допомоги яких соціальні структури обмежують дії індивідів, а культурне оточення формує їхні бажання і погляди (стрілка 1), описати *механізми формування дії*, що відображають зв'язок між індивідовими бажаннями, поглядами і т.ін. і його діями (стрілка 2), а також вказати *трансформаційні механізми*, за допомоги яких індивіди своїми діями і взаємодіями породжують різні навмисні або ненавмисні соціальні наслідки (стрілка 3). Тільки зрозумівши весь ланцюжок ситуаційних механізмів, механізмів формування дії та трансформаційних механізмів, можна розібратися у спостережуваних відношеннях на макрорівні [Hedstrom, Ylikoski, 2010: p. 59].

На думку П.Ілікоскі, ключовим моментом у діаграмі є те, що макро-зміни мають бути пов'язані з діяльністю агентів. Зокрема, стрілка 1 показує, яким чином зміни в макроумовах впливають на відповідних агентів. Стрілка 2 на діаграмі відбиває роль теорії дії в соціологічному поясненні. Метою теорії дії є встановлення зв'язку змін у можливостях агентів і їхніх психічних станах зі змінами в їхній поведінці або діях. Для цього Коулмен використовував теорію раціонального вибору [Ylikoski, 2017: p. 404].

Хоча і ситуативні механізми, і механізми формування дій, безумовно, створюють свої власні виклики, Коулмен стверджує, що трансформаційні механізми (стрілка 3) є найвужчим місцем у соціологічній теорії: моделі макрорівня часто важко передбачити з описів індивідуальних рівнів, і спосіб, у який окремі дії продукують соціальні структури, рідко є простим процесом агрегації [Coleman, 1990: p. 19]. Саме тому, на думку Ілікоскі, соціологи знають багато про те, як, наприклад, індивідуальні бажання, переконання і можливості впливають на соціальні контексти, в які вони вбудовані (ситуативні механізми), і про те, як ці бажання, переконання та можливості впливають на дії (механізми трансформації), але коли йдеться про зв'язок між окремими діями і соціальними наслідками, вони часто змушені вдаватися до суб'єктивних інтерпретацій [Ylikoski, 2017: p. 405]. В українському контексті О.Резнік зробив спробу на підставі діаграми Коулмена пояснити, як Євромайдан та зовнішня агресія спричинили формування колективних форм громадянського руху (докл. див.: [Резнік, 2016]).

Отже, ключова механістична ідея, зафіксована на діаграмі Коулмена, полягає в тому, що тільки через встановлення всього ланцюжка ситуативних, діяльнісних і трансформаційних механізмів можна зрозуміти зв'язок між макромасштабними соціальними фактами.

Механізми демократизації у поясненні Чарльза Тілі

Ч.Тілі застосовував поняття механізму у своїх порівняльних дослідженнях, описуючи революції, політичні мобілізації та розвиток демократії як результати схожих соціальних процесів. Така всебічність безумовно претендує на спробу метатеоретизування у політичній соціології. Власне, розкриття сутності соціального закону для Ч.Тілі полягає в тому, що надійні емпіричні узагальнення вказують на подібність та повсюдність процесів демократизації, що є вкрай сміливим твердженням. Розуміння того, що певні орієнтації суб'єктів можуть бути універсально сприятливими або навіть важливими для демократизації, тягне за собою необхідність реконструювати внутрішні умови дійових акторів, наявні напередодні та під час транзиту від недемократичних до демократичних режимів.

Тілі запропонував низку механізмів і процесів, які широко застосовують в описах демократизації. Зокрема, поверхнева класифікація визначає три види механізмів: середовищний, пізнавальний і реляційний. Механізми навколишнього середовища створюються зовнішніми впливами; тут актуальними є такі слова, як “зникати”, “збагачуватися”, “розширюватися” і “дезінтегруватися”, застосовувані не до акторів, а до їхніх установок — пропонують види причинно-наслідкових відносин. Когнітивні механізми діють

через зміни індивідуального і колективного сприйняття і характерно описуються за допомогою таких слів, як “визнання”, “розуміння”, “переосмислення” і “класифікація”. Реляційні механізми змінюють зв’язки між людьми, групами та міжособистісними мережами. Такі слова, як “союзник”, “атака”, “підпорядковувати” і “вгамовувати”, відображають відчуття реляційних механізмів [Tilly, 2001: р. 24].

Як ілюстрацію Тилі наводить приклад детермінант демократизації на підставі механізму. Зокрема, демократія, згідно з Тилі, складається із “захищених консультацій” — відносин між агентами і суб’єктами уряду, в яких (а) різні категорії суб’єктів користуються відносно широким і рівним доступом до агентів; (б) компетенція уряду відповідає обов’язковому консультуванню суб’єктів і (в) суб’єкти отримують захист від свавілля урядових агентів [Tilly, 2001: р. 31]. Таким чином, демократизація — це будь-який рух до захищених консультацій, натомість де-демократизація є зворотним процесом будь-якого відходу від захищених консультацій. Демократизація висуває аргумент, зумовлений взаємодією змін у трьох аналітично відокремлених, але взаємозалежних наборах соціальних відносин: *державної політики, нерівності та мережі довіри*.

У процесі демократизації основна частина суб’єктів населення набуває обов’язкових, захищених, відносно однакових претензій до урядових агентів, їхньої діяльності та ресурсів. У суміжному процесі категорична нерівність знижується в тих сферах суспільного життя, які становлять або безпосередньо підтримують участь у державній політиці. Нарешті, відбувається істотний зсув у вимірі міжособистісних мереж, на які люди покладаються, коли здійснюють ризиковані довгострокові угоди, такі як шлюб, торгівля на великі відстані, вкладення заощаджень тощо. Такі мережі переходять від ухилення від урядового контролю до співпраці з державними агентами і припущення, що такі агенти будуть виконувати свої довгострокові зобов’язання. На думку Тилі, лише там, де перетинаються ці три групи змін, виникає ефективна, міцна демократія [Tilly, 2001: р. 32–33].

Як показано на рисунку 2, різноманітні зміни, об’єднані як “режимне середовище”, активізують механізми, які, своєю чергою, спричиняють додаткові зміни в державній політиці, у сфері нерівності та мережах довіри. Зміни у сфері нерівності та у мережах довіри справляють незалежний вплив на державну політику. Режим навколишнього середовища також створює випадкові потрясіння через завоювання, конфронтацію, колонізацію або революцію. Такі потрясіння прискорюють механізми стандартних змін, викликаючи відносно швидкі зміни в державній політиці, сфері нерівності та мережах довіри. Зрушення часто виникають частково через зміну балансу ресурсів між соціальними групами. Тому взаємодія між когнітивними, реляційними та середовищними механізмами є актуальною для теорії та досліджень політичних процесів. Головним чином вони являють собою результат схожих різновидів соціальних процесів і, таким чином, ілюструють той факт, що одні й ті самі механізми можуть спричиняти різні наслідки в різних умовах. З цієї причини порівняльні дослідження мають зосередитися на цих базових процесах і механізмах, а не на великих епізодах, класифікація яких є переважно продуктом ретроспективної категоризації.

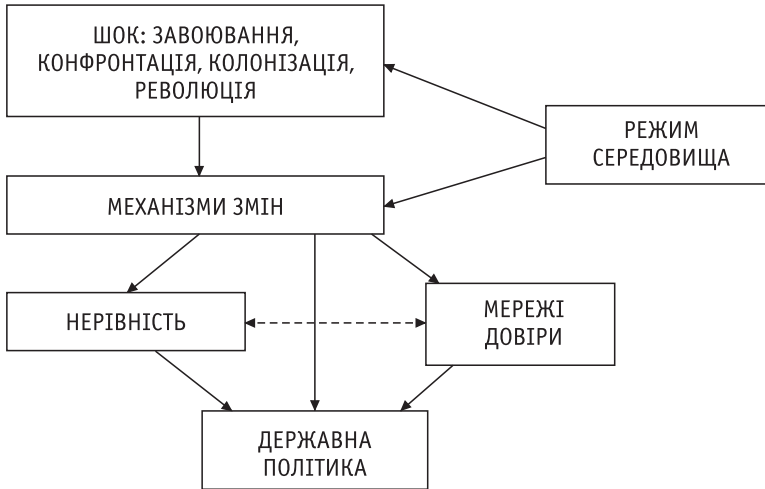

Рис. 2. Причина демократизації на основі механізмів за Ч.Тилі

Джерело: [Tilly, 2001: p. 32].

Слід зазначити, що апологети механістичного підходу П.Гедстрьом та П.Ілікоскі визнавали той факт, що Ч.Тилі мав чітке уявлення про те, що механістична перспектива змінює програму дослідження при вивченні політичних процесів. Проте вони відверто стверджують, що Тилі використав поняття механізму як ярлик для позначення процесів, в яких він був заангажований з інших причин [Hedström, Ylikoski, 2010: p. 56].

Висновки

У світовій соціології триває пошук тих концептуальних ділянок соціології, де можливе формування консенсусу представників різних теорій та парадигм. Принципи, покладені в підґрунтя соціальних механізмів, є безумовним внеском у поширення метатеоретичної ідеї в соціології. Принаймні вони дають змогу обговорити привабливість пояснювальних інструментів на підставі механізмів. Багато в чому соціальні механізми — це заклик до повернення до Мертонової соціології середнього рівня, в якій оптимально інтегруються емпіричні дослідження та теоретична спрямованість. Більшість прихильників механістичного підходу роблять спільний акцент на необхідності мікрооснови в інтерпретації різних соціальних феноменів. Існує надто багато визначень соціальних механізмів, котрі, ясна річ, були сформульовані й використовувалися для підтримки широкого кола методологічних і теоретичних проблем. Та це також проблематизує інтегрування різних напрацювань механістичного підходу до загальної метатеорії.

Головні претензії до механістичного підходу полягають у тому, що він занадто переймається метатеоретичними дискусіями, натомість вкрай мало існує емпіричних доказів. Адже істотні емпіричні інтереси підштовхують більшість соціологів шукати конкретні каузальні зв'язки, а не бути мотивованими абстрактними методологічними чи теоретичними інтересами [Edling, Rydgren, 2016]. З іншого боку, з'являються приклади практичного

застосування підходу соціальних механізмів у випадках, коли інституційні установки можуть орієнтувати аргументацію акторів таким чином, що сприяє досягненню практичних цілей урядової політики [Melloni, Pesce, Vasilescu, 2016].

Механістичний підхід претендує на широкі можливості виконання теоретичної роботи, дисциплінуючи дослідника у виборі дизайну емпіричного дослідження. Зокрема, пояснення змін на макрорівні на підставі діаграми Дж.Коулмена дає змогу поєднати навіть “інтуїтивні” схеми соціологів динамічних змін у перехідних суспільствах. Необхідність застосування власних теоретичних напрацювань схиляє дослідників, у фокусі уваги яких перебувають насамперед нестабільні та динамічні суспільства, не тільки черпати ідеї з усталених теорій західних соціологів, а й намагатися теоретизувати на ґрунті емпіричних парадоксів, які зустрічаються у таких суспільствах.

Джерела

Гацков, М. (2011). Соціологічний аналіз і логос. Експланаторна схема аналітичної соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 143–161.

Гацков, М. (2014). Епістемологічні засади аналітичної соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 146–172.

Резнік, В. (2015). Теорії соціального порядку: особливості структурування та викладання за пояснювальною схемою Дж.Коулмена. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 157–179.

Резнік, О. (2016). Горизонтальна соціальна інтеграція в перехідному суспільстві. В: О. Г. Злобіна (Ред.) *Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму* (сс. 62–80). Київ: Інститут соціології НАН України.

Шелухін, В. А. (2015). Принцип максимізації корисності поза класичною концепцією раціональності: “соціальний механізм” як альтернатива. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*, 1 (29), 13–20.

Coleman, J. S. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: The Belknap Press.

Coleman, J. S., Katz, E., Menzel, H. (1957). The Diffusion of an Innovation among Physicians. *Sociometry*, XX, 253–70.

Edling, C., Rydgren, J. (2016). Social mechanisms in empirical sociology: Introduction to Special Issue. *American Behavioral Scientist*, 60 (10), 1135–1145.

Elster, J. (1989). *Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Elster, J. (2007). *Explaining Social Behavior: More Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge, England: Cambridge University Press.

Freese, J., Lutfey, K. (2011). Fundamental Causality: Challenges of an Animating Concept for Medical Sociology. In: B.A. Pescosolido, J.K. Martin, J. McLeod, A. Rogers (Eds.) *The Handbook of the Sociology of Health, Illness, and Healing* (pp. 67–81). New York: Springer.

Granovetter, M. (1978). Threshold Models of Collective Behavior. *American Journal of Sociology*, 83, 1420–1443.

Granovetter, M., Soong, R. (1983). Threshold Models of Diffusion and Collective Behavior. *Journal of Mathematical Sociology*, 9, 165–179.

Gross, N. (2009). A pragmatist theory of social mechanisms. *American Sociological Review*, 2009, 74, 358–379.

Hedström, P., Ylikoski, P. (2010). Causal mechanisms in the social sciences. *Annual Review of Sociology*, 36, 49–67.

Hedström, P., Udehn, L. (2009). Analytical sociology and theories of the middle range. In: P. Hedström, P. Bearman (Eds.) *The Oxford Handbook of Analytical Sociology* (pp. 25–49). Oxford: Oxford University Press.

Hedström, P., Bearman, P. (2009). What is analytical sociology all about? An introductory essay. In: P. Hedström, P. Bearman (Eds.) *The Oxford Handbook of Analytical Sociology* (pp. 3–24). Oxford: Oxford University Press.

Hedström, P., Swedberg, R. (1998b)/ Social mechanisms: An introductory essay. In: P. Hedström, R. Swedberg (Eds.) *Social Mechanisms: An Analytical Approach to Social Theory* (pp. 1–31). Cambridge: Cambridge University Press.

Hedström, P., Swedberg, R. (Eds.), (1998a). *Social Mechanisms: An Analytical Approach to Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Link, B. G., Phelan, J. (1995). Social Conditions as Fundamental Causes of Disease. *Journal of Health and Social Behavior*, 35, 80–94.

Mahoney, J. (2001). Review essay: Beyond correlational analysis: recent innovations in theory and method. *Sociological Forum*, 16, 575–593.

Melloni, E., Pesce, F., Vasilescu, C. (2016). Are social mechanisms usable and useful in evaluation research? *Evaluation*, 22 (2), 209–227.

Merton, R. K. ([1948] 1968). The Self-fulfilling Prophecy. In: *Social Theory and Social Structure* (pp. 475–490). New York: The Free Press.

Merton, R. K. (1967). On Sociological Theories of the Middle Range. In: *On Theoretical Sociology* (pp. 39–72). New York: The Free Press.

Opp, K.-D. (2005). Explanations by mechanisms in the social sciences. Problems, advantages and alternatives. *Mind and Society*, 4, 163–178.

Tilly, C. (2001). Mechanisms in political processes. *Annual Review of Political Science*, 4, 21–41.

Weinberg, S. (1993). *Dreams of a Final Theory: The Search for the Fundamental Laws of Nature*. London: Vintage.

Ylikoski, P. (2009). The illusion of depth of understanding in science. In: H. De Regt, S. Leonelli, K. Eigner (Eds.) *Scientific understanding: Philosophical perspectives* (pp. 100–119). Pittsburgh: Pittsburgh University Press.

Ylikoski, P. (2016). Thinking with the Coleman Boat. *The Institute for Analytical Sociology Working Paper Series*, 1. Retrieved from: <https://liu.diva-portal.org/smash/get/diva2:1048216/FULLTEXT02.pdf>.

Ylikoski, P. K. (2017). Social Mechanisms. In: S. Glennan, P. Illari (Eds.) *The Routledge Handbook of Mechanisms and Mechanical Philosophy* (pp. 401–412). New York: Taylor and Francis.

Матеріал отримано 15.03.2019

References

Coleman, J. S. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: The Belknap Press.

Coleman, J. S., Katz, E., Menzel, H. (1957). The Diffusion of an Innovation among Physicians. *Sociometry*, XX, 253–70.

Edling, C., Rydgren, J. (2016). Social mechanisms in empirical sociology: Introduction to Special Issue. *American Behavioral Scientist*, 60 (10), 1135–1145.

Elster, J. (1989). *Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Elster, J. (2007). *Explaining Social Behavior: More Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge, England: Cambridge University Press.

- Freese, J., Lutfey, K. (2011). Fundamental Causality: Challenges of an Animating Concept for Medical Sociology. In: B.A. Pescosolido, J.K. Martin, J. McLeod, A. Rogers (Eds.) *The Handbook of the Sociology of Health, Illness, and Healing* (pp. 67–81). New York: Springer.
- Gatskov, M. (2011). Sociologic analysis and logos. Explanatory scheme of analytical sociology. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 143–161. [= Гацков 2011]
- Gatskov, M. (2014). Epistemological principles of analytical sociology. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 146–172. [= Гацков 2014]
- Granovetter, M. (1978). Threshold Models of Collective Behavior. *American Journal of Sociology*, 83, 1420–1443.
- Granovetter, M., Soong, R. (1983). Threshold Models of Diffusion and Collective Behavior. *Journal of Mathematical Sociology*, 9, 165–79.
- Gross, N. (2009). A pragmatist theory of social mechanisms. *American Sociological Review*, 2009, 74, 358–379.
- Hedström, P., Ylikoski, P. (2010). Causal mechanisms in the social sciences. *Annual Review of Sociology*, 36, 49–67.
- Hedström, P., Udén, L. (2009). Analytical sociology and theories of the middle range. In: P. Hedström, P. Bearman (Eds.) *The Oxford Handbook of Analytical Sociology* (pp. 25–49). Oxford: Oxford University Press.
- Hedström, P., Bearman, P. (2009). What is analytical sociology all about? An introductory essay. In: P. Hedström, P. Bearman (Eds.) *The Oxford Handbook of Analytical Sociology* (pp. 3–24). Oxford: Oxford University Press.
- Hedström, P., Swedberg, R. (1998b) Social mechanisms: An introductory essay. In: P. Hedström, R. Swedberg (Eds.) *Social Mechanisms: An Analytical Approach to Social Theory* (pp. 1–31). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hedström, P., Swedberg, R. (Eds.), (1998a). *Social Mechanisms: An Analytical Approach to Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Link, B. G., Phelan, J. (1995). Social Conditions as Fundamental Causes of Disease. *Journal of Health and Social Behavior*, 35, 80–94.
- Mahoney, J. (2001). Review essay: Beyond correlational analysis: recent innovations in theory and method. *Sociological Forum*, 16, 575–593.
- Melloni, E., Pesce, F., Vasilescu, C. (2016). Are social mechanisms usable and useful in evaluation research? *Evaluation*, 22 (2), 209–227.
- Merton, R. K. ([1948] 1968). The Self-fulfilling Prophecy. In: *Social Theory and Social Structure* (pp. 475–490). New York: The Free Press.
- Merton, R. K. (1967). On Sociological Theories of the Middle Range. In: *On Theoretical Sociology* (pp. 39–72). New York: The Free Press.
- Opp, K.-D. (2005). Explanations by mechanisms in the social sciences. Problems, advantages and alternatives. *Mind and Society*, 4, 163–178.
- Reznik, O. (2016). The horizontal social integration in a transitional society. [In Ukrainian]. In: O. Zlobina (Eds.) *Socio-psychological factors of integration of Ukrainian society* (pp. 62–80). Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. [= Резнік 2016]
- Reznik, V. (2015). Social order theories: experience of structuration and teaching following the J. Colman explanation pattern. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 157–179. [= Резнік 2015]
- Shelukhin, V.A. (2015). The principle of utility maximization beyond the classical conception of rationality: “social mechanism” as an alternative. [In Ukrainian]. *Actual problems of sociology, psychology, pedagogy*, 1 (29), 13–20 [= Шелухін 2015]
- Tilly, C. (2001). Mechanisms in political processes. *Annual Review of Political Science*, 4, 21–41.
- Weinberg, S. (1993). *Dreams of a Final Theory: The Search for the Fundamental Laws of Nature*. London: Vintage.

Ylikoski, P. (2009). The illusion of depth of understanding in science. In: H. De Regt, S. Leonelli, K. Eigner (Eds.) *Scientific understanding: Philosophical perspectives* (pp. 100–119). Pittsburgh: Pittsburgh University Press.

Ylikoski, P. (2016). Thinking with the Coleman Boat. *The Institute for Analytical Sociology Working Paper Series*, 1. Retrieved from:

<https://liu.diva-portal.org/smash/get/diva2:1048216/FULLTEXT02.pdf>.

Ylikoski, P. K. (2017). Social Mechanisms. In: S. Glennan, P. Illari (Eds.) *The Routledge Handbook of Mechanisms and Mechanical Philosophy* (pp. 401–412). New York: Taylor and Francis.

Received 15.03.2019

ОЛЕКСАНДР РАХМАНОВ

Механістичні перспективи метатеоретизування в соціології

У статті аналізуються перспективи соціологічного метатеоретизування, пов'язаного із соціальними механізмами та механістичним поясненням соціальної реальності. Автор здійснив критичний огляд найважливіших соціологічних розробок механістичного підходу до соціальних феноменів. У статті викладено основні принципи соціальних механізмів, приклади їх застосування в соціологічних теоріях та перспективи інтеграції соціальних механізмів в аналітичну соціологію. Соціальні механізми як аналітичні конструкції забезпечують гіпотетичні зв'язки між спостережуваними подіями. Проте надмірна кількість визначень соціальних механізмів робить проблематичним інтегрування різних інтерпретацій механістичного підходу у спільну метатеорію. Особливу увагу приділено механістичній схемі змін на макрорівні Дж. Коулмена та механізмам демократизації у тлумаченні Ч. Тілі.

Ключові слова: метатеорія, метатеоретизування, соціальні механізми, аналітична соціологія

АЛЕКСАНДР РАХМАНОВ

Механистические перспективы метатеоретизирования в социологии

В статье анализируются перспективы социологического метатеоретизирования, связанного с социальными механизмами и механистическим объяснением социальной реальности. Автор осуществил критический обзор наиболее важных социологических разработок механистического подхода к социальным феноменам. В статье излагаются основные принципы социальных механизмов, примеры их применения в социологических теориях и перспективы интеграции социальных механизмов в аналитическую социологию. Социальные механизмы в качестве аналитических конструкций обеспечивают гипотетические связи между наблюдаемыми событиями. Однако избыточное количество определенных социальных механизмов делает проблематичным интегрирование различных интерпретаций механистического подхода в общую метатеорию. Особое внимание уделяется механистической схеме изменений на макроуровне Дж. Коулмена и механизмам демократизации в толковании Ч. Тили.

Ключевые слова: метатеория, метатеоретизирование, социальные механизмы, аналитическая социология

OLEKSANDR RAKHMANOV

Mechanism-based perspectives in sociological metatheorising

The paper analyses the prospects for sociological metatheorising with regard to social mechanisms and mechanism-based explanations of social reality. The author has done a critical review of the most important works concerning a mechanism-based approach to social phenomena. The following points have been brought into focus: the basic principles of social mechanisms, examples of their use in sociological theories and prospects for their integration into analytical sociology. As analytical constructs, social mechanisms help to draw hypothetical connections between observable events. However, due to multiple definitions of social mechanisms it seems problematic to combine different interpretations of the mechanism-based approach in order to develop a common metatheory. Particular attention is given to J. Coleman's mechanistic scheme of changes at the macro-level and to the mechanisms of democratisation in Ch. Tilly's interpretation.

Keywords: metatheory, metatheorising, social mechanisms, analytical sociology

Зміни ставлення громадян України до різних типів партійних систем

Хоча дослідження ставлення громадян до багатопартійної системи проводять в Україні з перших років незалежності, як правило, його вивчають за одним показником, який не зовсім адекватно відображає реальний стан масової свідомості громадян.

Найчастіше при цьому використовують показник, запропонований Є.Головахою та Н.Паніною у 1992 році, у період зародження багатопартійності в Україні та відсутності пропорційних виборів парламенту та місцевих рад за партійними списками. Запитання в опитувальниках звучало так: “Чи потрібна, на Вашу думку, багатопартійна система?” (із варіантами відповіді: “ні”, “важко сказати”, “так”). За таким показником Інститут соціології НАНУ у 1994–2017 роках, Київський міжнародний інститут соціології (КМІС), Фонд “Демократичні ініціативи” (спільно із соціологічною службою “СОЦІС” та фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс”) та ін. провели десятки соціологічних опитувань (див., наприклад, таблицю 1).

Опитування показали, що, за винятком 1994 року, відносна більшість громадян України (2002 року й абсолютна більшість) негативно відповідають на запитання щодо багатопартійності. Але чи можна на підставі зазначеного запитання робити однозначний висновок, що масова свідомість громадян України налаштована проти багатопартійної системи в країні і підтримує однопартійність?

Виходячи з перших трьох моніторингових досліджень, у 1996 році Є.Головаха зауважив, що “не пройшло й п’яти років (з проголошення незалежності. — *О.В.*), як знову виявився у масовій свідомості потяг до однопар-

тійності. Аж занадто сильним мусило бути розчарування в демократичних інститутах багатопартійності, щоб за такий короткий термін однопартійність перестала асоціюватися з політичним насиллям” [Головаха, 1997: с. 81–82]. Утім, слід зауважити, що в самому запитанні моніторингу про власне однопартійність зовсім не йшлося.

Таблиця 1

Динаміка ставлення громадян України до “багатопартійної системи”
(за даними соціологічних моніторингів), % (1994–2017)

Моніторинги, час дослідження	Чи потрібна, на Вашу думку, багатопартійна система?		
	Так	Ні	Важко відповісти і не дали відповіді
I. Інститут соціології НАНУ			
1.1. 1994	36,1	29,8	34,1
1.2. 1995	31,1	34,3	34,6
1.3. 1996	32,0	31,3	36,7
1.4. 1997	28,6	35,5	35,9
1.5. 1998	27,5	39,7	32,8
1.6. 1999	25,4	42,3	32,3
1.7. 2000	26,4	42,7	31,0
1.8. 2001	27,3	43,1	29,7
1.9. 2002	22,7	50,8	26,5
1.10. 2003	24,3	45,3	30,4
1.11. 2004	23,2	42,6	34,2
1.12. 2005	29,9	35,7	34,4
1.13. 2006	22,2	46,0	31,7
1.14. 2008	25,9	42,9	31,2
1.15. 2010	32,2	46,3	21,5
1.16. 2012	32,8	43,9	23,3
1.17. 2014	30,0	41,1	29,0
1.18. 2015	25,1	37,8	37,1
1.19. 2016	28,2	44,6	27,2
1.20. 2017	26,1	39,0	34,9
II. Фонд “Демократичні ініціативи та служба “СОЦІС”			
2.1. Квітень 1998 (N = 1800)	37,8	43,3	18,9
2.2. Серпень 2002 (N = 2000)	33	52	15
III. Фонд “Демократичні ініціативи та фірма “Юкрейніан соціолоджі сервіс”			
3.1. Грудень 2003 (N = 1600)	28,9	37,5	37,1
3.2. Червень — липень 2007 (N = 2000)	33,7	41,6	24,7

Аналогічний висновок на підставі п'яти моніторингових досліджень у 1998 році зробила й І.Бекешкіна: "... не виглядає дивним ще один парадокс, що виявився у післявиборчому опитуванні: проголосувавши за партії, населення, кінець кінцем, у переважній більшості впевнилося, що багатопартійна система Україні не потрібна... Як бачимо в опитуванні 1994 року, яке проводилось після "безпартійних" виборів, кількість прихильників та противників багатопартійної системи була майже однаковою, з невеликим переважанням перших. Далі, з року в рік, громадська думка потроху переконувалася в непотрібності багатопартійних виборів ..." [Бекешкіна, 1998: с. 18].

Тобто Бекешкіна не тільки робить висновок про несприйняття багатопартійності, а й відзначає тенденцію до зростання цієї установки після перших багатопартійних виборів (за змішаною виборчою системою) у 1998 році. Такої ж думки вона дотримувалася й у своїх публікаціях 2001 та 2003 років [Бекешкіна, 2001: с. 201–202; 2003: с. 31].

Однаке, як я зазначав ще багато років тому, розглядати ці дані як свідчення прихильності більшості громадян до однопартійності та переважання противників політичного плюралізму навряд чи доречно: "негативні відповіді радше зумовлені не спротивом існуванню різних партій узагалі..., а несприйняттям самої багатопартійності (з наголосом на слові "багато")" [Вишняк, 2004: с. 28].

Таких висновків уже наприкінці 1990-х років дійшли дослідники на підставі регулярних опитувань Міжнародної фундації виборчих систем (IFES) та соціологічної служби "СОЦІС", які впродовж чотирьох років поспіль реєстрували зростання кількості українців, які твердять, що "для України важливо мати принаймні дві політичні партії, котрі конкурують на виборах. В опитуванні 2000 року 68% респондентів (що на 22% більше, ніж у нашому першому опитуванні 1996 року) відповіли, що конкуренція між партіями є важливою; і лише 21% опитаних вважали, що в конкуренції між партіями немає потреби" [Фергюсон, 2000: с. 17].

У згаданому моніторинговому дослідженні 1996–2000 років респондентам ставили два запитання щодо багатопартійності:

1. **"Як Ви вважаєте, політичні партії необхідні для української демократії чи ні?"** (із варіантами відповіді: абсолютно необхідні; радше необхідні; радше не потрібні; абсолютно не потрібні; важко відповісти).
2. **"Як Ви вважаєте, наскільки важливо в Україні мати принаймні дві політичні партії, які б змагалися на виборах?"** (із варіантами відповіді: дуже важливо; досить важливо; не дуже важливо; зовсім не важливо; важко відповісти) [Фергюсон, 2000: с. 1–8].

Результати цих досліджень показали (див. табл. 2, 3), що у ставленні до необхідності політичних партій для української демократії спостерігалися різні прояви — в опитуванні 1997 року (ще до перших парламентських виборів за змішаною системою, яка підвищила роль партій в суспільстві) 58% громадян вважали політичні партії абсолютно чи радше необхідними для демократії в країні, а 28% — радше чи абсолютно не потрібними, у лютому 2000-го — відповідно 56% і 32%; але в опитуванні квітня 1998 року (після парламентських виборів 1998 року) тільки 46% вважали багатопартійність необхідною, а 40% — не потрібною.

Таблиця 2

Динаміка ставлення громадян України до необхідності існування політичних партій для української демократії, %

<i>Варіанти відповіді</i>	Липень 1997	Квітень 1998	Червень 1999	Січень 2000
1. Абсолютно необхідні	37	9	14	19
2. Радше необхідні	21	37	42	37
3. Радше не потрібні	12	22	18	20
4. Абсолютно не потрібні	16	18	11	12
5. Не визначилися та не відповіли	14	14	16	11

Джерело: [Фергюсон, 2000: с. 1–8].

Таблиця 3

Динаміка оцінок громадянами важливості наявності принаймні двох політичних партій, які б змагалися на виборах, % (1997–2017)

<i>Варіанти відповіді</i>	Липень 1997 ^a	Травень 1998 ^a	Червень 1999 ^a	Січень 2000 ^a	Листопад–грудень 2000 ^b	Грудень 2008 ^c	Липень 2017 ^d
1. Дуже важливо	26	23	21	34	21	18,4	18,2
2. Досить важливо	31	35	40	34	44	30,5	42,2
3. Не дуже важливо	15	16	16	13	18	15,8	19,1
4. Зовсім не важливо	13	14	9	8	9	53,3	9,4
5. Не визначилися та не відповіли	15	11	14	11	9	19,4	11,1

^a Дані загальнонаціональних соціологічних досліджень IFES та соціологічної служби СОЦІС (липень 1997, травень 1998, червень 1999, січень 2000) [Фергюсон, 2000: с. 1–8]

^b Дані загальнонаціонального соціологічного дослідження IFES та соціологічної служби СОЦІС (грудень 2000) [Карсон, 2001: с. 1–35].

^c Дані загальнонаціонального соціологічного дослідження Фонду “Демократичні ініціативи” та фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс” (N = 2000) (грудень 2008) під керівництвом І.Бекешкіної та О.Вишняка.

^d Дані загальнонаціонального соціологічного дослідження Інституту соціології НАН України (липень 2017, N = 1800).

Що ж стосується ставлення до власне багатопартійності (а наявність у країні двох і більше політичних партій, що конкурують на виборах, і є головною ознакою багатопартійності), то позитивні оцінки важливості багатопартійної системи в країні переважали в усі роки в дослідженнях IFES (1997–2000), а також у наших дослідженнях 2008 і 2017 років (див. табл. 3).

Дослідження IFES довели, що у 1997 році існування в Україні двох чи більше партій, які змагаються на виборах за владу, дуже важливим чи досить важливим вважали 57% громадян, у 1998-му — 58%, у 1999-му — 61%, у січні 2000-го — 68%, у листопаді–грудні 2000-го — 65%, а за даними Омнібуса Інституту соціології НАН України — 50% у 2008-му і 60% у 2017-му.

Тобто виявилось, що переважна більшість громадян України не тільки підтримує існування в Україні багатопартійної системи, а й вважає це дуже важливим чи досить важливим чинником. При цьому навіть тих, хто вважає існування в країні двох чи більше конкурентних партій не дуже важливим, не можна однозначно залічити до противників багатопартійності.

В Омнібусах 2009 і 2017 років Інституту соціології НАН України запитання щодо оцінок важливості існування багатопартійності ми доповнили запитанням про ставлення до багатопартійності (підтримку) за традиційною шкалою: “Підтримуєте Ви чи ні існування в Україні не менш як двох політичних партій, які б на виборах змагалися за владу?” (із варіантами відповіді: “цілком підтримую”, “радше підтримую”, “радше не підтримую”, “зовсім не підтримую”, “важко сказати” (див.: [Вишняк, 2009: с. 384]).

Поряд із тим застосовувалися ще два показники щодо ставлення громадян до партійних систем:

- 1. Яка партійна система є найкращою для України сьогодні?** (із варіантами відповіді: 1) жодна партія України не потрібна/потрібна безпартійна система; 2) потрібна однопартійна система; 3) потрібна двохпартійна система; 4) потрібна система із 3–5 партій; 5) потрібна система із 6–10 партій; 6) потрібна система із більш як 10 партій; 7) важко відповісти).
- 2. Скільки партій, на Вашу думку, має бути представлено у Верховній Раді України?** (із варіантами відповіді: 1) жодної партії; 2) одна партія; 3) дві партії; 4) 3–5 партій; 5) 6–10 партій; 6) більш як 10 партій; 7) важко відповісти).

Результати першого дослідження у квітні 2009 року засвідчили, що відносна більшість громадян України (40%) цілком чи радше підтримували існування в країні не менш як двох політичних партій, які б на виборах змагалися за владу (із них 16% цілком підтримували), а відносна меншість (24%) не підтримували партійної конкуренції (із них 13% зовсім не підтримували). При цьому більш як третина громадян не змогли визначитися у своєму ставленні (див. табл. 4). Повторне дослідження у липні 2017 року засвідчило значне зростання (до 59%) прихильників багатопартійної конкуренції, хоча частка противників (26,5%) не знизилася.

Отже, в Україні зараз прихильники багатопартійності вже становлять переважну більшість, хоча чверть громадян не сприймають багатопартійну змагальність.

Інші показники ставлення громадян до багатопартійності, використовувані в наших дослідженнях, доповнюють і конкретизують преференції громадян України щодо різних варіантів багатопартійності. Хоча ці показники є менш чіткі, адже не відомо, що саме громадяни розуміють під поняттям “партійна система” (що неоднозначно сприймається і трактується в соціології та політології, особливо українській). Наприклад, Велика Бри-

танія славиться класичною двопартійною системою; хоча у країні зареєстровано офіційно понад триста партій, проте шанси на перемогу на виборах мають тільки дві.

Таблиця 4

Динаміка ставлення громадян України до існування в Україні не менш як двох політичних партій, які б змагалися на виборах за владу, % (2009–2017)

<i>Варіанти відповіді</i>	Омнібус Інституту соціології НАН України, квітень 2009	Омнібус Інституту соціології НАН України, липень 2017
1. Цілком позитивно	15,7	22,6
2. Радше підтримую	24,4	36,1
3. Радше не підтримую	11,0	15,4
4. Зовсім не підтримую	13,2	11,1
5. Не визначилися	35,7	14,8

Однак порівняймо ставлення громадян до різних партійних систем (див. табл. 5) та бажаної кількості партій у Верховній Раді України із попередніми даними.

Таблиця 5

Динаміка ставлення громадян України до різних партійних систем, % (2007–2017)

<i>Варіанти відповіді</i>	Грудень 2007 ^a	Грудень 2008 ^a	Квітень 2009 ^b	Липень 2017 ^b
1. Жодна партія в Україні не потрібна	4,7	9,4	–	–
2. Потрібна безпартійна система	–	–	5,7	10,2
3. Потрібна однопартійна система	17,3	14,7	13,4	9,2
4. Потрібна двохпартійна система	19,6	21,5	18,8	23,6
5. Потрібна система із 3–5 партій	20,9	14,3	16,6	29,2
6. Потрібна система із 6–10 партій	4,8	3,4	3,2	7,6
7. В Україні має існувати стільки партій, скільки створять громадяни	15,9	16,7	–	–
8. Потрібна система із більш як 10 партій	–	–	1,1	3,1
9. Не визначилися	21,8	19,9	41,2	17,1

^a Дані моніторингових соціологічних досліджень Фонду “Демократичні ініціативи” та фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс” (грудень 2007, грудень 2008, $N = 2010$).

^b Дані Омнібуса Інституту соціології НАН України (квітень 2009, липень 2017, $N = 1800$).

Ці дані свідчать, що у країні прихильники однопартійної авторитарної системи ніколи не становили вагомій частини громадян, а за останнє десятиліття їхня частка ще зменшилася майже вдвічі — від 17,3% до 9,2% громадян. Не дуже підтримують громадяни і безпартійну тоталітарну систему

(5–10%). А значно більш за половину громадян і 2007-го, і 2017-го (відповідно 61,2% і 63,5%) підтримували різні варіанти багатопартійності.

Таблиця 6

Динаміка ставлення громадян до бажаної кількості партій, які мають бути представлені у Верховній Раді України, % (2008–2017)

Варіанти відповіді	Грудень 2008а	Квітень 2009а	Липень 2017б
1. Жодна партія (тільки безпартійні депутати)	11,1	7,5	9,6
2. Одна партія	14,7	13,4	9,6
3. Дві партії	22,9	21,2	24,7
4. 3–5 партій	20,0	19,2	32,5
5. 6–10 партій	4,4	3,4	6,5
6. Більш як 10 партій	2,3	0,8	1,8
7. Не визначилися	24,5	34,5	15,2

^а Дані моніторингових соціологічних досліджень Фонду “Демократичні ініціативи” та фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс” (грудень 2007, грудень 2008, $N = 2010$).

^б Дані Омнібуса Інституту соціології НАН України (квітень 2009, липень 2017, $N = 1800$).

Зазначмо, що в дослідженнях 2007 і 2017 років відносно переважали прихильники системи 3–5 партій, а у 2008–2009 роках, коли в Україні домінували дві партії (Партія регіонів і Блок Юлії Тимошенко), громадяни схилилися радше до двопартійної системи. Системи з більшою, ніж 5, кількістю партій ніколи не мали значної підтримки громадян. Отже, можна констатувати, що різні моделі багатопартійності підтримують більшість громадян України всіх її регіонів і всіх вікових груп та політичних преференцій.

Аналогічні результати було отримано і при аналізі бажаної кількості партій, що мають бути представлені у Верховній Раді України, в дослідженнях 2008–2017 років (див. табл. 6). У грудні 2008 року прихильники багатопартійного чи однопартійного парламенту становили 25,8% громадян, а схильні до різних варіантів багатопартійної Верховної Ради — 49,6% (тобто практично половина). У липні 2017 року частка прихильників однопартійності/безпартійності знизилася до 19,2%, а багатопартійності — зросла до 65,5% (тобто майже до 2/3 населення). При цьому з різних варіантів багатопартійності у 2017 році найбільшу підтримку мала система парламенту із 3–5 партій (зараз у ньому представлено 6), хоча прихильність громадян до двопартійної системи у 2008–2017 роках не знизилася.

Таким чином, можна констатувати, що згідно з обґрунтованою нами системою соціологічних показників ставлення громадян України до різних партійних систем, прихильники тих чи тих моделей багатопартійності суттєво переважають за кількістю прихильників однопартійності чи безпартійної системи. А щодо різних варіантів багатопартійності останніми рока-

ми як у реальній поведінці (див.: [Вишняк, 2017: с. 171]), так і в оцінках громадян зростає прихильність до варіантів із більш як двома партіями.

Джерела

Бекешкіна, І. (1998). Вибори–98 як процес політичного самовизначення населення. *Політичний портрет України*, 21.

Бекешкіна, І. (2001). Партії і партійне будівництво у соціологічному вимірі. В В. Ворона, М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство: десять років незалежності. Соціологічний моніторинг та коментар науковців*. Київ: Інститут соціології Національної академії наук України.

Бекешкіна, І. (2003). Чи потрібні народу партії? *Політичний портрет України (Партійна система України)*, 26, 17–23.

Вишняк, О. (2004). Партії в політичній системі України: соціологічний вимір. *Вища освіта України*, 2.

Вишняк, О. (2009). Динаміка ставлення громадян України до партійних систем. В В. Ворона, М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Вишняк, О. (2017). Зміни основних параметрів партійної системи України: від виборів 1998-го до виборів 2014-го. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 167–174.

Головаха, Е. (1996). Трансформірующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине. Киев: Институт социологии НАН Украины.

Фергюсон, Г. А. (2000). *Громадська думка в Україні–2000*. Вашингтон: Міжнародна фундація виборчих систем.

Матеріал отримано 26.02.2019

References

Bekeshkina, I. (1998). The election of 1998 as the population's political self-identification. [In Ukrainian]. *The Political Portrait of Ukraine*, 21, [= Бекешкіна 1998]

Bekeshkina, I. (2001). Parties and party-building from a sociological perspective. [In Ukrainian]. In V. Vorona, & M. Shul'ha (Eds.), *Ukrainian Society: Ten Years of Independence. Sociological monitoring and scholarly comments*. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. [= Бекешкіна 2001]

Bekeshkina, I. (2003). Do ordinary people need parties? [In Ukrainian]. *The Political Portrait of Ukraine (Ukraine's Party System)*, 26, 17–23. [= Бекешкіна 2003]

Ferguson, G. A. (2000). *Public opinion in Ukraine 2000*. [In Ukrainian]. Washington, DC: International Foundation for Electoral Systems. [= Фергюсон 2000]

Golovakha, Ye. (1996). *A transforming society: The experience of conducting a monitoring survey in Ukraine*. [In Russian]. Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. [= Головаха 1996]

Vyshniak, O. (2004). Parties in Ukraine's political system: A sociological dimension. [In Ukrainian]. *Higher Education in Ukraine*, 2. [= Вишняк 2004]

Vyshniak, O. (2009). The dynamics of Ukrainians' attitudes towards different party systems. [In Ukrainian]. In V. Vorona, & M. Shul'ha (Eds.), *Ukrainian Society 1992–2009. The Dynamics of Social Changes*. Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. [= Вишняк 2009]

Vyshniak, O. (2017). Changes in the key parameters of Ukraine's party system: from the election of 1998 to the elections of 2014. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2, 167–174. [= Вишняк 2017]

Received 26.02.2019

ОЛЕКСАНДР ВИШНЯК

Зміни ставлення громадян України до різних типів партійних систем

У статті проаналізовано різні методичні підходи до вивчення ставлення громадян України до певних типів партійних систем. Обґрунтовано найбільш надійні показники для виявлення цього ставлення в емпіричних дослідженнях. На підставі цих показників і даних національних опитувань Міжнародної фундації виборчих систем (IFES) і соціологічної служби SOCIS (1997–2000), Фонду “Демократичні ініціативи” та фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс”, а також Інституту соціології НАН України (2008–2017) відстежено зміни у ставленні респондентів до різних типів партійних систем; показано, що прихильники багатопартійності становлять переважну більшість громадян, а найпривабливішим варіантом багатопартійності є система з трьох — п’яти партій.

Ключові слова: партійна система, ставлення громадян до різних типів партійних систем, багатопартійність та її варіанти

АЛЕКСАНДР ВИШНЯК

Изменения отношения граждан Украины к разным типам партийных систем

В статье проанализированы различные методические подходы к изучению отношения граждан Украины к определенным типам партийных систем. Обосновываются наиболее надежные показатели выявления этого отношения в эмпирических исследованиях. На основе этих показателей и данных национальных опросов Международного фонда избирательных систем (IFES) и социологической службы SOCIS (1997–2000), Фонда “Демократические инициативы” и фирмы “Юкрейниан социолоджи сервис”, а также Института социологии НАН Украины (2008–2017) отслеживаются изменения в отношении респондентов к разным типам партийных систем; показывается, что сторонники многопартийности составляют подавляющее большинство граждан, а наиболее привлекательным вариантом многопартийности является система из трех — пяти партий.

Ключевые слова: партийная система, отношение граждан к разным типам партийных систем, многопартийность и ее варианты

OLEKSANDR VYSHNIAK

Changes in the attitudes of Ukraine’s citizens towards different types of party systems

The paper analyses various approaches to measuring the attitudes of Ukraine’s citizens towards certain types of party systems and presents the most reliable indicators for identifying these attitudes in empirical studies. Drawing upon the above-mentioned indicators along with the data of nationwide surveys conducted by the International Foundation for Electoral Systems and a polling company SOCIS during 1997–2000, by the “Democratic Initiatives” Foundation jointly with “Ukrainian Sociology Service”, as well as by the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine during 2008–2017, the author tracks changes in respondents’ attitudes towards different party systems. At the moment, the overwhelming majority of Ukraine’s citizens favour a multiparty system with three to five political parties as the most preferable option.

Keywords: party system, citizens’ attitudes towards different party systems, multiparty system and its variants

УДК 316.334.2:339.732.4

АНАТОЛІЙ АРСЕЄНКО,

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України, Київ

ВІТАЛІНА БУТКАЛЮК,

кандидат соціологічних наук, науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України, Київ

Реформи під егідою МВФ в Україні: бійтеся данайців, що приносять дари

Куди ведуть реформи під егідою МВФ

Міжнародний валютний фонд (МВФ) був заснований на міжнародній валютно-фінансовій конференції ООН у Бреттон-Вудсі (США) 1944 року для сприяння розвитку міжнародної співпраці в царині міжнародних валютних проблем. Країни антигітлерівської коаліції, постраждалі внаслідок фашистської навали в період Другої світової війни, покладали великі надії на допомогу МВФ і Світового банку (СБ) у відновленні народного господарства на справедливих умовах. Але цим очікуванням не судилося справдитися, як і обіцянкам МВФ підвищити ефективність економік колишніх соціалістичних країн за допомоги так званого Вашингтонського консенсусу. Головним чинником низької результативності МВФ у цьому напрямі стала політика подвійних стандартів у діяльності Фонду, що була взята на озброєння його керівництвом із перших років його існування. Остання зводиться до виконання диктату Вашингтона: “Робіть так, як кажемо ми, а не так, як робимо ми”. Внаслідок цього останнім часом дедалі більше дослідників МВФ справедливо вважають його “символом імперіалістичного домінування метрополії над глобальним Півднем” [Keaney, 2011: p. 134].

© А.Арсєєнко, В.Буткалюк, 2019

Як відомо, роль метрополії у колоніальному світі після Другої світової війни перейшла від Великої Британії до США. Останні мріяли про встановлення “американського століття” і покладали великі надії в цьому відношенні на Бреттон-Вудські інститути — СБ і МВФ. З цією метою США активно використовували свій вплив у названих установах для досягнення ідеалів “*Rex Americana*”. На відміну від ООН, де діє принцип “одна держава — один голос”, в МВФ запроваджене “зважене голосування”. Критики МВФ розглядають його як “один долар — один голос”. Оскільки США забезпечують найвагоміший внесок в МВФ, на порозі ХХІ століття їм належало майже 20% всіх голосів у Виконавчій раді Фонду, тоді як 23 бідним африканським країнам — трохи більш як 1% [Momanі, 2004: р. 881–882]. У наші дні на частку Японії та дев’яти натівських країн припадає понад 50% голосів в МВФ, а п’ять країн БРІКС, разом узяті (Бразилія, Росія, Індія, Китай і Південна Африка), в яких мешкає приблизно 42% населення світу, володіють менш як 8% голосів у МВФ. Розподіл голосів у МВФ відповідно до встановлених квот дає змогу країнам капіталістичного “ядра” провести або заблокувати будь-яке рішення в інтересах відомої тріади глобального капіталізму “США — Євросоюз — Японія” [De Ploeg, 2017: р. 69].

Будучи не стільки економічною, скільки політичною креатурою США, МВФ у повоєнні роки значно розширив свої регулятивні, консультативні й фінансові функції в інтересах американського капіталу і вийшов далеко за межі своїх статутних обов’язків в плані інтервенцій у політику суверенних держав. За словами професора історії Колумбійського університету Марка Мазовера, від початку 1970-х років “Світовий банк і МВФ, а також багато менш помітних, але не менш впливових організацій неодноразово втручалися у справи інших країн нібито з міркувань економічної раціональності” [Мазовер, 2016: с. 399]. Під цим приводом і прикриттям керманичі МВФ наполегливо просувають своє бачення економічних реформ у країнах-позичальницях і висувають буцімто привабливі умови кредитування “хворих” економік. Та лікування останніх згідно з імперативними рекомендаціями Фонду у багатьох випадках коштує їм дорожче, ніж сама хвороба, і, як правило, призводить до затягування боргового зашморгу.

Разом з МВФ на терені реформації та глобалізації країн глобального Півдня з такими самими результатами “працюють” глобалізаційні локомотиви глобальної Півночі — СБ і Світова організація торгівлі (СОТ). Унаслідок цього згадану тріаду фінансово-економічних інститутів “МВФ — СБ — СОТ” зарубіжні науковці дедалі частіше називають “несвятою трійцею” і “трьома вершниками апокаліпсису”. Саме тому старший дослідник Центру розвитку і навколишнього середовища Університету Осло Бенедикт Бул звертає увагу на те, що співробітництво з “трьома вершниками апокаліпсису” вимагає “здібності стежити не тільки за всеосяжним процесом встановлення і підтримки глобальної гегемонії, а й за операціями з дрібницями індивідуальних інститутів, оскільки нам треба “демістифікувати” цих добре знаних вершників” [Bull, 2004: р. 745].

Негативні наслідки впровадження ідеології та практики МВФ у країнах “третього” світу і з “перехідною економікою” привертають дедалі більшу увагу суспільствознавців до аналізу структури та діяльності МВФ як ін-

струменту зовнішньої політики США. В цьому контексті сучасні дослідники МВФ підрозділяються на дві групи. Представники першої доводять підпорядковану роль МВФ зовнішньополітичним інтересам США, які використовують можливості Фонду навіть щодо скуповування голосів непостійних членів Ради Безпеки ООН і ставлять умови надання кредитів МВФ у залежність від позицій країн-членів ООН при голосуванні в Генеральній асамблеї. Представники другої вважають МВФ незалежним інститутом і відзначають можливість незбігу політичних інтересів бюрократичної машини МВФ і США [Розу, 2013: с. 5].

Останнім часом позиції представників останньої групи, тобто апологетів МВФ, значно похитнулися, особливо після колапсу реформ у більшості колишніх соціалістичних країн та участі МВФ у просуванні “нового світового порядку” на чолі з США. У своїй доповіді на 72-й сесії Генеральної асамблеї ООН у 2017 році незалежний американський експерт Альфред де Заяс визнав: “У наш час не бракує думок про вплив Світового банку і МВФ на міжнародний порядок. Деякі спостерігачі роблять висновок, що бреттон-вудські інститути більше впливають на міжнародні відносини, ніж усі резолюції Генеральної Асамблеї, Економічної та Соціальної Ради і Конференції Організації Об’єднаних Націй з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД), взяті разом” [Raja, 2017]. Беручи до уваги руйнівні результати реформування економік на “постсоціалістичному” просторі, критики МВФ попереджають довірливих клієнтів Фонду крилатими словами із грецького міфу про Троянського коня: “Бійтеся данайців, що приносять дари”.

Після розвалу світової соціалістичної системи та СРСР brutальне втручання МВФ у внутрішні справи іноземних держав набуло таких неймовірних масштабів, що відомі архітектори геополітичної та гео економічної стратегій США не вважають за необхідне приховувати, чий фінансові та інші інтереси обслуговує МВФ. Переконливе визнання цього факту міститься в книзі відомого американського політолога і політика Збігнева Бжезінського, котрий відверто вважає глобальну мережу “міжнародних” фінансових інститутів частиною американської системи. “Міжнародний валютний фонд (МВФ) і Світовий банк, — пише він, — можна сказати, представляють “глобальні” інтереси, і їхніми клієнтами можна назвати весь світ. Насправді ж у них домінують американці, і у створенні їх простежуються американські ініціативи, зокрема на конференції у Бреттон-Вудсі у 1944 році” [Brzezinski, 1998: р. 27].

У цьому зв’язку варто зазначити, що саме на цій конференції було покладено початок доларизації світової економіки та прив’язці курсів багатьох національних валют до долара США. Для цього там було знехтувано пропозицією видатного британського економіста Джона Мейнарда Кейнса про запровадження наднаціональної грошової одиниці — банкора — для міжнародних розрахунків і схвалено пропозицію американця Гарі Декстера Вайта про визнання долара США світовою резервною валютою. Відзначаючи сьогочасні наслідки цієї підливної валютної операції США для нашої країни, український дослідник Микола Сенченко справедливо пише: “Україна давно поневолена глобальною фінансовою мафією. Це відбулося в 1992 році, коли, підписавши договір про співпрацю з Міжнародним валютним фондом

(МВФ), наша країна накинула на себе доларовий зашморг, який ніколи не дасть їй можливості стати незалежною і багатою” [Сенченко, 2017: с. 5].

Сучасні критики діяльності МВФ звертають особливу увагу на те, що наприкінці XX століття роль Фонду значно вийшла за межі його первинної мети, що полягала в забезпеченні міжнародного валютного співробітництва і валютної стабільності, сприянні розширенню і збалансованому зростанню міжнародної торгівлі, наданні короткострокової допомоги його членам у коригуванні неправильного регулювання платіжного балансу, не вдаючись до деструктивних заходів, що можуть завдати шкоди національному або міжнародному добробуту. В цьому контексті критики МВФ справедливо звинувачують його у вторгненні у внутрішні справи найбідніших держав, для яких Фонд є значним довгостроковим кредитором, та у підриві законних внутрішніх політичних процесів шляхом нав'язування їм значних структурних й інституціональних реформ [Lee, 2002: p. 284].

На підставі вивчення документів щодо надання кредитів МВФ і СБ 26 країнам світу американські дослідники Вінсент Лойд і Роберт Вейсман довели, що кредитні обумовленості цих інститутів включають різноманітні положення, що підривають трудові права, робочу силу і рівень життя десятків мільйонів робітників. У згаданих положеннях передбачалися скорочення державної служби і приватизація державних підприємств; здатність фірм наймати і звільняти робітників або змінювати терміни і умови праці при мінімальних регулятивних обмеженнях; санкціоноване зменшення рівня заробітної плати, зменшення або стримування зростання мінімальної заробітної плати, розширення розриву заробітної плати між державними працівниками і менеджерами; проведення пенсійних реформ, включно з приватизацією пенсійних фондів, що призводить до скасування пільг щодо соціальної безпеки. Ці пов'язані з працею політики мають місце в контексті реалізації більш широких пакетів структурного коригування з боку МВФ і СБ, які роблять наголос на лібералізації торгівлі разом з макроекономічними політиками, що дедалі просувають корпоративні інтереси за рахунок робочої сили [Lloyd, 2002: p. 433].

Аналізуючи трансформацію функцій МВФ упродовж останніх десятиліть, американський дослідник М.Фратіанні підкреслює, що економісти Джон Мейнард Кейнс (Велика Британія) і Гарі Декстер Вайт (США), які стояли біля витоків створення МВФ, навряд чи впізнали би своє дітище за сучасної доби. У XXI столітті Фонд дає поради країнам-членам МВФ, оцінює їхню економічну політику, координує дії кредиторів у боргових кризах, надає надзвичайні позики на тяжких умовах економікам, що терплять лихо, є кризовим менеджером тощо [Fratianni, 2005: p. 155, 171]. У 1970-ті роки тільки 26% позик МВФ супроводжувалися вимогами, щоб позичальник скоротив соціальні та інші витрати і не вводив нові тарифи або заходи щодо контролю над капіталом, а до кінця 1980-х ця цифра сягнула 66% [Мазовер, 2016: с. 332]. Таким чином, МВФ значно розширив свої прерогативи за межі фінансуючого органу і присвоїв собі повноваження диктувати на глобальному рівні умови надання позик нібито “незалежним” державам для проведення внутрішніх реформ в інтересах заокеанських “доброчесливців”. Водночас, як свідчать дослідження цієї проблеми, при наданні позик МВФ

як фінансовий інститут тільки в одному випадку із шести керувався політично нейтральними, технократичними підходами [Stiles, 1991: p. 196–197].

Підсумки реформ МВФ у “постсоціалістичному” і “постколоніальному” просторі не залишають сумніву в тому, що “МВФ створювався у рамках Бреттон-Вудської системи як інститут, покликаний служити інтересам країн ядра капіталістичної світ-системи” [Роуз, 2013: с. 85]. За словами директора Центру польських і центральноєвропейських досліджень Рочестерського університету (США) Рендала Стоуна, “ефективність МВФ ставиться під загрозу внаслідок його залежності від “групи 7”. Сучасна економіка вчить, що тільки незалежні центральні банки здатні до стримування інфляції та раціонального виділення ресурсів для досягнення фінансової стабільності. Проте МВФ — всесвітній центральний банк — не є незалежним. У результаті його можливості, коли він має справу з потужними країнами, здатними чинити вплив на головних донорів, серйозно деформовані” [Stone, 2000].

З часу загострення мексиканської фінансової кризи у 1994 році міжнародні фінансові ринки перебувають у стані частої турбулентності, а МВФ як одна з найважливіших міжнародних організацій у цій галузі не спроможна забезпечити їм достатню стабільність. За визнанням німецького дослідника Герберта Дитера, економічні наслідки діяльності МВФ надто часто є негативними. Так, під час азійської фінансової кризи замість допомоги її жертвам у подоланні обвалу економіки МВФ сприяв поглибленню фінансових потрясінь. У реформуванні країн з “перехідною економікою” МВФ обмежився здійсненням стратегії лібералізації, що також не привело до позитивних результатів. Незважаючи на звинувачення на адресу урядів країн, що розвиваються, в недостатній транспарентності їхніх економік, діяльність Фонду характеризується відсутністю відкритості. Завдяки його закритості в багатьох аспектах, зокрема у справі публікації його угод із країнами-членами, МВФ називають “таємним інститутом”. Процес прийняття рішень в МВФ також залишається невідомим, дискусії у Виконавчій раді не публікуються. Інтереси кредиторів домінують в діяльності МВФ, зацікавленого передусім у забезпеченні повернення позик. Обумовлення програм МВФ є занадто надмірним, особливо стосовно країн у фінансовій кризі, змушених виконувати дуже багато занадто деталізованих умов [Dieter, 2004: p. 109, 112]. Особливі критичні докори викликають вимоги МВФ до країн-позичальниць в умовах пристосування їх до “жорстокої економії” зменшити витрати на соціальні програми, першою чергою на охорону здоров’я та освіту, що суперечить інтересам країн з “перехідною економікою” в складний період перебудови народного господарства [Kte’pi, 2009: p. 926].

Усе це вимагає суттєвої перебудови структури та практики МВФ з метою поліпшення виконання статутних обов’язків і виконання новітніх завдань. Однак визнавши помилкою свою діяльність у справі реформування економік країн “третього” світу і з “перехідною економікою”, МВФ обмежився косметичним ремонтом Вашингтонського консенсусу, перейменувавши його у Поствашигтонський консенсус. Посилення незалежності МВФ і реформування його в цьому напрямі суперечить інтересам США та інших країн “сімки”, що перетворили Фонд на один зі своїх головних інструментів формування залежності країн, що звільнилися від колоніального

ярма у другій половині ХХ століття, і “нових ринкових демократій”, що утворилися на території колишніх соціалістичних країн. Сьогодні провідні держави “золотого мільярда” планети інтенсивно використовують механізм МВФ з метою безповоротного переведення колишніх країн СРСР і Східної Європи на капіталістичні рейки розвитку і перетворення їх разом з країнами “постколоніальної” периферії на сировинні придатки “ядра” капіталістичної світ-системи.

Реформаторські заходи під егідою МВФ здійснюються в країнах-позичальницях у рамках Вашингтонського консенсусу в інтересах іноземного капіталу і зводяться до структурної перебудови їх шляхом маркетинга, приватизації, лібералізації та дерегуляції. Все це призводить не до підвищення ефективності економіки, а до деіндустріалізації народного господарства, відкриття країни для іноземного капіталу, скорочення соціальних витрат, послаблення регулювання державою ринку праці. Соціальні витрати заради структурної перебудови перекладаються переважно на плечі трудового народу. У зв'язку з цим американський соціолог В.Робінсон справедливо наголошує: “Відповідно до логіки глобального капіталізму зниження вартості праці і позбавлення трудящих громадянських прав неоліберальною державою стають необхідною умовою для “розвитку”” [Robinson, 1999: р. 41].

Офіційна риторика МВФ рясніє запевненнями в тому, що його діяльність спрямована не лише на підвищення темпів економічного зростання, а й на зменшення нерівності в країнах-реципієнтах позик Фонду. Але ці запевнення “архітекторів” Вашингтонського консенсусу не підтверджуються науковими дослідженнями результатів реформ під проводом МВФ у країнах “третього” світу і з “перехідною” економікою. Останні, в тому числі Україна, на власному досвіді дедалі більше переконуються, що лікування їхніх економік з “допомогою” МВФ стримує економічне зростання і супроводжується посиленням несправедливості в розподілі доходів. На підставі аналізу підсумків виконання програм МВФ у 98 країнах у 1970–2000 роках західноєвропейські економісти Н.Гілберт і Б.Унгер дійшли висновку, що залучення МВФ до реформування економік у згаданих країнах “не лише зменшує розмір економічного пирога, а й є причиною розподілу його більш нерівномірним способом” [Gilbert, 2009]. Наведений висновок західних науковців цілком і повністю підтверджується трагічними наслідками реформування економіки України згідно з імперативними приписами та умовами МВФ.

На зламі двох віків є безліч соціологічних, економічних, політологічних та інших наукових розробок, присвячених викриттю підступної ролі МВФ у витісненні десятків країн “другого” і “третього” світів на узбіччя глобального капіталізму та перетворенні їх населення на вигнанців світової цивілізації. Вагоме місце серед них посідає новітня праця Ернста Вольфа “Розграбування світу: Історія і політика МВФ”. На її сторінках автор таким чином демістифікує діяльність МВФ у країнах-позичальницях: “Офіційно головне завдання МВФ полягає у стабілізації глобальної фінансової системи та допомозі занепокоєним країнам в період кризи. В дійсності його операції більше нагадують воєнні дії армій. Хоч би куди він втручався, він підриває

суверенітет держав, змушуючи їх імплементувати заходи, які відхиляються більшістю населення, і залишає після себе широкий слід економічних і соціальних спустошень... Таким чином, програми МВФ коштують мільйонам людей їхніх робочих місць, відмовляють їм у доступі до адекватного медичного обслуговування, функційно придатних освітніх систем і гідного житла. Вони роблять недоступним для них необхідне їм харчування, збільшують бездомність, відбирають плоди праці впродовж усього життя у людей похилого віку, сприяють поширенню хвороб, зменшують тривалість життя і збільшують дитячу смертність” [Wolf, 2014: p. 9, 10]. Як свідчать наведені далі офіційні статистичні дані та результати соціологічних опитувань Інституту соціології НАН України, усі ці трагічні метаморфози реформування економіки під егідою МВФ мають місце сьогодні в нашій багатостраждальній країні, що перетворилася з однієї із найбагатших держав у Європі на найбіднішу країну в Старому і Новому Світі.

Ставлення громадян України до співпраці з МВФ

Справжня спрямованість реформаторської діяльності МВФ у країнах глобального Півдня чітко проглядається на прикладі України. За чверть століття “транзитологічного” експерименту вона не змогла навіть наблизитися до показників ВВП УРСР 1991 року. Реалізація обіцяного “життя по-новому” із залученням позик МВФ після “Євромайдану” ще більше погіршила становище українського народу навіть у вимірах зарубіжних соціологічних служб. На підставі масового опитування ($N = 1000$) в Україні 1–15 липня 2016 року соціологічна служба Гелапа встановила, що майже половина українців (46%) упродовж року, що передував опитуванню, переживали часи, “коли вони не мали досить грошей для придбання їжі для себе або для своїх сімей”, що стало найвищим показником за весь час здійснення аналогічних досліджень. І не випадково 41% українців водночас оцінили своє соціальне самопочуття як “страждання”. За індикатором страждань у 2016-му Україна посіла перше місце в Європі й вийшла на третє місце у світі після Південного Судану (47%) та Гаїті (43%) [Lyons, 2017].

Головною причиною зростання бідності та нерівності в Україні, на наш погляд, стала приватизація засобів виробництва, яка розгорнулася під проводом нових можновладців разом з МВФ у масовому масштабі на початку 90-х років минулого століття. Нова потужна хвиля приватизації була запущена одразу після зміни влади в Україні в лютому 2014 року.

Сьогодні під егідою МВФ Україна продовжує рух у напрямі неоліберального реформування, стрімкими темпами позбавляючись залишків державної власності. Зокрема, в “Меморандумі про економічну і фінансову політику” від 2 березня 2017 року, підписаному ключовими представниками української влади (президентом, прем’єр-міністром, міністром фінансів та головою Нацбанку), червоною ниткою проходить ідея про необхідність активізації неоліберальних реформ, зокрема в плані “урядування та реформування державних підприємств”, і визнається нагальна потреба “у пришвидшенні цього процесу” [Меморандум про економічну і фінансову політику, 2017: с. 25].

У цьому офіційному документі щодо співпраці з МВФ чітко прописано зобов'язання держави України з приватизації низки таких важливих підприємств, як ПАТ “Одеський припортовий завод”, ПАТ “Центренерго”, “Укрспирт”, “Турбоатом”, енергорозподільні компанії та обленерго, а також строки виконання даних зобов'язань [Меморандум про економічну і фінансову політику, 2017: с. 26]. І хоча, як показує практика, терміни приватизації часто-густо коригуються та переносяться, від часу зміни влади в лютому 2014 року в Україні відбулося суттєве скорочення державної власності та передавання в приватні руки безлічі підприємств, у тому числі державного та стратегічного значення.

Необхідно зазначити, що далеко не всі представники експертної спільноти розцінюють приватизацію як рятівний механізм підвищення ефективності роботи підприємств, як його позиціонують представники неоліберального підходу в економіці. А про критичне ставлення до цього процесу з боку більшості громадян годі й говорити. Дедалі частіше в експертному середовищі йдеться про те, що саме приватизація є ключовим чинником депривації та внаслідок цього — зростання нерівності, бідності й упослідженості великих мас населення.

Так, під час презентації однієї з останніх доповідей про крайню бідність та права людини, представлений кілька місяців тому на розгляд Генеральної Асамблеї ООН, спецдоповідач ООН Ф.Олстон застеріг від безконтрольної приватизації й піддав критиці дії СБ, МВФ та ООН, які просувають приватизацію базових послуг, не зважаючи на права людини та наслідки такої приватизації для бідних верств населення. “Масштабна приватизація громадського майна, послуг та інфраструктури в багатьох країнах світу систематично підриває механізми захисту прав людини, призводить до зростання бідності та загалом має вкрай трагічні наслідки для найуразливіших груп населення” [Експерт ООН, 2018], — стверджується у вищезазваному документі.

Про те, що приватизація стала однією з ключових причин зростання нерівності у світі та всередині багатьох країн, читаємо і в “Доповіді про нерівність у світі”. Зокрема, йдеться про те, що нерівність, починаючи від 80-х років XX століття, зростала скрізь, у всіх країнах, однак різними темпами, що визначалося особливостями інституціонального та політичного контексту. Масштабне перетікання власності від державного сектору до приватного, що мало місце у світі від початку 1980-х років, не тільки спричинило зростання економічної нерівності, а й суттєво обмежило можливості держав боротися з її наслідками. Як показують дослідники, за останні десятиліття чисте приватне майно виросло в багатих країнах удвічі, причому на цей процес майже не вплинули ані глобальна фінансова криза 2008 року, ані спекулятивні бульбашки на ринку нерухомості таких країн, як Японія та Іспанія. Водночас чисте державне майно (тобто державні активи мінус державні борги) починаючи з 80-х років XX століття скоротилося майже в усіх країнах. Наприклад, у Китаї та Росії його вартість зменшилася з 60–70% національного багатства до 20–30%. Чисте державне майно за останні роки досягло негативних значень у США та Великій Британії і лише трохи перевищує нульову позначку в Японії, Німеччині та Франції [Доклад о неравенстве в мире, 2017: с. 11–12].

Що стосується думок пересічних громадян України, то соціологічні опитування підтверджують наявність досить критичного їх ставлення до неоліберальної політики в цілому, а також конкретно до такої економічної “новації”, як приватизація.

Як свідчать багаторічні соціологічні спостереження, приватизація оцінюється досить критично більшістю жителів України. Результати моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України 2018 року також показують, що радше негативно до приватизації великих підприємств ставиться більшість населення України, а саме 57,6% (табл. 1). Водночас протилежної думки дотримується більш ніж утричі менша частка опитаних — лише 17,3%.

Поряд із тим було зафіксовано кореляцію між віком респондентів і їхнім ставленням до приватизації. Зокрема, найнегативніше до приватизації великих підприємств ставляться люди старшого віку (56 років і більше) — 63,2%. Противників великої приватизації менше серед представників середньої (30–55 років) та молодшої (18–29 років) вікових груп — 57,9% та 48,4% відповідно. Доволі показовим є те, що прихильників цього процесу зовсім мало серед усіх вікових когорт, у тому числі наймолодшої, де ця частка найбільша — 20%; 17,3% вона становить серед людей середнього віку, а найменшою — 15,4% — є серед людей старшої вікової групи.

Таблиця 1

Ставлення різних вікових груп населення до приватизації великих підприємств, 2018, %, N = 1800

<i>Як ви ставитеся до передання у приватну власність (приватизації) великих підприємств?</i>	18–29 років	30–55 років	56 років і більше	Загалом
Радше негативно	48,4	57,9	63,2	57,6
Важко сказати, позитивно чи негативно	31,6	24,8	21,4	25,1
Радше позитивно	20,0	17,3	15,4	17,3

Існують також деякі регіональні відмінності в оцінках великої приватизації. Наприклад, найбільше противників великої приватизації на Півдні України (67,4%), найменше — на Заході (51,6%). Натомість найбільше прихильників на Заході (23,9%), найменше — в Центрі (11,8%) та на Півдні (13,5%). Ймовірно, це можна пояснити історією промислового та соціально-економічного розвитку цих регіонів, адже по всій Україні, особливо на Півдні, в результаті деіндустріалізації, що є прямим наслідком неоліберальних реформ, за останні роки були знищені чи суттєво скоротили виробництво десятки колишніх промислових гігантів, тоді як на Заході нашої країни історично було значно менше великих промислових підприємств.

Що стосується малої приватизації, то частка респондентів, котрі її схвалювали, була досить великою від самого початку спостережень (1992 року). Але якщо до 2002-го ця частка була вищою за 50%, то з означеного періоду до нинішнього часу спостерігалось її поступове зменшення. Понад те, на сьогодні частки прихильників та противників малої приватизації зрівнялися і становлять 35,0% та 34,9% відповідно.

Досить відчутне падіння схвального ставлення до малої приватизації відбулося за останні роки. Так, позитивно до неї у 2014 році ставилися 43,1% громадян проти нинішніх 35,0% (див. також табл. 2).

Таблиця 2

**Ставлення різних вікових груп населення до приватизації
малих підприємств, 2018, %, N = 1800**

<i>Як ви ставитеся до передання у приватну власність (приватизації) малих підприємств?</i>	18–29 років	30–55 років	56 років і більше	Загалом
Радше негативно	28,9	36,5	36,5	34,9
Важко сказати, позитивно чи негативно	37,4	28,4	27,8	30,1
Радше позитивно	33,7	35,1	35,7	35,0

Одним із найважливіших питань сьогодення в Україні є питання купівлі-продажу землі сільськогосподарського призначення. Зокрема, в Меморандумі про співпрацю з МВФ обумовлюється важливість пришвидшення лібералізації ринку землі, в тому числі й земель сільськогосподарського призначення. Але незважаючи на зобов'язання влади провести “кампанію з інформування громадськості, аби роз'яснити переваги цієї реформи” [Меморандум про економічну і фінансову політику, 2017: с. 25], громадськість у своїй більшості таку реформу не підтримує. За даними моніторингу 2017 року, проти купівлі-продажу землі сільськогосподарського призначення виступають 63,9% жителів України.

Що стосується ставлення населення України до приватизації землі, то радше негативно до неї також ставляться більшість респондентів — 57,3%. Протилежну позицію посідають майже втричі менше опитаних — 20,4% (докл. див. табл. 3).

Таблиця 3

**Ставлення різних вікових груп населення до приватизації землі,
2018, %, N = 1800**

<i>Як ви ставитеся до передання у приватну власність (приватизації) землі?</i>	18–29 років	30–55 років	56 років і більше	Загалом
Радше негативно	44,5	56,6	66,6	57,3
Важко сказати, позитивно чи негативно	30,0	22,0	17,7	22,3
Радше позитивно	25,5	21,4	15,8	20,4

Як і щодо приватизації великої власності, тут також є чітка кореляція із віковими показниками: більш негативне ставлення виявляється серед представників старшої вікової когорти. Однак, як показують результати опитування, прихильників цієї реформи не так багато навіть у групі молодих респондентів — лише кожен четвертий (25,5%). Разом із тим залишається велика група людей (22,3%), котрі не визначилися із власною позицією з цього доленосного для держави та країни в цілому питання.

Що стосується регіональних відмінностей сприйняття приватизації землі, то найбільше її прихильників на Заході країни — 28,5%, найменше — на

Донбасі (13,9%) та в Центрі (15,3%). І навпаки: найбільше противників на Донбасі (63,9%) та в Центрі (61,6%) і найменше — у Західному регіоні (48,1%).

Можна зробити висновок, що попри пропагандистську роботу, спрямовану на формування позитивного сприйняття приватизації державної власності, зокрема землі, за період з 2014 до 2018 року відбулося, хоч і незначне, але зростання негативного ставлення жителів України до них (табл. 4).

Найпомітнішою зазначена тенденція виявляється щодо приватизації малих підприємств: радше негативно до неї сьогодні ставляться 34,9% респондентів проти 25,9% 2014 року. Також дещо зросло негативне ставлення українців до приватизації землі: з 52,9% у 2014-му до 57,3% у 2018-му.

Таблиця 4

Динаміка ставлення населення України до приватизації, %, 2014–2018

Як ви ставитеся до передавання у приватну власність (приватизації)...?	Радше негативно		Важко сказати		Радше позитивно	
	2014 рік	2018 рік	2014 рік	2018 рік	2014 рік	2018 рік
Великих підприємств	54,4	57,6	25,2	25,1	19,9	17,3
Малих підприємств	25,9	34,9	30,3	30,1	43,1	35,0
Землі	52,9	57,3	24,8	22,3	21,6	20,4

Зафіксовано разючу розбіжність між діями влади з виконання рекомендацій МВФ, зокрема в питанні приватизації державної власності, — з одного боку, і негативним ставленням великої частки населення країни до них — з іншого. Негативне сприйняття більшістю населення приватизації державної власності загрожує подальшим наростанням конфліктів та розломів в українському суспільстві та поширенням напруженості в ньому.

Таблиця 5

Динаміка ставлення громадян до співпраці України з МВФ, 2000–2018, %

Варіанти відповіді	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2018
Радше негативно	23,0	29,1	17,9	19,6	18,2	18,4	32,4	32,9	22,4	24,0	34,7	36,8
Важко сказати	40,9	41,8	46,6	48,6	49,3	44,7	43,6	43,1	40,6	30,9	33,0	37,4
Радше позитивно	36,0	28,6	34,9	31,8	32,2	36,7	23,6	23,6	36,4	44,3	32,1	25,7
Не відповіли	0,1	0,5	0,6	0,0	0,3	0,2	0,4	0,4	0,6	0,9	0,0	0,1

У цьому контексті усвідомлення зв'язку підвищення цін на життєво важливі послуги з виконанням вимог МВФ призвело до зміни ставлення населення України до Фонду (табл. 5). У 2004–2008 роках майже кожен п'ятий громадянин України негативно ставився до співпраці з МВФ, у 2016-му та 2018-му — кожен третій. Поряд із тим частка тих, хто позитивно ставиться до співпраці України з МВФ, зменшилася на десять відсоткових пунктів (з 36,0% у 2000-му до 25,7% у 2018-му, за винятком ситуативного піднесення до 44,3% у 2015-му). У різні роки моніторингу від половини до третини респондентів не могли визначити свою позицію стосовно співпраці України з

МВФ, що свідчить радше про необізнаність їх у наслідках “реформаторської” діяльності Фонду у світі та в нашій країні.

Результати моніторингу свідчать про різне ставлення громадян до співпраці України з МВФ залежно від регіону їх проживання (табл. 6). Найбільш негативне ставлення зафіксовано на Півдні (41,5%) та на Сході (44,1%), менш негативне — на Заході (30,9%) і в Центрі (32,6%). І в Центральних, і в Південних, і у Східних регіонах негативізм у масовій свідомості переважає над позитивним ставленням до співпраці України з МВФ. Тільки на Заході країни позитивне сприйняття цього переважає над негативним ставленням (39,1% і 30,9%). Позитивно до співпраці України з МВФ ставиться кожен четвертий громадянин на Півдні та Сході (відповідно — 26,4% і 24,0%) і кожен п'ятий (19,4%) у Центрі. Привертає увагу й той факт, що в Центрі майже половина населення ще не визначила свого ставлення до співпраці України з МВФ, а на Заході, Півдні та Сході таких близько третини.

Таблиця 6

**Ставлення громадян до співпраці України з МВФ
залежно від регіону їхнього проживання, 2018, %, N = 1800**

Ставлення до співпраці України з МВФ	Захід (n = 376)	Центр (n = 659)	Південь (n = 193)	Схід (n = 572)
Радше негативне	30,9	32,6	41,5	44,1
Важко сказати	30,1	48,0	32,1	32,0
Радше позитивне	39,1	19,4	26,4	24,0

Аналіз впливу вікового чинника на ставлення громадян до співпраці України з МВФ зафіксував чіткий тренд зростання негативізму до взаємодії з Фондом зі збільшенням віку респондентів (табл. 7). Якщо серед молоді і громадян середнього віку приблизно кожний третій негативно сприймає співпрацю з МВФ, то серед населення старшого віку четверо з десяти ставляться до неї негативно. Відповідно, позитивно до співпраці України з МВФ ставиться кожен третій молодий респондент (32,9%), кожен четвертий громадянин середнього віку (25,0%) і кожен п'ятий представник старшого покоління (22,1%).

Таблиця 7

**Вплив вікового чинника на ставлення громадян до співпраці
України з МВФ, 2018, %, N = 1800**

Ставлення до співпраці України з МВФ	Захід (n = 376)	Центр (n = 659)	Південь (n = 193)	Схід (n = 572)
Радше негативне	30,9	32,6	41,5	44,1
Важко сказати	30,1	48,0	32,1	32,0
Радше позитивне	39,1	19,4	26,4	24,0

Рівень освіти і стать респондентів практично не впливають на їхнє ставлення до співпраці України з МВФ. Проте зафіксовано певні відмінності у зіставленні з ціннісними вимірами, зовнішньополітичними орієнтаціями

громадян та сприйняттям найближчих перспектив життя у країні. Так, серед “оптимістів”, які вважають, що в найближчий рік наше життя більшою чи меншою мірою налагодиться, негативно до співпраці з МВФ ставляться 29,6% опитаних, а позитивно — 39,7% (табл. 8). Серед тих, хто вважає, що жодного поліпшення в найближчий рік не відбудеться (тобто серед “песимістів”), негативно до співпраці з МВФ ставиться майже кожен другий респондент (45,9%), а позитивно — щоп’ятий (19,9%).

Таблиця 8

Ставлення “оптимістів” і “песимістів” (щодо оцінки перспектив нашого життя у найближчий рік) до співпраці України з МВФ, %

Ставлення до співпраці України з МВФ	Жодного покращення не буде (n = 938)	Важко сказати (n = 555)	Більш-менш налагодиться (n = 307)
Радше негативне	45,9	25,4	29,6
Важко сказати	34,1	46,8	30,6
Радше позитивне	19,9	27,7	39,7

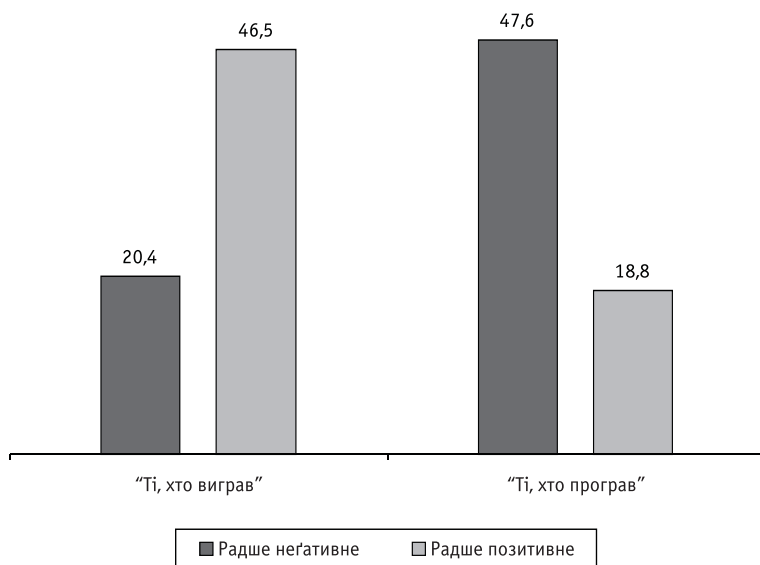

Рис. 1. Ставлення “тих, хто виграв” і “тих, хто програв” від зміни влади у 2014 році до співпраці України з МВФ, %

Зміна влади в Україні у 2014 році призвела до поділу її населення на зовсім незначну частку “тих, хто виграв” і абсолютну більшість “тих, хто програв” внаслідок “Євромайдану” (рис. 1). У групі “тих, хто виграв”, радше негативне ставлення до співпраці з МВФ висловив тільки кожен п’ятий респондент (20,4%), у групі “тих, хто програв” — майже половина опитаних (47,6%). І навпаки, серед тих, хто виграв від змін 2014 року, майже половина позитивно сприймають співпрацю з МВФ і тільки п’ята частина — негативно. Цілком зрозуміло, що ставлення до МВФ зумовлене насамперед ідео-

логічними орієнтаціями людей. Проте аналіз реалій життя українського суспільства показує, що імперативні вимоги “реформаторських” експериментів МВФ у нашій країні лягли надто важким, практично непосильним тягарем на плечі знедоленої частини українського народу, який поступово починає усвідомлювати, куди веде Україну виконання неоліберальних приписів Фонду під гаслом підвищення ефективності економіки.

Аналіз ставлення громадян до співпраці України з МВФ залежно від того, традиції, цінності та норми поведінки яких країн — західноєвропейських чи східнослов'янських — їм ближчі, виявив таке. “Радше негативне” ставлення до співпраці України з МВФ продемонструвала майже третина громадян, які вважають себе прихильниками західноєвропейських цінностей (28,2%), і майже половина прихильників східнослов'янських цінностей (48,5%). Водночас “радше позитивне” ставлення до діяльності МВФ висловили 36,1% респондентів, що є прихильниками цінностей країн Західної Європи, і майже вдвічі менше (20,1%) прихильників цінностей східнослов'янських країн.

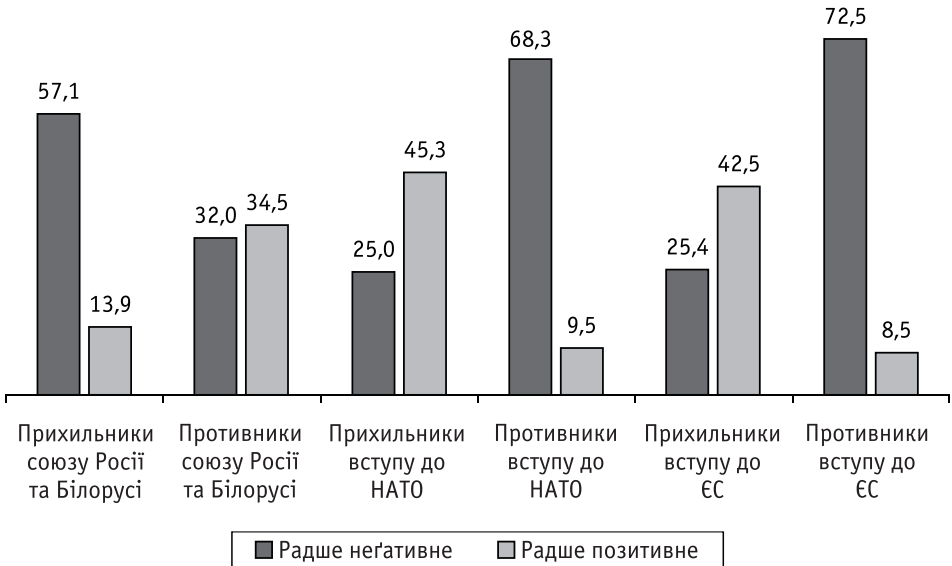

Рис. 2. Ставлення громадян до співпраці України з МВФ залежно від їхніх зовнішньополітичних орієнтацій, %

Дані моніторингу виявили також значний вплив зовнішньополітичних орієнтацій громадян на їхнє ставлення до співпраці України з МВФ (рис. 2). Так, серед прихильників Союзу Росії й Білорусі негативно ставиться до співпраці України з МВФ більш як кожен другий респондент (57,1%), серед противників — кожний третій (32,0%). Про “радше позитивне” ставлення заявили лише 13,9% прихильників Союзу Росії й Білорусі і третина його противників (34,5%). Лише четверта частина опитаних прихильників вступу до НАТО (25,0%) підтримали і співпрацю України з МВФ, а майже половина з прихильників вступу до НАТО виступили проти цього співробітництва (45,3%). Значно більш контрастним було співвідношення негативного /

позитивного ставлення до співпраці України з МВФ у середовищі противників вступу до НАТО, де цей показник становив, відповідно, 68,3% і 9,5%. Дещо більше чверті прихильників вступу до Європейського Союзу висловили негативне ставлення до співпраці України з МВФ (25,4%), значно більше — 42,5% — позитивне. І знову значно контрастнішим було співвідношення негативного / позитивного ставлення до співпраці України з МВФ у середовищі противників вступу до ЄС, де цей показник становив, відповідно, 72,5% і 8,5%. Наведені дані свідчать про суттєвий розкол в українському суспільстві між прихильниками і противниками Союзу Росії і Білорусі, з одного боку, і між прихильниками і противниками вступу до НАТО і ЄС — з іншого, зокрема в плані ставлення до співпраці України з МВФ.

Висхідна динаміка негативного ставлення громадян України до співпраці з МВФ у 2000–2018 роках свідчить про поступове усвідомлення ними справжньої суті Фонду і тяжких наслідків його реформаторських експериментів на нашій землі. Імперативні рекомендації МВФ та СБ викликають бурхливі протести з боку масових демократичних рухів у багатьох країнах світу, де також зростає розчарування діяльністю МВФ. Останнім часом дедалі більше дослідників сучасних глобальних трендів називають Бреттон-Вудські інститути “економічними вбивцями” країн “третього” світу і з “перехідною” економікою, а фінансову “допомогу” МВФ порівнюють з данайцями, що приносять дари.

Беручи до уваги негативні наслідки Реформації на глобальному рівні під егідою МВФ, одні науковці, політики та громадські діячі закликають реформувати Бреттон-Вудські інститути, другі — розпустити їх і створити замість них нові організації з новими співробітниками. Останню пропозицію підтримують багато вчених, зокрема британський дослідник Вейн Елвуд, який наголошує: “Розпустивши бреттон-вудське тріо — МВФ, Світовий банк і СОТ, ми зможемо з нуля створити нові заклади з моральними цілями і демократичними повноваженнями, які працюватимуть на користь більшості мешканців світу” [Елвуд, 2013: с. 182]. Із цим висновком солідаризується дедалі більше державних і громадських діячів у країнах глобального Півдня, які ставлять за мету звільнитися від боргового зашморгу і диктату МВФ, відновити власне народне господарство і повернути свою здатність до відтворення державного суверенітету. В цьому контексті зрозуміло, що чим швидше Україна позбудеться реформаторської опіки МВФ, тим більше шансів у неї буде не втрапити у глобальну економічну прірву і не зникнути назавжди з геополітичної карти світу.

Джерела

- Доклад о неравенстве в мире 2018. Основные положения.* URL: <http://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-summary-russian.pdf>
- Мазовер М. (2016). *Власть над миром: История идеи*. Москва: Кучкино поле.
- Меморандум про економічну і фінансову політику від 2 березня 2017 року:* офіційний сайт Міністерства фінансів України. URL: <https://www.minfin.gov.ua/uploads/redactor/files>
- Роуз, К. Б. (2013). *Механизмы и пределы влияния США в МВФ: Аналитический обзор*. / РАН. ИНИОН. Центр науч.-информ. исслед. глобал. и регионал. проблем. Отдел Зап. Европы и Америки. Отв. ред. Семекко Г.В. Москва.

Сенченко, М. І. (2017). Міжнародний валютний фонд — інструмент поневолення України. Київ: КВІЦ.

Експерт ООН по вопросам нищеты предупреждает об опасностях бесконтрольной приватизации (2018). *Новости ООН*. URL: <https://news.un.org/ru/story/2018/10/1341072>

Элвуд, У. (2013). Глобализация. Москва: Книжный клуб Книговек.

Brzezinski, Z. (1998). *The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*. New York: Basic Books.

Bull, B. (2004). Confronting the 'Three Horsemen of the Apocalypse': Critical Literature on the World Bank, the International Monetary Fund and the World Trade Organisation. *The European Journal of Development Research*, 16 (3), 737–745.

De Ploeg, C. K. (2017). *Ukraine in the crossfire*. Atlanta, GA: Clarity Press, Inc.

Dieter H. (2004). The International Monetary Fund and the World Bank. In need of better performance? *Asia Europe Journal*, 2, 109–120.

Fratianni M. (2005). The International Monetary Fund and Its Critics. In Michele Fratianni, Paolo Savona, John J. Kirton. Burlington (Eds.), *Sustaining global growth and development: G7 and IMF governance*. VT: Ashgate Publishing Company, 155–176.

Gilbert, N, Unger, B. (2009). *Do Loans Harm? The Effect of IMF Programs on Inequality. Discussion Paper Series 09-26*. Utrecht School of Economics, Tjalling C. Koopmans Research Institute, October. URL: <http://www.uu.nl/rebo/economie/discussionpapers>

Keaney, M. (2011). Picking the entrails of the Washington Consensus. *World Review of Political Economy*. Spring, 134–158.

Kte'pi, B. (2009). International Monetary Fund. In C. Wankel (general ed.) *Encyclopedia of business in today's world*. Thousand Oaks, California: SAGE Publications, Inc. 925–926.

Lee, S. (2002). International Monetary Fund. *New Political Economy*, 7 (2), 283–298.

Lloyd, V., Weissman, R. (2002). International Monetary Fund and World Bank policies undermine labor power and rights. *International Journal of Health Services*, 32 (3), 433–442.

Lyons, L. (2017). *South Sudan, Haiti and Ukraine Lead World in Suffering*. URL: http://www.gallup.com/poll/206891/south-sudan-haiti-ukraine-lead-world-suffering.aspx?g_source=World&g_medium=newsfeed&g_campaign=tiles

Momani, B. (2004). American politization of the International Monetary Fund. *Review of International Political Economy*, December, 880–904.

Raja, K. (2017). *IMF should abandon "failed policies", says human rights reporter*. URL: <https://www.sharing.org/information-centre/reports/imf-should-abandon-failed-policies-says-human-rights-reporter>

Robinson, W. I. (1999). Latin America in the Age of Inequality: Confronting the New "Utopia". *International Studies Review*, Autumn, 41–67.

Stiles, K. W. (1991). *Negotiating Debt: The IMF Lending Process*. Boulder, CO: Westview Press.

Stone, R. (2000). *Reforming the IMF? Lessons from Assistance to Post-Communist Countries. Policy Memo: 141*. URL: <http://www.ponarseurasia.org/memo/reforming-imf-lessons-assistance-post-communist-countries>

Wolf, E. (2014). *Pillaging the World. The History and Politics of the IMF*. Tectum Verlag.

Матеріал отримано 20.01.2019

References

- World Inequality Report 2018. Executive Summary*. URL: <http://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-summary-russian.pdf> [=Доклад 2018]
- Mazover, M. (2016). *Governing the World. The History of an Idea*. Moscow: Kuchkino pole.

Memorandum on Economic and Financial Policies of March 2, 2017: Official site of the Ministry of Finance of Ukraine. URL: <https://www.minfin.gov.ua/uploads/redactor/files>

Rose, K. B. (2013). *Mechanisms and limits of US influence in the IMF: Analytical review*. Moscow [= Poyz 2013].

Senchenko, M. I. (2017). *The International Monetary Fund – an instrument of enslavement of Ukraine*. Kyiv: KVIC [=Сенченко 2017].

UN expert on poverty warns of the dangers of uncontrolled privatization (2018). *UN News*. URL: <https://news.un.org/ru/story/2018/10/1341072> [=Эксперт ООН 2018].

Elwood, W. (2013). *Globalization*. Moscow: Knigovek Book Club [=Элвуд 2013].

Brzezinski, Z. (1998). *The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*. New York: Basic Books.

Bull, B. (2004). Confronting the ‘Three Horsemen of the Apocalypse’: Critical Literature on the World Bank, the International Monetary Fund and the World Trade Organisation. *The European Journal of Development Research*, 16 (3), 737–745.

De Ploeg, C. K. (2017). *Ukraine in the crossfire*. Atlanta, GA: Clarity Press, Inc.

Dieter, H. (2004). The International Monetary Fund and the World Bank. In need of better performance? *Asia Europe Journal*. 2, 109–120.

Fратиани, М. (2005). The International Monetary Fund and Its Critics. In Michele Fratianni, Paolo Savona, John J. Kirton (Eds.), *Sustaining global growth and development: G7 and IMF governance*. Burlington, VT: Ashgate Publishing Company, 155–176.

Gilbert, N, Unger, B. (2009). Do Loans Harm? The Effect of IMF Programs on Inequality. Discussion Paper Series 09-26. Utrecht School of Economics, Tjalling C. Koopmans Research Institute, October. Retrieved from <http://www.uu.nl/rebo/economie/discussionpapers>.

Keaney M. (2011). Picking the entrails of the Washington Consensus. *World Review of Political Economy*. Spring, 134–158.

Kte'pi B. (2009). International Monetary Fund. *Encyclopedia of business in today's world*. C. Wankel, general editor. Thousand Oaks, California: SAGE Publications, Inc. 925–926.

Lee S. (2002). International Monetary Fund. *New Political Economy*. 7 (2), 283–298.

Lloyd V., Weissman R. (2002). International Monetary Fund and World Bank policies undermine labor power and rights. *International Journal of Health Services*. 32 (3), 433–442.

Lyons, L. (2017). *South Sudan, Haiti and Ukraine Lead World in Suffering*. URL: http://www.gallup.com/poll/206891/south-sudan-haiti-ukraine-lead-world-suffering.aspx?g_source=World&g_medium=newsfeed&g_campaign=tiles

Momani, B. (2004). American politization of the International Monetary Fund. *Review of International Political Economy*. December, 880–904.

Raja, K. (2017). *IMF should abandon “failed policies”, says human rights reporter*. URL: <https://www.sharing.org/information-centre/reports/imf-should-abandon-failed-policies-says-human-rights-reporter>

Robinson, W. I. (1999). Latin America in the Age of Inequality: Confronting the New “Utopia”. *International Studies Review*. Autumn, 41–67.

Stiles, K. W. (1991). *Negotiating Debt: The IMF Lending Process*. Boulder, CO: Westview Press.

Stone, R. (2000). *Reforming the IMF? Lessons from Assistance to Post-Communist Countries. Policy Memo: 141*. URL: <http://www.ponarseurasia.org/memo/reforming-imf-lessons-assistance-post-communist-countries>

Wolf, E. (2014). *Pillaging the World. The History and Politics of the IMF*. Tectum Verlag Marburg.

Received 20.01.2019

АНАТОЛІЙ АРСЕЄНКО, ВІТАЛІНА БУТКАЛЮК

Реформи під егідою МВФ в Україні: бійтеся данайців, що дари приносять

Статтю присвячено дослідженню з позицій економічної та історичної соціології структури, змісту й політичної спрямованості діяльності Міжнародного валютного фонду, особливо в країнах “третього” світу і з “перехідною” економікою після демонтажу соціалізму в країнах Східної Європи та СРСР і руйнування світової соціалістичної системи. На основі аналізу іноземної й вітчизняної літератури та емпіричних даних автори доводять неспроможність радикальних економічних реформ під егідою МВФ в Україні, які призвели до витіснення її на узбіччя периферійного капіталізму в ролі сировинного придатку країн “золотого мільярда” планети. Зростання негативного ставлення громадян України до співпраці з МВФ свідчить про поступове усвідомлення безперспективності подальшого розвитку цієї країни в межах глобального неолиберального проекту.

Ключові слова: МВФ, Вашингтонський консенсус, неолибералізм, економічні реформи, неолиберальна економіка, державний борг, нерівність, становище населення

АНАТОЛІЙ АРСЕЄНКО, ВІТАЛІНА БУТКАЛЮК

Реформы под эгидой МВФ: бойтесь данайцев, дары приносящих

Статья посвящена исследованию с позиций экономической и исторической социологии структуры, содержания и политической направленности деятельности Международного валютного фонда, особенно в странах “третьего” мира и с “переходной” экономикой после демонтажа социализма в странах Восточной Европы и СССР и разрушения мировой социалистической системы. На основании анализа иностранной и отечественной литературы и эмпирических данных авторы доказывают несостоятельность радикальных экономических реформ под эгидой МВФ в Украине, которые привели к вытеснению ее на обочину периферийного капитализма в качестве сырьевого придатка стран “золотого миллиарда” планеты. Рост негативного отношения граждан Украины к сотрудничеству с МВФ свидетельствует о постепенном осознании бесперспективности дальнейшего развития этой страны в рамках глобального неолиберального проекта.

Ключевые слова: МВФ, Вашингтонский консенсус, неолиберализм, экономические реформы, неолиберальная экономика, государственный долг, неравенство, положение населения

ANATOLII ARSEIENKO, VITALINA BUTKALIUK

Reforms under the auspices of the IMF: Beware of Greeks bearing gifts

The paper studies structure, content and political aspects of the International Monetary Fund's activities from the perspective of economic and historical sociology. Attention is primarily given to IMF policies implemented in “Third World” countries and “transition” economies after the dismantling of socialism in the USSR and Eastern Europe and collapse of the socialist world system. Drawing upon the relevant literature and social survey findings, the authors argue that radical economic reforms carried out in Ukraine under the aegis of the IMF have proved useless. Furthermore, these reforms have pushed this country to the fringe of peripheral capitalism and turned it into a mere appendage to the “golden billion”. The growth in negative attitudes towards collaboration with the IMF among Ukraine's citizens indicates a gradual rise of their awareness that there is no prospect of this country's successful development within the framework of the global neoliberal project.

Keywords: the IMF, the Washington Consensus, neoliberalism, economic reforms, neoliberal economics, public debt, inequality, the lives of ordinary people

UDC 316.4
DOI &&&&

OL'HA MAKSYMENKO,

MA in Psychology, leading sociologist at the Department of Methodology and Methods of Sociology, Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

Demoralised but not depraved: Why societal lack of norms disheartens people but does not necessarily make them commit moral transgressions¹

The phenomenon of anomie, despite having been studied for over a century and therefore considered to be one of the most exhaustively studied topics in sociology, still engages the minds of social scientists, along with researchers from other fields. What makes them address this phenomenon over and over again and look at it each time from a different angle is apparently the overwhelming (and often irreversible) impact of anomie on both the individual and the society as a whole. At this juncture, the widely discussed thesis about a strong link between anomie and moral decline is probably worth specifying or revisiting. This thesis, however convincing it may sound, begs a number of questions. The first one is related to *what*, actually, should be understood by anomie in this respect. Is this what E. Durkheim referred to as *dereglement* (which literally means “disturbance”) and associated with insatiability of human passions and desires in a situation where there is no exterior social force to curb them — or is this what R. K. Merton explained as a result of a disjunction between “culturally prescribed aspirations” of a society and “socially structured avenues for realising those aspirations”? Or, perhaps, we adhere to R. M. MacIver’s approach, who asserted that anomie is “the breakdown of the individual’s sense of attachment to society... the

¹ This paper was presented at a round-table discussion published in “Sociology: Theory, Methods, Marketing”, 2019, 1 (pp. 129–144).

state of mind of one...who no longer has any sense of continuity, of folk, of obligation... responsive only to himself, responsible to no one". Which aspect — individual or institutional — do we bring to the forefront while attending to the anomie phenomenon?¹

The next question concerns the term “anomie” itself and what it covers. In Greek, where this word came from, “anomie” (ἀνομία) means “lawlessness”. It is also rendered as “normlessness”. However, a situation where there are neither laws nor norms is barely conceivable. As Merton aptly noted, “no society lacks norms governing conduct”. Even the most primitive societies were governed by laws, albeit unwritten; even the most unjust and inhumane ones had an elaborate set of rules (and sophisticated ideologies too) which allowed committing all those injustices and atrocities. So, an “anomic society” is not the one where all the laws and norms have ceased to exist. Rather, it is marked by emergence of something new that we are not accustomed to and for this reason feel confused, something that runs counter to our well-established system of values and rules (or to what we see as “lofty ideals”), something that disrupts our everyday life and makes us miss “the good old days”. Needless to say, we spend enormous energy trying to adjust to such a precipitous change. A picture like this is common to transitional societies (which is confirmed by numerous research studies on post-communist and post-totalitarian anomie), but it is not confined to them. Anomie is deeply entrenched in countries with a long history of war (Iraq, Afghanistan, etc.), in societies which practiced racial segregation (South Africa) and, quite expectedly, in economically disadvantaged countries. On the other hand, anomie may also plague prosperous and technologically advanced countries such as the USA and Japan. S. F. Messner and R. Rosenfeld in the work “Crime and the American dream” (1997) underlined that American society is in a permanent state of anomie and linked this state to “competitive individualism” espoused by many Americans and their obsession with economic success. J. P. Azzopardi wrote about “America’s overdose of anomie”, while R. Kim Fong Yong and Y. Kaneko addressed the “hikikomori” problem (deliberate social withdrawal among Japanese youngsters) and defined it as “anomic response” to “difficulties”. Thus, it is not necessarily political or economic turmoil that leads to anomie. Anything that is alien to us but has to be accepted, anything that is imposed on us by society but hard (or nearly impossible) to achieve may trigger anomie-like reactions. Viewed from this perspective, anomie is akin to cognitive dissonance and social maladaptation; thus, it should be interpreted as a “state of mind”.

Therefore, last but not least is the question of anomie indicators with regard to an individual and his/her proneness to immoral behaviour. Why do we conclude that someone is experiencing anomie, whereas someone else is not? What makes us assume that someone marked as “anomie-ridden” will necessarily commit a transgression? Since 1956 (the year when L. Srole suggested the first ano-

¹ For more detail see: Durkheim, E. (2013). *Le Suicide: Etude de sociologie*. Paris: Presses Universitaires de France; Merton, R. K. (1938). Social structure and anomie. *American Sociological Review*, 3(5), 672–682; MacIver, R. M. (1950). *The ramparts we guard*. New York: Macmillan Publishers.

mie scale), quite a few scales (Dean, Fischer, McClosky & Schaar, Mezruchi, Teevan, Winslow, etc.) have been devised to “capture” and quantify this elusive but pervasive phenomenon, and a host of empirical studies have been conducted. A vast array of characteristics has been attributed to anomie: from lack of trust in authorities and social isolation (Srole) to a feeling of despair and confusion (Mestrovic). Fetishism of money (Messner & Rosenfeld), political inefficacy (Carkoglu & Cagin Bilgili), a sense that life is meaningless (Martin), a feeling of awkwardness (McClosky & Schaar), tendency to reject social norms (Baumer, Bjarnason), self-interested behaviour (Konty) and the like are also on the list. Indeed, it seems impressive — but which of these characteristics are really coupled with immorality? Well, fetishism of money is believed to propel people into crime, especially if there are few — if any — legitimate means of getting what they want. Tendency to reject social norms will, more often than not, result in anti-social behaviour too. However, let us not forget that social norms are not immutable, and defying some of these norms may be more moral than conforming to them.

Ye. Golovakha and N. Panina used the term “anomic demoralisation”¹ (1996) to describe the state of a society where both the economy and political institutions had collapsed, and ordinary people were struggling to survive. But “demoralisation” involves a loss of confidence or hope. “Demoralised” does not mean “morally bad”, although does not rule out the possibility of becoming like that.

The thesis about a link between anomie and moral decline works well at societal level, which is illustrated by high suicide and homicide rates, numerous property crimes, as well as by justification of tax evasion, petty corruption, domestic violence, etc. among the general public. However, in order to determine the degree to which this thesis can be applicable to the individual, further extensive research is needed. In any case, living even in a “totally anomic” society does not mean “blending into the crowd” and starting to act immorally. History provides abundant examples of people who lived in unimaginably unfair and dishonest societies but, nonetheless, epitomised the best human qualities.

Received 12.02.2019

OL’HA MAKSYMENKO

Demoralised but not deprived: Why societal lack of norms disheartens people but does not necessarily make them commit moral transgressions

Since the early days of sociology, the anomie phenomenon has interested many social scientists. A number of theories have been developed, a host of empirical studies (including cross-national) have been performed since Emile Durkheim described this phenomenon and introduced the

¹ Golovakha, E., & Panina N. (1996). Democratisation in the Ukraine under conditions of post-totalitarian anomie: The need for a new human rights developmental strategy. In H. Dekker, R. F. Farnen, D. B. German, & R. Meyenberg (Eds.), *Democracy, socialisation and conflicting loyalties in East and West: Cross-National and comparative perspectives* (pp. 242–261). London, England: Palgrave Macmillan.

“anomie” term. Still, there is no general consensus among scholars on what anomie is and what it is not. A hard-and-fast definition of anomie has not yet been given, and what is more, researchers look at this phenomenon from at least two different perspectives: individual and institutional, explaining it as a “state of mind” or a “state of society” respectively. In terms of society, anomie has mostly been associated with malfunctioning social institutions and breakdown of moral standards, as is evidenced by high crime rates and public justification of unethical behaviour. On the other hand, living even in a “totally anomic” society and experiencing a whole range of anomie-driven emotions and reactions does not necessarily mean acting immorally. To what extent is the thesis about a link between anomie and moral decline of society applicable at individual level? The author seeks to answer this question.

Keywords: *anomie as a “state of mind”, anomie as a “state of society”, anomic demoralisation, moral decay, moral principles, standing out from the crowd*

Про взаємовплив суспільства і природи

“Інформаційне суспільство і природа: вектори взаємовпливу” — під такою назвою у Криворізькому державному педагогічному університеті з ініціативи кафедри соціології та економіки **9–10 листопада 2018 року** відбулася IV Міжнародна науково-практична конференція. Співорганізаторами конференції виступили Дніпропетровське відділення Соціологічної асоціації України, кафедра прикладних суспільних наук Сілезької Політехніки (м. Забже, Польща), кафедра соціології та соціальної роботи Класичного приватного університету (м. Запоріжжя).

Тематична спрямованість конференції передбачала роботу за такими напрямками:

- філософські та соціальні проблеми взаємодії людини із соціумом і природою;
- інформаційні та мас-медійні технології взаємодії “Суспільство — Людина — Природа”;
- екологічна етика, культура та система цінностей у взаємодії “Суспільство — Інформація — Природа”.

Тематика конференції вже шість років поспіль викликає велику зацікавленість не тільки українських, а й польських соціологів, оскільки за сучасних умов інформаційні та природні ресурси є чи не найважливішими умовами для подальшого розвитку людства.

Уперше до Кривого Рогу завітали відомі українські соціологи **Євген Головаха** — член-кореспондент Національної академії наук України, доктор філософських наук, заступник директора Інституту соціології НАН України і **Сергій Макеев** — доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України.

Розпочинаючи пленарне засідання, завідувачка кафедри соціології та економіки КДПУ, доцент, кандидат соціологічних наук **Ірина Грабовець** підкреслила актуальність питань взаємодії соціуму і навколишнього середовища, ознайомила присутніх із тематикою конференції, представила її гостей та учасників і подякувала надійним партнерам цієї вже традиційної соціологічної події.

Ректор Криворізького державного педагогічного університету, професор, доктор філософських наук **Ярослав Шрамко** у вітальному слові зробив наголос на непересічному науковому значенні конференції, нагадав про практичну важливість проблемних питань, пов'язаних з розвитком інформаційного суспільства і збереження природних ресурсів, побажав присутнім продуктивної роботи.

Є.Головаха у своїй пленарній доповіді “Ціннісні засади соціально-історичних змін у взаємодії “соціум — людина — природа”” акцентував увагу на розкритті фундаментальної ролі цінностей у розвитку людської цивілізації. Зазначивши, що головним принципом системи цінностей є баланс, він звернув увагу на те, що прита-

манна людині схильність до домінантного мислення, яка порушує цю збалансованість, може бути скоригована гармонізацією ціннісного сприйняття світу. Доповідач аргументував думку про необхідність інтеграції європейських цінностей до українського соціуму, що передбачає певні трансформації в суспільній свідомості, та, зокрема, наголосив на необхідності формування в нашій країні світобачення, притаманного інформаційному суспільству.

С.Макеєв у своїй доповіді “Соціологічні проєкції взаємозв’язку суспільства і природи” висвітлив соціологічні проєкції взаємозв’язку суспільства і природи, розповів про сучасний феномен “роз’єднаності часів” — нові властивості взаємодії минулого та майбутнього з теперішньою реальністю. “Ми вступили в дуже непередбачувану епоху, — підкреслив вчений. — З’являються як теорії про завершення біологічної еволюції нашого виду, так і ідеї про те, що нині людство вступає у конфронтацію не тільки з навколишнім середовищем, а й із власною природою”.

Вже вкотре бажаними гостями на конференції були відомі українські дослідниці **Лариса Хижняк** — доктор соціологічних наук, професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, і **Яна Зоська** — доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології та соціальної роботи Класичного приватного університету.

Зокрема, Л.Хижняк у своєму виступі “Контексти одноразової культури в інформаційному суспільстві” зосередила увагу на екологічних і суспільних ризиках, які несе використання одноразової продукції, оскільки культура “використання й утилізації” сьогодні поширюється на ставлення людей до природи і на міжособистісні стосунки. Тому, на її думку, необхідні не лише економічні важелі розв’язання цієї проблеми, а й ґрунтовний науковий супровід гармонізації соціального й екологічного.

Я.Зоська у доповіді “Споживчі інтенції різних вікових груп населення м. Запоріжжя щодо контенту інтернету” звернула увагу на те, що останніми роками стрімко зростає активність аудиторії інтернету, оскільки останній нині є і джерелом інформації, і майданчиком для саморепрезентації, і сферою задоволення незреалізованих соціальних потреб людей у спілкуванні, передусім підлітків та молоді.

Польські соціологи з кафедри прикладних суспільних наук Сілезької Політехніки (м. Забже, Польща) акцентували увагу на розвитку організацій в контексті їх організаційної культури, цілей і завдань (доктор **Анна Кохманьска**); на ефективних змінах в організаціях, що відбуваються під впливом соціальних чинників (доктори-інженери **Юзеф Обер** та **Януш Карвот**); на специфіці соціально-демографічних та міграційних процесів у промислових регіонах України та Польщі (на прикладі Криворіжжя, Донбасу і Верхньої Сілезії) (професор **Александра Кузьор** у співавторстві з професором **Аллою Лобановою**); на соціальних та культурних детермінантах постмодернізму (професор **Ян Руг** з Інституту соціології Жешувського університету).

У секційних засіданнях учасники конференції — соціологи з Києва, Харкова, Одеси, Запоріжжя, Полтави, Миколаєва та ін. — із зацікавленням обговорили сучасні проблеми, що виявляються в Україні через конструктивні та деструктивні впливи інформації на людину, а людини — на природу.

Жваві дискусії викликали виступи доцента кафедри соціології Чорноморського національного університету ім. Петра Могили, кандидата соціологічних наук **Людмили Калашникової** “Можливості соціологічного пізнання структурно-рівневої організації безпеки життєдіяльності особистості”; доцента кафедри філософії і соціальних наук Криворізького національного університету, кандидата філософських наук **Андрія Комісаренка** “Інтернет як відображення колективного невігластва та абсурду”; доцента кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Дніпро-

петровського університету внутрішніх справ, кандидата соціологічних наук **Юрія Візницьі** “Використання даних досліджень рівня віктимізації у формуванні ефективної системи протидії злочинності”; старшого викладача кафедри соціології та економіки Криворізького державного педагогічного університету **Олени Комарової** та старшого викладача **Людмили Братченко** “Специфічні ознаки бідності в українському суспільстві”. Окремо варто відзначити також виступи молодих соціологів **Оксани Лаже** “Екологічні ризики як чинник формування репродуктивних практик молодих сімей промислового регіону”; **Андрія Каркача** “Е-медіаспоживання у задоволенні культурно-дозвіллевих потреб літніх людей”; **Валерія Каритки** “Екологічна відповідальність як чинник формування екологічної культури молоді”; **Сергія Петрухіна** “Національна державотворча ідея у соціологічних працях Микити Шاپовала”.

Зацікавлену участь у Конференції взяли студенти щойно відкритої у Криворізькому державному педагогічному університеті нової спеціальності “Соціологія масових комунікацій, журналістики і реклами”. Гості з Києва передали їм у подарунок свої книжки та примірники фахового журналу “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”.

Після завершення конференції учасники вирушили на екскурсію промисловими та природними ландшафтами Криворіжжя, зокрема ознайомилися із коксохімічним виробництвом на ПАТ “АрселорМіттал Кривий Ріг” і червоними озерами, що утворилися внаслідок видобутку залізних руд на Криворіжжі.

Організаційний комітет конференції висловлює щирю подяку відомим українським вченим-соціологам і молодим науковцям України за активну участь в конференції, зокрема в обговоренні гострих актуальних суспільних проблем інформаційної доби, в яку вступило людство, і сподівається на зустрічі та співпрацю в майбутньому.

*АЛЛА ЛОБАНОВА,
доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології та економіки
Криворізького державного педагогічного університету*

Матеріал одержано 04.02.2019

НАШІ ЮВІЛЯРИ

Невпинне серце соціології *До дня народження Людмили Сокурянської*

Докторові соціологічних наук, професорові, авторці кількох сотень наукових та науково-педагогічних праць, завідувачці кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, віце-президентові Соціологічної асоціації України, академікові Академії вищої школи України **Людмилі Георгіївні Сокурянській** виповнюється сімдесят років.

За цими простими словами — десятиліття самовідданої праці, безупинного уважного погляду, тисяч теплих посмішок та мільйонів слів підтримки, допомоги, порад, підказок. Неймовірно, скільки встигає ця тендітна, інтелігентна, стримана жінка.

І втім кафедра і факультет, яким Людмила Георгіївна віддає вже п'яте десятиліття свого життя, захоплено і з гордістю спостерігають за її постійним рухом, її щоденними зусиллями, завдяки яким живляться органи української соціології — Соціологічна асоціація, соціологічний факультет, кафедра соціології та й не тільки — постійно отримуючи знання, інформацію, енергію, ідеї. Людмила Георгіївна — це не тільки тепле людське серце, що радо зустрічає студентів на власній кафедрі, — це свого роду центр укра-

їнської соціології, її невпинне серце, що постійно пропускає крізь себе невимірний обсяг роботи, енергії, натхнення, думок.

Почавши свій професійний шлях в українській соціології ще за часів брежнєвського застою, коли Людмила Георгіївна вступила до дуже престижного і складного для вступу на той момент філологічного факультету Харківського державного університету імені О.М.Горького, ця цілеспрямована, самовіддана жінка постійно рухалася вгору. Диплом, навчання в аспірантурі на початку 1980-х, захист кандидатської дисертації у 1984-му, п'ятирічна робота в соціологічній лабораторії старшим науковим співробітником, і нарешті, її безумовне покликання, її любов на все життя — викладацька робота — спочатку старшим викладачем, потім — доцентом, а від 2001-го — і завідувачем кафедри соціології соціологічного факультету. Активна та сумлінна наукова й педагогічна діяльність органічно поєднувалася в її відповідальному ставленні із роботою на керівних посадах. У всіх царинах свого життя Л.Сокурянська працює творчо, неординарно, з неабиякими результатами; це й наукові праці та проекти, і вихованці. Її увага до студентів та їхніх потреб поєднується з рідкісним талантом бути тактовною, обережною, викликає повагу та захоплення і подив, як це співзвучно із високою науковою самозреченістю та ефективністю її діяльності.

Людмила Георгіївна вже не перше десятиліття є провідним в Україні фахівцем, дослідником, викладачем, дидактом у галузі соціології молоді та соціології освіти. Її щорічні зусилля з організації конференційних заходів у цих царинах, її щомісячні публікаційні здобутки, її глибокі концепції суб'єктності, молоді, трансформації освіти, ціннісного поля — все це говорить саме за себе. А ще краще про це говорять численні послідовники та учні, які власним науковим життям підписуються під працями та ідеями Л.Сокурянської як справді науково феноменальними.

Захищена 2007 року докторська дисертація Л.Сокурянської моментально стала широко відомою як монографія “Студентство на шляху до іншого суспільства: ціннісний дискурс переходу”. Близько 40 друкованих аркушів, де підсумовано колосальну роботу кількох десятиліть й не одного покоління соціологів. Ця книга стала настільною для багатьох дослідників, викладачів, аспірантів, студентів. І, видається, із цим результатом можна було б заспокоїтися. Але Людмила Георгіївна — і це добре знають всі її колеги та співробітники — не знає, що таке відпочинок. Її безупинний невгамовний рух у науці, її цікавість та відкритість до найнеочікуваніших тематик вражають. Її готовність співпрацювати над різноманітними проектами, її бажання досліджувати гострі та актуальні соціальні проблеми — від реформування медичної освіти до зрушень у ціннісних структурах шкільної молоді сільських регіонів Харківщини, від підліткового дозвілля до трансформацій української вищої школи — постійно нагадують українським соціологам, що соціологія — це наука про людське щастя, що це щастя, а не абстрактні теоретичні схеми чи сухі емпіричні дані і є головною метою соціології, її місією.

Саме ці пошуки рухають Людимлою Георгіївною в її намаганнях донести свої думки та здобутки до студентів у підручниках; свої сумніви та пошуки — до колег у численних публікаціях; свої проекти та попередження — до позасоціологічних акторів. Видається, що саме ця інтенція підбурює Люд-

милу Георгіївну в її систематичних зусиллях, спрямованих на організацію конференцій та семінарів, майстер-класів і шкіл молодого соціолога.

Усе це пояснює ту величезну турботу, яку Людмила Георгіївна виявляє до кожної публікації своїх колег, до кожного автора, кожної статті, кожної монографії, кожної дисертації. Людмила Георгіївна не тільки входить до низки редколегій провідних вітчизняних фахових видань з соціології, є членом редколегій зарубіжних видань у Польщі та Угорщині, є координатором, головним редактором і взагалі людиною-за-все-у-відповіді у таких виданнях, як “Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна” та “Український соціологічний журнал”. Усе це вона примудряється поєднувати з активною життєвою та соціальною позицією, беручи участь у праці експертних рад, державної атестаційної комісії, різноманітних комісій при МОН. Її доброзичлива й делікатна та водночас послідовна й жорстка позиція добре відома, її принциповість і справедливість дістають відлуння у глибокій повазі з боку колег.

При цьому від справи свого життя — роботи зі студентами — Людмила Георгіївна жодним чином не відвертається. Її педагогічні, наставницькі, вчительські, дидактичні якості добре відомі — вони втілюються, зокрема, в двох десятках захищених під її керівництвом кандидатських дисертацій та чотирьох докторських. Людмила Георгіївна — з тих педагогів-подвижників, що можуть “підібрати” вихованця на рівні Малої академії наук або абітурієнтства та турботливо довести до аспірантури, ба й до докторської дисертації. Незважаючи на титанічне навантаження в науці, організаційній та адміністративно-управлінській діяльності, в різних дослідницьких проєктах, професор Л.Сокурянська не відмовляється від керівництва студентськими роботами, від підготовки учасників олімпіад та конкурсів наукових робіт. Вона постійно нагадує собі та іншим, що все ж найважливішим — екзистенційним — завданням для університету є підготовка нових спеціалістів, їх виховання та освіта. З гумором та самоіронією розповідає вона про те, як її родина та оточення реагують на постійну зайнятість, яка заповнює кожну її вільну мить. І її колеги та співробітники, заражаючись таким ставленням, ідуть за таким лідером, котрий каже не “роби, як я говорю”, а “роби, як я”.

Не менше захоплення і повагу викликає і її учнівська відданість. Вже майже два десятиліття вона керує кафедрою, яка була створена зусиллями її Вчителя — Олени Олександрівни Якуби, і керує в об’єктивно складних, несприятливих умовах так, що навіть такий строгий вчитель навряд чи зміг їм щось закинути. Людмила Георгіївна блискуче й невимушено збалансовує складні системи структурних обмежень, формальних вимог, неформальних відносин, системних вад та переваг — і робить все це для себе і для свого вчителя.

Однією з улюблених цитат Людмили Георгіївни є слова Ф.Тютчева, мовляв, вимовлена думка стає брехнею. Неможливо без втрат висловити Людмилі Георгіївні, наскільки ми вдячні їй за високий приклад служіння, за енергію, за постійну доброзичливу посмішку та людяне ставлення до будь-кого незалежно від статусно-рольових комплексів. Неможливо втілити у слова все те, що хотілося б їй сказати.

Тому просто скажемо.

Віват, Людмилу Георгіївно!

Віват і вітаємо Вас зі святковою датою!

І нехай вона стане джерелом для подальшого натхнення, нехай зацікавлені очі студентів та світлі від “нарешті-мені-зрозуміло!” очі аспірантів зустрічають Вас кожного дня, нехай Ваше здоров’я не підводить і Вас, і нас і нехай теплі почуття Вас зустрічають у будь-якому місті України, де є Ваші колеги.

Бажаємо Вам нових досягнень, нових вершин, “на которых никто не бывал”, нових сил, нової енергії, літа на душі, талану на кожен день та успіхів на кожне починання. Хай у Вашому житті буде мир, хай у Вашому домі буде взаєморозуміння, хай всі Ваші бажання сповнюються!

ОЛЕНА МУРАДЯН,

*з любов’ю, повагою та вдячністю
від імені учнів, студентів, аспірантів, докторантів Людмили Георгіївни,
колективу кафедри соціології та колективу соціологічного факультету
ХНУ ім. В.Н.Каразіна*

Матеріал надійшов 15.05.2019

Про роль особистості в соціології

Кожен ювілей своїх колег з академічної соціологічної спільноти я намагаюся використати не як натяк на те, що пора вже й відпочити, але для того, аби, по-перше, сказати добрі слова людям, які своєю нелегкою працею в ім’я соціології заслужили на це, а по-друге, щоби вчитися на їхньому величезному досвіді. Адже здатність вчитися має бути притаманна навіть заслуженим пенсіонерам для того, щоб не відставати від швидкоплинної реальності й не переставати бути цікавим навіть для своєї родини та близького оточення. Людмила Георгіївна Сокурянська максимально спростила для мене завдання навчатися, оскільки простий перелік її активностей і багатющий життєвий досвід методом доконаного факту створює віяло вже зреалізованих задумів і проєктивних можливостей, які можна наслідувати і тим самим увиразнити роль непересічної особистості в розвитку української соціології.

Заощаджуючи час читачів цього допису, можу стисло перелічити ті речі, яких я навчилася від своєї подруги, людини, з якою ми перебуваємо в одній ментальній та світоглядній площині вже багато років.

По-перше, це співзвучність її єства із викликами сьогодення: вона є сучасною у багатьох розуміннях цього слова. Мені інколи бракує цього загостреного почуття сьогодення і прийдешності, коли так хочеться мирно дріма-

ти у своєму провінційному болоті й пожинати лаври минулих перемог та звершень...

По-друге, Сокурянська справді може вважатися берегинею нашої соціологічної спільноти та її дітища — Соціологічної асоціації України. Вона плекала її паростки, вона на посаді віце-президента багато років незмінно докладала усіх зусиль, аби САУ набула значення провідної професійної організації країни. На моїй пам'яті практично всі поважні ініціативи, з'їзди та конгреси САУ, що проводилися чітко, гранично організовано, із вчасним виданням найважливішої документації, тез і виступів наших колег з України та зарубіжних соціологічних шкіл. Ми зазвичай бачимо чіткий ритм їхнього проведення, прекрасну організацію, невимушені дружні зустрічі після завершення роботи. А чи замислювався хтось над цим, яких зусиль та багаторічної звитяжної праці це вимагало від Л.Сокурянської? Звідси й наступний урок для мене: вона вміє об'єднати людей у команду, яка живе одним диханням і працює злагоджено, як швейцарський годинник. І вона завжди не втомлюється повторювати: “А це мої дівчатка зробили, поза своїм робочим часом, поза вихідними... А це нас виручив такий-то колега... А за це ми маємо дякувати деканові... Та це ж заслуга В.Бакірова...” Спасибі їй величезне за це і низький уклін!

По-третє, це дива варта її працездатність — вона працює завжди, коли не спить (принаймні мені так здається). Одного разу телефоную їй і питаюся, де вона зараз перебуває. Вона відповідає: “Та оце їду в потязі”, а я на це: “Ну, то маєш час добре виспатися”. Вона ж каже: “Оце добра нагода вичитати декілька статей”. Іншого разу — літній діалог: я питаю, де вона; відповідає — на дачі. “Що робиш? Грядки сапаєш?” — “Та ти що, оце дисертацію читати закінчую”. “Хоч своєї аспірантки?” — питаюся. — “Та де, ось просили почитати”. І так завжди. Думаю, не перелічити, скільки тих статей, монографій, дисертацій та іншої нашої продукції перейшли через її очі, руки і розум — і виходили з них набагато кращими, аніж потрапляли до неї. Вона не тільки їх виправляла і робила зауваження — вона вчила багатьох соціологів (як молодих, так і вповні поважного віку) ставати кращими, працювати більше, зростати як науковці. Вона щедро дарувала їм свої думки, ідеї, пропозиції і ніколи не вимагала за це визнання авторських прав або захисту своєї витраченої інтелектуальної власності.

По-четверте, вчитися у Сокурянської варто і в її відносинах зі студентами — наскільки я це бачила, вони тягнуться до неї, радо співпрацюють, а вона завжди біля них і з ними разом; на очах молодшає і аж ніяк не виглядає чужою; разом вони творять гармонійну цілісність.

По-п'яте, це її здатність бути патріотом своєї Батьківщини, навіть у середувищі тих її колег, хто не поділяє її поглядів, що є нелегкою справою. Вона любить свою країну і робить все від неї залежне, аби зробити свій внесок в її майбутнє. Для неї це означає насамперед готувати для України добре освічених соціологів, які, своєю чергою, будуть допомагати виводити країну на вищі щаблі суспільного поступу. Минатиме час, і багато з її випускників будуть з гордістю говорити: “А нас навчала Людмила Георгіївна Сокурянська, яка і словом, і ділом вчила нас бути громадянами своєї держави, жити і працювати на її благо”.

По-шосте, це м'який гумор Людмили Георгіївна та здатність пожартувати щодо себе, відсутність якихось прикмет зверхності та пихатості, які часто властиві іменитим та заслуженим. Вона однаково рівно поводитьися і з начальством, і з колегами, і з авторами недолугих наукових опусів, і зі студентами, і з пересічними попутниками в електричці, і з титулованими особами із владних структур. Вона щира і правдива, порядна і надійна. Вона не зрадить.

По-сьоме, в усіх своїх життєвих обставинах, про які мало хто здогадувався, Сокурянська ніколи не просила про послаблення та привілеї, і навіть хвороби відступали перед її життєвою енергією. Я інколи можу пожалітися на свої болячки — вона ж ніколи.

Мабуть, я не перелічила й десятої частки тих прекрасних рис та якостей, які притаманні Людмилі Георгіївні Сокурянській і яким слід повчитися нам усім. Вона дає багато приводів шанувати її й висловлювати їй нашу щирю вдячність та повагу, і не лише в ювілейні дні. Дякуючи їй, водночас докладімо зусиль, аби вона довше була з нами, полегшимо тягар її праці. Ставаймо кращими їй на радість і нам самим на втіху. З днем народження, дорога наша Берегине! Спасибі тобі за все! Будь здорова і щаслива! Многая тобі літа!

НАТАЛІЯ ЧЕРНИШ,

*доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології
Львівського національного університету імені Івана Франка,
Заслужений діяч науки і техніки України, віце-президент САУ*

Матеріал надійшов 14.05.2019

“Мені щастить на учнів, студентів, вчителів” Інтерв'ю з Людмилою Сокурянською

Будь-яка мова, як вчать нас постструктуралісти, є колосальним сховищем різноманітних інструментів, які “пам'ятають” гігантську кількість рук, через які ці інструменти “пройшли”. Ці інструменти — слова, значення, лексеми, семантими — зношуються та “стираються”, амортизуються та ламаються від інтенсивного використання.

Одним із таких семантичних конструктів є словосполучення на кшталт “стовп науки”, а в нашому випадку — “стовп факультету”. Але у нас немає інших інструментів для вираження. Тому сьогодні без таких штампів не обійтися, і не обійтися без рефлексії про мову. Адже ми знаходимося в гостях — епістемологічно, біографічно, інтелектуально — у нинішньої ювілярки, філолога за першою освітою і завідувачки кафедри соціології за покликанням, а ще — доктора соціологічних наук, професора, віце-президента

Соціологічної асоціації України і просто елегантною та мудрою жінки — Людмили Георгіївни Сокурянської.

Це людина, яка приховує власну титанічну працю з пошуку, виховання, майже материнської турботи про своїх учнів словами “мені щастить”. Людина, яка своїм прикладом, десятиліттями роботи кличе за собою й не припиняє дивуватися, що знаходяться ті, хто справді йде за нею. Людина, що зберегла оптимізм, віру у краще в людях та в житті, свіжість сприйняття та, здається, ренесансний гуманізм.

Людмила Георгіївно, почнімо з тривіального та очевидного. Які події вашого життя, дати, соціальні процеси, інститути, явища і люди в вплинули на Вас як особистість?

Хто або що вплинуло на Ваш професійний вибір? Чому вибір був за соціологією?

Якщо не говорити про моїх батьків, які, звісно, відіграли найбільшу роль у моєму житті (завдяки їм я і є саме такою), то це три людини: вчителька російської мови і літератури Світлана Андріївна Нежуріна, завдяки якій я (котра принаймні до 9 класу думала, що буду вчитися тільки на хімічному факультеті, оскільки була і переможцем, і призеркою багатьох олімпіад з хімії) поміняла свій вибір і вступила на філологічний факультет нашого університету.

Це був 1966 рік, рік двох випусків. Для нинішньої молоді розповім: ми були першим десятим класом, що був випускним. До цього у школі навчалися 11 років. Це був неймовірний конкурс, але мені вдалося вступити на філологічний факультет.

Уже навчаючись на філологічному факультеті, я долучилася до соціології: в університеті вже була лабораторія соціологічних досліджень, створена у 1963-му, потім з'явилося відділення соціології на факультеті громадських професій, і я теж цим зацікавилася. Величезну роль у моїй подальшій долі відіграла Валентина Ілларіонівна Астахова.

Після закінчення університету, вже працюючи під її керівництвом, я дуже тісно співпрацювала з лабораторією, і, звісно, тут найбільший вплив на мене справила Олена Олександрівна Якуба. Ось ті три жінки, які, власне кажучи, визначили та перевизначили мою долю.

Я прийшла в соціологію за часів так званого застою. Ані у країні, ані у світі не було макроподій, які я могла б позначити як вирішальні для моєї професійної біографії. Я б радше говорила про мікрорівень, тобто мовою моєї індивідуальної біографії. Можливо, тут відіграли роль мої особисті якості: я була, як колись мене назвала В.Астахова, “жертвою ентузіазму”, завжди була активісткою. Я була навіть занадто активною людиною: секретар комітету комсомолу школи, член міськкому комсомолу. Варто мені було вступити до університету, як мене кооптували до університетського комітету комсомолу. Це була важлива школа соціальної активності: я займалася і шефською роботою, зокрема в Курязькій колонії, і художньою самодіяльністю. Ця моя включеність у громадську роботу, спілкування з людьми, мабуть, визначили мій вибір на користь соціології, де вміння спіл-

куватися, чути людей — одна з головних професійних якостей, як я вважаю донині.

Як би Ви описали макротраєкторію біографії соціології крізь призму мікротраєкторії Вашої біографії? Які зрушення тематик, методологій, інституціоналізацій, персоналізацій Вам видаються важливими?

Я б позначила ці зрушення словом “тектонічні”. Після тривалого забуття, після того, як соціологія була довгі роки репресованою наукою в СРСР, перші емпіричні соціологічні дослідження, які стали проводити в роки відлиги, були присвячені головню дуже конкретним проблемам радянського суспільства. На яких книжках ми тоді вчилися? “Робоча книга соціолога”, праці В.Ядова з питань методики та методології соціологічних досліджень, “Соціологія для всіх” В.Шляпентоха, “Елементарні поняття соціології” Я.Щепанського, тобто це були книжки передусім про те, як провести соціологічне (емпіричне) дослідження. А розробляти якісь теорії тоді, власне, не було й потреби, бо теорія була — історичний матеріалізм, єдина теорія, яка була всесильна тому, що істинна. Якщо судити про розвиток соціології за публікаціями тих часів, можна говорити про зсув від чисто емпіричної науки в бік соціологічного теоретизування. Хоча, можливо, деякі колеги зі мною не погодяться в цьому питанні, і я у відповідь, у контроверзу, погоджусь з ними в тому, що рівень теоретичних розробок української соціології й сьогодні залишає бажати кращого. Але ж такі роботи з’явилися, і це, справді, певний прорив в українській та загалом у пострадянській соціології. Цей прорив стався завдяки тим кардинальним зрушенням, які відбулися як на наших теренах (розпад СРСР), так і в глобальній перспективі. Трансформація пострадянських країн, їхня модернізація, глобалізаційні процеси, інтернетизація тощо — все це мало отримати теоретичне пояснення. Соціологічна рефлексія з приводу цих процесів дістала відображення в численних теоретичних студіях російських та вітчизняних дослідників.

Утім, мені видається, що наукове кредо, якого дотримувалася О.Якуба (ми вважаємо її одним з фундаторів соціології в Україні, й не тільки в Україні, а й у колишньому СРСР), — “соціолог повинен вивчати реальні соціальні проблеми, больові точки суспільства”, — це кредо сьогодні, в умовах незалежної України, є надзвичайно актуальним. Тут можна навести багато прикладів: і славнозвісний моніторинг Інституту соціології НАН України, і дослідження САУ (проекти, спрямовані на вивчення нових нерівностей, реформ у вищій школі чи в медицині та в медичній освіті). Це справді дуже актуальні проблеми та больові точки суспільства. Зараз ми починаємо дослідження з проблем корупції в медичній освіті. Ми прекрасно знаємо, що корупція — це велика проблема, чи не головна проблема нашого суспільства, викоринити яку надзвичайно складно. Адже в наших соціокультурних умовах корупцію багато хто розглядає як свого роду суспільний договір. Змінити цей договір, змінити ментальність українців дуже важко. Але цю проблему треба досліджувати; сподіваючись, можливо наївно, на те, що це хоч якось допоможе її вирішенню.

До речі, про теорію та теоретичні розробки українських соціологів. Ми всі добре знаємо, що книжна культура може бути вихована лише на базі мо-

гутнього книжного фундаменту. Тож порадьте нашим молодим колегам, які книги, яких авторів Ви вважаєте необхідними, обов'язковими, бажаними для прочитання будь-яким соціологом?

Це підступне запитання, оскільки замовчування тут може бути розцінене як неповага; можуть виникнути образи через те, що когось із колег я не згадаю. Але мені здається, що соціологу, якщо говорити не тільки про вітчизняну соціологію (бо я схилиюся до думки, що багато досліджень на пострадянському просторі, зокрема й теоретичні дослідження наших колег в інших колишніх республіках СРСР, співзвучні із тим, що робимо ми), дуже важливо бути знайомим із працями корифеїв соціології. Це — В.Ядов, Т.Заславська, А.Здравомислов, І.Кон. Тут можна довго продовжувати перелік. Що ж стосується імен вітчизняних соціологів, то настільними книгами майбутніх соціологів, наших студентів та аспірантів мають бути монографії та підручники, які видаються, наприклад, в Інституті соціології Національної академії наук України. Це і роботи С.Макеєва, і роботи Є.Головахи та Н.Паніної, і роботи О.Злобіної, і роботи А.Ручки (особисто мені близькі його роботи з трансформацій ціннісних орієнтацій), і його ж підручник з історії соціології у співавторстві з В.Танчером, і роботи В.Бурлачука і ще багатьох. Якщо за межами ІС НАНУ, то це роботи моєї подруги та колеги Н.Черниш, розробки В.Паніотто з методів і методики соціологічних досліджень, дослідження О.Балакіревої, А.Горбачика, О.Куценко, Н.Победи, І.Попової та інших українських соціологів з Харкова, Києва, Львова, Одеси, Дніпра, Запоріжжя та інших міст.

Але якщо ми говоримо про те, як соціологія пов'язана з іншими науками, то тут значущими є роботи філософів, психологів, літераторів. Так, скажімо, знайомство з думками Паскаля, Ларошфуко, Лабрюєра, Русо, Вольтера, які художньо та водночас аналітично описують звичай свого суспільства і часу, є важливим і сьогодні. На моє глибоке переконання, з того часу людина не надто змінилася. Змінюються її інструменти досягнення дійсності, її можливості дослідження (перш за все природничого), але природа самої людини залишається незмінною. Як говорив колись М.Амосов, комунізм не можна побудувати не тому, що важко побудувати його матеріальну основу (це все ж таки можна зробити), а тому що принцип “від кожного — за здібностями, кожному — за потребами” не є здійсненним. З огляду на це наукові та літературні твори зазначених та багатьох інших філософів і письменників минулого та сьогочасних авторів справді можуть нам допомогти в дослідженні людського суспільства.

Звісно, не можна не згадати і психологів, з якими ми тісно співпрацюємо. Тут, напевне, ключовими залишаються роботи Виготського, Леонтєва, Ільєнкова, Петровського. Їхні книжки були настільними для нас, особливо важливими в дослідженні проблем, пов'язаних з колективом, з соціалізацією особистості тощо.

Якщо ж говорити про книги, так би мовити, за межами соціології, то таких книг дуже багато. І щоб не витратити забагато часу, я згадаю книгу, яка свого часу на мене справила велике враження. Мені здається, що і зараз її не завадило б студентам почитати як щодо мікросоціальних аспектів інсти-

туційності та практики науки, так і щодо макросоціальних ефектів та загроз. Це книга Германа Гесе “Гра в бісер”.

Можливо, час настільки змінився, і наше мислення, пов’язане з галактикою Гутенберга, потихеньку відходить у минуле, але я помічаю, що і у мене, і у тих, хто оточує мене, дедалі менше часу на читання і переробку художньої літератури. І це сумний, але об’єктивний факт.

До речі про Касталію Йозефа Кнехта. Це модель побудови остаточно та межово інституціоналізованої та академізованої науки як практики та як структури. Так от, Ви значною мірою були й залишаєтеся залученою у процес інституціоналізації та академізації соціології в Україні. Які цілі або цільові проекти цього процесу були у Вас? Як би Ви оцінили цей процес на даний момент? Чи завершений він? Які аспекти цього процесу Ви вважаєте найважливішими? Чи вбачаєте Ви тут певний зразок у Касталії?

У жодному разі. Ідеалом Касталія Йозефа Кнехта не є і не може бути. То була книга-попередження, книга-застереження. Ще коли я захоплювалася філологією, нам говорили, що не має бути мистецтва заради мистецтва. Зараз ситуація дещо інша, і наука заради науки, і мистецтво заради мистецтва існують. На жаль, такий дещо безвідповідальний підхід до науки та її можливостей не завжди добре відбивався на житті суспільства (я маю на увазі, скажімо, атомну енергетику і зброю).

У мене є таке враження, що існують автори, які займаються тою самою синтетичною “грою в бісер”, поєднанням естетики музики, точності математики, могутності літератури. Такі автори займаються самоилуванням: мовляв, дивіться, що я знаю і вмію. Але ми добре усвідомлюємо, що навіть на найвищому рівні теоретизування в соціальних науках за всієї як математичної, так і філософської абстрактності можна знаходити можливості практичного застосування концептів найвищого теоретичного рівня. Якщо цього немає, то це й закінчується тим, про що ми говорили — грою в бісер.

Повернуся до головного у Вашому запитанні. Процес академізації та інституціоналізації соціології в Україні не є завершеним. І природа, і перебіг, і перипетії цього процесу вкрай нас хвилюють. Є, на мій погляд, два проекти на українських теренах: соціологія як наука і соціологія як навчальна дисципліна, академічний і освітній проекти. У цьому сенсі у нас є досягнення. Ми в Харківському національному університеті імені В.Н.Каразіна пишаємося тим, що одними з перших в СРСР відкрили лабораторію, кафедру, відділення, факультет, і це був безумовний прорив в інституціоналізації соціології. Так от, якщо говорити про вишівську науку (а освіта не може існувати без науки), то соціологія тут переживає кризу. Це позначається і на нашому теоретизуванні, і на якості та кількості дисертаційних робіт: з моєї точки зору, тут актуалізується загроза “дрібнотем’я”, коли аналізуються і розглядаються не настільки гострі та актуальні проблеми, як було б варто.

Іншою загрозою для соціології є те, що соціологія виключена з числа обов’язкових дисциплін для вивчення. Це серйозна проблема для самого розвитку соціології як науки та як академічної дисципліни, однак цим загроз не вичерпуються. Все набагато гірше: ми втрачаємо можливості розвитку соціологічного мислення у населення нашої країни. Загальносоціологічна

освіта, на мою думку, є дуже важливою для сучасного фахівця (та й не тільки фахівця). З огляду на це ази соціологічних знань треба подавати ще на рівні школи.

Процес інституціоналізації та академізації соціології не просто не завершений, він перебуває в черговій “точці біфуркації”, до якої його завели об’єктивні обставини існування соціології в Україні, починаючи з далеко не високих конкурсів на соціологічні факультети і закінчуючи сприйняттям з боку населення України та її владних органів соціології та її можливостей.

Так, це загроза. І видається, що Соціологічна асоціація України може стати інструментом якщо не елімінації цієї загрози, то принаймні демпфування її. Ми всі Вас знаємо як людину, на якій тримається чимала частина організації та комунікаційної роботи САУ. Але ж це колосальна додаткова волонтерська й вельми об’ємна робота. Що для Вас означає діяльність в САУ? Які її аспекти для Вас є найважливішими? Чим пояснюється така Ваша увага до цієї роботи, адже ми знаємо, що Ви один з локомотивів діяльності САУ?

Я долучилася до діяльності Асоціації давно, ще в 1970-ті роки, коли на чолі харківського відділення САУ стояла О.Якуба. У 2000 році, якщо не помиляюся, я стала членом Правління САУ, а вже з 2007 року, коли штаб Асоціації переїхав до Харкова, і до нинішнього дня я маю честь бути віцепрезидентом Асоціації.

З моєї точки зору, головне в тій діяльності, яку здійснює Асоціація, — це об’єднання соціологів. І якщо дюркгаймівськи головним завданням суспільства є консолідація і солідаризація, то і соціологи, їхній *Gemeinschaft*, тут не виняток. Як мені видається, в цьому сенсі ми досягли успіху: у нас на факультеті є такий вислів (з легкої руки однієї з наших студенток, Ольги Болотських), що наш факультет є такою собі *Sociofamily*. І мені здається, що завдяки діяльності Асоціації виникла *Big Sociofamily*, перш за все завдяки інтенсифікації спілкування. Саме для цього ми проводимо безліч конференцій (і регіональних, і загальнонаціональних) у таких центрах, як Київ, Харків, Одеса, Львів, Черкаси, де ми всі збираємося. З іншого боку, перш за все в тих регіонах, де соціологія не набула великого розвитку, ми проводимо Школи молодого соціолога. Якщо мені не зраджує пам’ять, то ми вже провели 12 таких шкіл, і сподіваємося, що завдяки цьому в регіонах, у влади та в університетах змінюється ставлення до соціології та соціологів.

І це дуже важливо для України, де, хоч я і не можу сказати, що мені подобається назва монографії київських колег, існує “суспільство без довіри”. Як мені видається, між членами Асоціації складаються відносини довіри. Факт зав’язування і відтворення особистих відносин, спільної діяльності та досліджень характеризує нашу роботу як корисну для кожного із нас та Асоціації в цілому. Ми стали ближче один до одного, ми довіряємо один одному. Це жодним чином не означає, що ми не сперечаємося; це не означає, що ми не обговорюємо те, що відбувається поза соціологією або в соціології, результати або перебіги тих чи інших досліджень. Але зауважте, що зараз нашим колегам, які проводили електоральні дослідження (зокрема екзит-поли), вдалося отримати валідні результати, які не розбігалися ані один з одним, ані з офіційними результатами. І це — досягнення нашої соціології,

нашої Асоціації. Для цього ми і ведемо роботу з інформування: ми, наприклад, вивішуємо результати досліджень на сайті САУ, підтримуємо обговорення цих результатів тощо.

Тобто Ви певні того, що витворювати соціологію потрібно перш за все як спільноту людей? Наскільки, на Вашу думку, це важливо? Наскільки Ви бачите соціологію як суму колективів? Шкіл? Як єдиний цех або корпорацію?

Тут, звичайно, встановити межі важко. Але пройдений шлях свідчить про те, що є (хоча це той випадок, коли ми сперечаємося з нашими колегами) соціологічні школи. Зокрема, нещодавно успішно та змістовно пройшла конференція, присвячена О.Якубі — засновниці Харківської соціологічної школи. Так ось, її наукові та морально-етичні традиції вже на рівні четвертого покоління соціологів, за нашими спостереженнями, творчо та оригінально розвиваються. Це свідчить, що існує реальна соціологічна школа. І саме таку модель соціологічної наукової співпраці ми вважаємо найкращою, саме так соціологія має розвиватися.

Якщо говорити про контрадикторну можливість, то, звісно, індивідуальний пошук здійснюється, але ж він здійснюється в рамках чи то певної школи, чи то в рамках якоїсь теоретико-методологічної заданості, концептуальної заданості. У харківському випадку це теорія соціальної активності, що, вочевидь, не означає, що вона залишається на тому ж рівні й суто в тих самих координатах, які були розроблені О.Якубою.

Мою ідею щодо пріоритетності наукової школи підкріплює і той вже науково-історичний факт, що якщо довгий час наукове знання було продуктом індивідуальної творчості, то в сучасному світі нове знання є продуктом колективної творчості.

Соціологія наразі опиняється перед викликами ери глобалізації та її вимог, зокрема вимог відкритості та комунікації. Наскільки, на Вашу думку, важливо входити в міжнародні структури та спільноти? Чому? Які можливі межі цього процесу чи він безмежний?

Що стосується міжнародного співробітництва, то це неймовірно важливо. І це є однією з прогалин діяльності асоціації та моєї особисто. Наприклад, ми вже кілька років є членами Європейської соціологічної асоціації лише на індивідуальному рівні. З іншого боку, ми активно співпрацюємо з Міжнародною соціологічною асоціацією (ISA), а з Європейською зараз не маємо стосунків на рівні асоціацій. Сподіваюся, що цю проблему ми теж розв'яжемо. Там усе пов'язане з фінансами. Зазначу, що членство в Міжнародній асоціації дає нам змогу улашнувати деякі фінансові питання: наприклад, на проведення IV Конгресу САУ у 2021 році ми отримали фінансову підтримку ISA.

Але ж така взаємопов'язаність конститує і нові проблеми, наприклад проблему взаємозалежності. І тут виявляється, що наша діяльність залежить навіть від незнайомих нам соціологів, які створюють сам образ соціолога в суспільстві. Зокрема — від їхніх помилок чи зловживань, непрофесійності чи недоброчесності. Чи вважаєте Ви, що професійні кола соціологів по-

винні мати право санкцій стосовно своїх членів? Якими ці санкції можуть бути? Які випадки застосування цих санкцій доречні, на Вашу думку?

Ідеться не просто про мою думку: про це записано у Статуті САУ. Це статутна норма САУ. У нас є Комітет з етики САУ, і в тих випадках, коли справді порушуються норми, пов'язані з проведенням досліджень, цей комітет ухвалює рішення. Але, як правило, це виникає в контексті електоральних досліджень, в умовах передвиборних кампаній, коли з'являються “центри-одноденки”. За таких умов Асоціації доводиться розв'язувати питання інформування громадськості та журналістів, що є, мовляв, такі “фільчині центри” і що їхні результати не можна брати до уваги. Саме для цього у нас на сайті опубліковано список акредитованих при САУ центрів. Коли до нас звертаються журналісти, відсилаємо їх до цього списку.

Часто ми — знову-таки перш за все Комісія з етики — даємо висновок (і це обов'язково, це одна з вимог, наприклад, замовників, перш за все міжнародних грантодавців) щодо дотримання етичних норм в інструментарії, пред'явленому нам для експертизи. Але наші засоби впливу обмежені. Якщо це член співтовариства, то санкції можуть бути аж до виключення з членів САУ, і поки що у нас такого не було. Але ж, як правило, ми як експерти працюємо з тими організаціями, які не є членами САУ. І тут наші санкції зводяться лише до відмови дати позитивну оцінку представленому інструментарію.

Спробуймо перейти на децю більш позитивні теми. Тут нам допоможуть ті запитання, що їх забажали поставити Ваші вихованці: студенти, аспіранти. Наприклад, от запитання від Вашої нинішньої дипломниці Дарії Лісовенко. На соціологічному факультеті одна з безлічі легенд, пов'язаних із Вами, — це легенда щодо “Gaudeamus”. Що Ви в цьому вбачаєте?

Студент, який не знає “Gaudeamus”, — це не зовсім і не в усьому студент. Я зрозуміла це, навчаючись на філологічному факультеті й, зокрема, вивчаючи латину, коли ми й вчили “Gaudeamus”.

Коли я починаю працювати зі студентами на першому курсі, я завжди їм говорю про те, що їхній статус — досить значущий — передбачає, що студент стає громадянином великої студентської спільноти. І будь-який студент має бути символічно “озброєний”, зокрема, він повинен знати гімн. За цією мелодією люди, які пройшли через вищу освіту, ідентифікують себе.

Запитання від Вашої учениці, з якою Ви захищали дисертації в один день, із різницею у кілька годин. Віра Ігорівна Кутирьова цікавиться таким фактом, про який Ви вже неодноразово говорили в цій бесіді. Ви відомі як людина, що дуже уважно ставиться до власної академічної ідентичності, до свого вчителя О.Якуби. Що для Вас відносини вчителя і учня, ці конкретні або взагалі?

Я не можу сказати, що соромлюся, але коли я згадую про колишніх своїх студентів, аспірантів, докторантів, я не кажу слово “учень”. Це слово семантично та дискурсивно передбачає фігуру “Вчитель”. Слово ж “Вчитель” є занадто сильним і високим словом, яким я себе не можу самотійно позначити.

Якщо ж говорити про те, що, з одного боку, є особистість та статус викладача, а є статусний набір моїх студентів і аспірантів, то я говорю дуже часто і повторюю зараз, що мені пощастило на студентів, аспірантів, докторантів.

Передусім тому, що вони всі знають, що має бути головним у відносинах вчителя і учня. Це заклик: “Вчителю, не нашкодь!” Я щиро вважаю, що жодним чином не можна нав’язувати свої ідеї. Так було з Оленою Олександрівною Якубою: вона ніколи не нав’язувала свої ідеї. Коли вона прочитала мою кандидатську дисертацію, вона жодного разу не поставила вимогу про перероблення чогось з волюнтаристської позиції. Коли я писала у неї докторську дисертацію, ми дуже багато говорили з нею про мою роботу, але вона ніколи не була категоричною. Вона завжди говорила: “Може, варто зробити так, може, потрібно глянути з цієї точки зору”.

І головне для мене (і в цьому найбільше для мене щастя та професійне задоволення) пов’язане з відомою фразою “Учитель, виховай учня, щоб було потім у кого вчитися”. І я це не вважаю негожим.

Так, ці слова Ви справді часто цитуєте. Але чого саме Ви навчилися у Ваших учнів, якщо не секрет?

Річ, звісно, не в тому, що відбувається трансфер конкретних знань і технік, хоча і це я теж намагаюся робити. Я часто консультуюся у власних учнів, запитую у них підказки, звертаюся за порадою. Але я щаслива тому, що мені передалося від Олени Олександрівни доброзичливе і, сподіваюся, шанобливе ставлення до своїх колег і студентів. Олена Олександрівна була втіленою неможливістю образити їх або принизити.

Що мені дуже подобається — я зараз бачу, що у моїх учнів це є. Я вчуся у них делікатності, мені подобається, що у них це є. Мені подобається, що у нас на кафедрі та на факультеті є цей фундамент, закладений не тільки в плані науковому, академічному, викладацькому, а й у моральному.

Ми вчимося у студентів не менше, аніж вони у нас. Адже увійти в нову еру, в яку ми потихеньку (а іноді й дуже стрімко) входимо, без допомоги учнів було б украй важко. І багатьом їхнім якостям (мобільності, швидкості) я вчуся у них. І тут головне, що нам щастить на учнів.

А з іншого боку, я думаю, що це, можливо, не везіння, а те, що зветься селекцією. Я іноді замислююся, чому колеги, коли я планую чергову поїздку, семінар, “круглий стіл”, конференцію, конгрес, чому вони не заперечують, чому вони готові працювати, робити те, що не входить в їхні безпосередні обов’язки, готують ті чи інші заходи, часто за рахунок свого особистого часу. Іноді мене за такі речі сварять вдома, але ж я ніколи нікого не примушую, і Ви (звертаючись до інтерв’юера) не дасте мені збрехати. Як говорять колеги, це потрібно для кафедри та факультету. Ця самовідданість (у сенсі самовідречення людини від того, що можна було б зробити для себе замість робити для кафедри, факультету, університету) мене вражає. Я пишаюся своїми колегами і люблю їх. Мабуть, ми однієї вдачі. Люди іншої вдачі просто у нас не приживаються.

Продовжить цю тему ще одна Ваша учениця Любов Дикань. Що б Ви сказали Вашим колегам, які виховують учнів, і своїм учням у зв’язку з цим?

У цьому вимірі складно давати поради. Гегелівська конкретність випадку, керівника, учня, їхніх стосунків тут є ключовою. Але, мабуть, універсальним моментом у будь-якій конкретності є те, що в цих відносинах не можна вибудовувати суб'єкт-об'єктні, ієрархічні структури. Ці відносини мають бути суб'єкт-суб'єктними.

Так, ці слова дещо девальвовані панівним наразі в системі освіти дискурсом, але ж ми їх реалізуємо на практиці, і вже дуже давно. Це стосується і наших відносин зі студентами, і відносин з аспірантами.

І студент, і аспірант має відчувати себе особистістю, має бачити, що ти сприймаєш його як рівну тобі особистість. І тоді, як мені видається, спілкування буде плідним. Тут виграють обидва суб'єкти.

Продовжимо тему Ваших учнів таким аспектом, як неочікуваність та оригінальність. Скажіть, будь ласка, які цікаві (не найбільш кваліфіковані чи “правильні” та не найглибші соціологічно), а саме цікаві — роботи Ваших студентів Ви можете згадати? Чому б Ви їх так схарактеризували?

Вже й не знаю, як до цього поставиться автор цієї роботи, але я все ж згадаю, як досить давно нинішня виконавчка обов'язків завідувачки кафедри політичної соціології Тетяна Миколаївна Дублікаш написала цікаву і дуже зухвалу на ті часи роботу, де вона ставила питання про необхідність легалізації проституції й відповідала на нього позитивно. Ця робота викликала тоді бурхливу дискусію з боку наших колег, але Тетяна Миколаївна мужньо захищала свою роботу і захистила її.

Як фахівцеві із соціології молоді та її субкультурних характеристик мені здавалися цікавими і дуже імпонували роботи Олі Якуби. Її дисертація залишилася незахищеною, хоча давно вже лежить у мене і практично готова до захисту.

Іншою роботою в схожій царині є робота Павла Артѣмова про субкультуру футбольних хуліганів. Цікавою була робота Віри Кутирьової з проблем політико-ідеологічних ідентичностей та преференцій українського студентства — мабуть, одна з перших робіт із цього питання. Якщо говорити про сьогоденних студентів, то це робота вже згадуваної Даші Лісовенко — переможниці олімпіад та конкурсів студентських наукових робіт, яка досліджує меми в практиках молодіжного гумору.

Цікаво, що Ви згадали перш за все студентів, які прийшли на факультет наприкінці 1990-х та на початку 2000-х років. Чи не означає це, що відомий стереотип щодо падіння якості абітурієнтів підтверджується? Як би Ви схарактеризували процеси й тенденції у вимірі підготовки абітурієнтів? Чи можете Ви підтвердити або спростувати уявлення про ослаблення підготовки майбутніх студентів у школі?

Якість шкільної підготовки, яку часто схарактеризовують як “найнижчий рівень” і “дуже слабкі студенти”, — це стереотипи, які далеко не завжди є виправданими. За моїми спостереженнями, кількість “зірочок”, тобто найсильніших студентів, практично не змінилася. “Зірок” як було, так і залишається небагато. А ось що стосується середнього рівня знань, стартового рівня знань, з яким до нас приходять абітурієнти, він мене, м'яко кажучи, бентежить.

І це не вина самих абітурієнтів. Ми боролися з корупцією у вищій школі, в усякому разі, проголошували це, коли вводили ЗНО. Але я боюся, що разом з піною ми виплеснули і дитину. Школярі студіюють лише ті дисципліни, за якими вони здають ЗНО. Їхні знання з інших наук до відчаю збіднені.

Наприклад, запитуєш у людини — майбутнього фахівця з вищою освітою — нехай це буде й соціолог, але все ж таки людина з повною середньою освітою, — тож питаєш, що таке закон Ома. І що? Вони про це вкрай рідко мають уявлення.

Природно, дуже багато залежить від стартового рівня знань. Але попри те, прийшовши у вищу школу, студент повинен розуміти, що він прийшов вчитися, тобто вчити-ся, “вчити себе”. І якщо він не зможе сприйняти ці знання, не навчиться систематично їх поповнювати самостійно (адже ми можемо лише навчити вчитися!), то ми нічого не зробимо.

На жаль, наші дослідження показують (і ця тенденція давно уявилася), що до закладів вищої освіти приходять насамперед за отриманням диплома, все одно якого, все одно, за якою спеціальністю. Ситуація, коли можна подавати документи на кілька спеціальностей (і 5, і 10, і 15), свідчить про те, що у людини не сформувалася професійна орієнтація. Який фахівець може вийти з такого студента? Понад те, він потрапляє на бюджет, держава платить гроші, а в результаті ми отримуємо нульового фахівця.

Тут дуже великі проблеми, вони починаються в середній школі, а ті нескінченні реформи освіти, які ми переживаємо вже чверть століття, не дають зосередитися на головному. Ми постійно змінюємо, і змінюємо не зміст, а форму, не суть, а оформлення. Модуль або розділ — чи дійсно це значимо? Це дратує, це заважає, як і величезна кількість паперів, які нам постійно доводиться заповнювати і перезавнювати. Це відволікає від головного — студентів і досліджень.

Ми з Вами почали з тривіальностей, і дозвольте закінчити тривіальностями. Наскільки за останні 40 років змінилася ситуація — тобто наскільки добре ми тепер розуміємо власний об’єкт дослідження? Наскільки ми як соціологи не є “страшно далекими від народу”? Чи вважаєте Ви це проблемою? Чи певні Ви, що це можна виправити?

Це справді проблема, і дивно було б сказати інше. Прочитую свого чоловіка, який часто говорить, що соціологи перебувають у своїй ніші, що вони не занурені в те саме життя, яке мають вивчати, що вони варяться у своєму соку. Мій чоловік часто мені жартівливо радить: “Йди на Благовіщенський базар, ось там ти й побачиш своїх респондентів”. Це, безумовно, гіпербола, але ми таки погано знаємо те суспільство, в якому en masse нам доводиться жити.

Понад те, якщо говорити про контингент студентів, то тут ситуація ще драматичніша. Адже щороку приходить абсолютно нова, невивчена когорта. І якщо раніше ці зміни були дуже повільними, студенти змінювалися поступово, абітурієнти, їхній рівень підготовки, їхні соціальні характеристики та моральні якості, їхні компетенції та кваліфікації істотно не різнилися, то сьогодні, у зв’язку з тією ж комп’ютеризацією та інформатизацією, ми кож-

ного разу, зустрічаючись із першокурсниками, промовляємо все ті ж слова “здравствуй, племя, молодое, незнакомое”.

Але це й цікаво. Завдяки цьому ти постійно дізнаєшся нове. І це саме незнайоме стає знайомим, і “невозможное возможно”.

Що б Ви побажали собі і нам на найближчі роки? Собі і нам як соціологам, як людям, як колегам, як друзям?

Перш за все, ясна річ, здоров’я, здоров’я і ще раз здоров’я! Миру та злагоди у країні, в наших родинах і в нашій великій Sociofamily. Цікавих досліджень (бажано, щоб оплачуваних), гарних студентів та аспірантів, захопливих мандрів Україною та світом та усіляких гараздів!

Інтерв’ю провели

*ОЛЕКСАНДР ГОЛІКОВ,
кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціології соціологічного факультету
ХНУ ім. В.Н.Каразіна*

*ОЛЕНА МУРАДЯН,
кандидат соціологічних наук,
доцент, декан соціологічного факультету
ХНУ ім. В.Н.Каразіна*

Матеріал надійшов 15.05.2019